

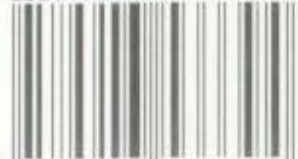
Sh.Abdinazimov, A.Pirniyazova,
S.Shi'nnazarova

HOZIRGI QARAQALPAQ
ADABIY TILI FONETIKASI
VA LEKSIKOLOGIYASI

«Sano-standart»
nashriyoti

ISBN 978-9943-5333-9-4

9 789943 533394

Toshkent – 2018

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA
ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

ÁJINIYAZ ATINDAĞI NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALIQ INSTITUTI

Abdinazimov Sh.N., Pirniyazova A.Q., Shinnazarova S.J.

**HÁZIRGI QARAQALPAQ
ÁDEBIY TILI
FONETIKA, LEKSIKOLOGIYA**

5111300 - Ana tili hám ádebiyatı (Qaraqalpaq tili hám
ádebiyatı)

«Sano-standart» baspası
Tashkent – 2018

UQK: 811.512.121'2/'44(075.8)

KBK: 81.2Qor-1

A 16

Abdinazimov Sh.N., Pirniyazova A.Q., Shinnazarova S.J.
Házigri qaraqalpaq ádebiy tili. Fonetika, leksikologiya.
Tashkent, 2018. - 192 bet.

Sabaqlıq pedagogikalıq institutlardıń - 5111300 – Ana tili hám ádebiyatı (Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı) bakalavr baǵdarında oqıw atırǵan studentlerine arnap tayarlanǵan. «Házigri ádebiy til» (Qaraqalpaq tili) atamasındaǵı oqıw kursınıń «Kirisiw», «Fonetika», «Grafika hám orfografiya», «Leksikologiya hám frazeologiya», «Leksikografiya» bólimlerin óz ishine aladı. Sabaqlıq studentlerdi qaraqalpaq tili fonetikasınıń, leksikasınıń hám frazeologiyasınıń ózgeshelikleri, onıń rawajlanıwınıń nızamlıqları menen tanıstıradı. Túrkiy tilleri hám shet el til bilimindegi jetiskenlikler hám jańalıqlardı paydalana otırıp avtorlar házigri qaraqalpaq ádebiy tiliniń fonetikasi, leksikasi menen frazeologiyasına hár tárepleme tallaw jasaydı.

Juwaplı redaktor:

Yusupova B.T. - filologiya ilimleriniń kandidatu

Pikir bildiriwshiler:

Dawletova U. – Berdaq atındaǵı QMU Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti, filologiya ilimleriniń kandidatu;

Qurbanov M. – Ájiniyaz atındaǵı NMPI Qaraqalpaq tili kafedrası úlken oqıtıwshısı, filologiya ilimleriniń kandidatu

UQK: 811.512.121'2/'44(075.8)

KBK: 81.2Qor-1

ISBN 978-9943-5333-9-4

© Abdinazimov Sh.N.,
Pirniyazova A.Q., Shinnazarova S.J.
© «Sano-standart», 2018

Algı sóz

Ózlikti ańlaw, milliy sana hám oy-pikirdiń kórinisi, áwladlar ortasındaǵı ruwxıy-mánawiy baylanıs til arqalı kórinetuǵınlıǵı málim,- dep atap ótedi Ózbekstan Respublikasınıń Birinshi Prezidenti I.A.Karimov «Joqarı mánawiyat–jeńilmes kúsh» atlı miynetinde [1:83-b.].

Til – insaniyat ushın berilgen ullı iygilik bolıp, ol milliy mádeniyattıń da eń áhmiyetli hám ajıralmas quramınıń biri. Sonlıqtan til tek qatnas quralı bolıp qalmastan, bálkim materiallıq hám ruwxıy baylıqlardı dóretiwdiń quralı, insandı kámalǵa keltiriwshi, onıń minez-qulqın, insaniyılıq páziyletleri sáykesligin támiynlewshi tárbiya deregi de bolıp esaplanadı.

«Házigri qaraqalpaq ádebiy tili» sabaqlıǵı pedagogikalıq institutınıń qaraqalpaq tili hám ádebiyatı fakulteti studentleri ushın arnalǵan sabaqlıqtıń birinshi bólimi bolıp, usı atamadaǵı oqıw kursınıń «Kirisiw», «Fonetika», «Leksikologiya», «Frazeologiya», «Leksikografiya» tarawların óz ishine qamtıydı. Sabaqlıq usı oqıw baǵdarlamasına hám házigri oqıtıw texnologiyaları talaplarına say ráwishte jazıldı. Onıń jazılıwında R.S.Ginzburg, S.S.Khidekel, G.Y.Knyazeva, A.A.Sankin, Ferdinand De Sassure, L.V.Sherba, L.R.Zinder, N.A.Baskakov, sıyaqlı dúnya hám rus tilshi ilimpazlarınıń, M.Mirtojiev, SH.Raxmatullaev, R.Rasulov, X.G.Nematov, N.Jamolxonov, D.S.Nasırov, E.Berdimuratov, Q.Pirniyazov, A.Dáwletov, M.Qalenderov, O.Dospanov kibi ózbek hám qaraqalpaq tilshi ilimpazlarınıń miynetleri hám pikirleri ilimiy-teoriyalıq hám metodologiyalıq tárepten tiykar boldı.

Sabaqlıqta házigri qaraqalpaq tiliniń ses hám fonema, til birlikleri menen ses birlikleri arasındaǵı baylanıslar, strukturalıq hám sistemalıq qásiyetleri, tariyxıy tamirları hám dialektologiyalıq tiykarları, fonetikalıq hám fonologiyalıq, grafikalıq hám orfografiyalıq sistemaları, aytıw normaları, sózlik baylıǵı, leksikasi, frazeologizmler, olardıń rawajlanıwı, sózlik hám onıń túrleri menen tanıstırıwǵa itibar berildi. Temalar túsiniqli bolıw maqsetinde tayanısh túsiniqler berildi.

KIRISIW

Ádebiyatlar: 6 [5-13], 4 [3-6], 3, 9 [9-20].

§ 1. «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili» kursınıń obyektı, maqseti hám wazıypaları

Kurstıń obyektı – házirgi qaraqalpaq ádebiy tili, onıń qaraqalpaq milliy tili quramındaǵı ornı.

Kurstıń maqseti – studentlerdi til norması máselelerine, ádebiy til hám milliy til, ádebiy til hám dialektler, ádebiy til hám jargon-argolar, ádebiy til hám funkcionál stıllerdiń bir-birine baylanıslı bolǵan teoriyalıq bilimler menen qurallandıruw, sol bilimlerde tayanǵan jaǵdayda házirgi qaraqalpaq tiliniń strukturalıq, mazmunlıq hám wazıypalıq ózgeshelikleri, awızeki hám jazba formaları haqqında maǵlıwmat beriw.

Kurstıń wazıypaları - pánge tiyisli ádebiyatlar menen islesiw, tiykarǵı túsinikler, terminler hám teoriyalıq ulıwmalastırırwshı maǵlıwmatlar menen tanıstırırw;

- til ierarxıyasındaǵı fonetikalıq-fonologiyalıq, leksikalıq, semantikalıq birliklerdiń ádebiy til ushın norma bolǵan hám bolmaǵan belgi ózgesheliklerin salıstırıp úyreniw, talqıǵa alıw, bul tarawdaǵı geypara máselelerdi anıqlaw;

- házirgi ádebiy tildiń tariyxıy shıǵısı hám dialektlik tiykarları, ádebiy tildiń rawajlanıwın belgilewshı ishki hám sırtqı jaǵdaylar haqqında studentlerge maǵlıwmatlar beriw, olarǵa házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń sistemalıq hám strukturalıq ózgesheliklerin óz betinshe analiz ete alıw kónlikpelerin payda etiw bolıp tabıladı.

§ 2. Házirgi qaraqalpaq tiliniń ulıwma sıpatlaması

Qaraqalpaq tili – qaraqalpaq xalqınıń qarım-qatnas jasaw hám adamlardıń oy-pikirin bildiriwshı quralı. Usı arqalı jámiyettiń ekonomıkası, xalıq xojalıǵı, siyasatı, mádeniyatı menen ilim, bilim nızamı, ádebiyat, kórkem óneri, basqarılıp, rawajlandırılıp otıradı.

Qaraqalpaq tili – ápiwayı awızeki sóylew tilinen ádebiy til dárejesine, onnan mámleketlik til dárejesine kóterildi. Solay etip,

qaraqalpaq tiliniń jámiyetlik xızmeti keńeydi. Gárezsizlikten keyingi dáwirde til nızamı qalıplesip, barlıq jámiyetlik, basqarıw isleri usı til arqalı alıp barılmaqta.

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili baspa sóz, ilim menen texnika, ádebiyat penen mádeniyat, ekonomika menen óndiris, siyasat, xalıq xojalıǵı qusaǵan kóp tarmaqlı elimizdiń keshegi, búgingi hám erteńgi turmısınıń barlıq tarawında eldi rawajlandırıwdıń tiykarı bolıp xızmet etti hám ele dawam ete beredi. Sonlıqtan da, tildiń jámiyette tutqan ornı ullı. Durıs, jámiyette til de ózgerip, rawajlanıp baradı. Til evolyuciyalıq jol menen ózgeredi. Al jámiyet penen tildiń rawajlanıwına kelsek, bul biraz basqasha, eger jámiyet tez pát penen rawajlansa til de tez pát penen rawajlanadı. Tildiń rawajlanıwında eki zańlılıq bar: bunıń birinshisi, ózimizdiń ishki resurslarımızdıń esabınan hayısa, ekinshisi sırtqı resurslardıń esabınan bayıp otıradı. Bul jaǵınan alıp qaraǵanda da til jámiyet penen tıǵız baylanısta ekenin kóriwge boladı.

§ 3. Qaraqalpaq tiliniń izertleniwi

Til adamlardıń bir-biri menen qatnas jasaytuǵın quralı bolǵanlıqtan, onıń jámiyettegi ornı ullı. Sebebi, adam til arqalı ǵana jámiyet dúzedi, onı rawajlandıra aladı. Sonlıqtan, adam jámiyet penen, jámiyet adam menen birge til arqalı qarım-qatnasta bolıp ómir súredi. Jámiyet bolmasa til de bolmaydı, til bolmasa jámiyet te bolmaǵan holar edi. Mine, tildiń jámiyettegi ornı ullı degende usı túsinikke iye bolamız. Sonlıqtan da, adamlar tildi, onıń payda bolıw, rawajlanıw jolların izertlew islerin erte bastan-aq qolǵa alǵan. Máselen, biziń ásirimizden burınǵı V-IV ásirlerde (b.c.sh.) eski Indiyada, Greciyada, Altayda, onnan keyin Egipette, Evropada, Arablarda, Orta Aziyada hám t.b. ellerde til biliminiń dáslepki basqıshları payda boldı. Al tiykarǵı basqıshı bolıp XIX ásirge kelip qalıplesti. Til biliminiń tiykarǵı tekseretuǵın – adamzat tili hám onıń jámiyettegi atqaratuǵın xızmeti menen qurılısı, payda bolıw, rawajlanıw nızamlıqları boladı. Bunda dáslep jeke tillerdiń materiallarına tiykarlanıp izertlegenlikten jeke til biliminiń payda bolıwına alıp kelse, bulardıń nátiyjesiniń

juwmaqları ulıwma til biliminiń payda bolıwına alıp keldi. Solay etip, dúnyada – jeke til bilimi hám ulıwma til bilimi payda boldı.

Solay etip, jeke tillerdi ilimiy tiykarda tekseriwler, ulıwma til bilimine teoriyalıq tiykar bolıp otırsa, al ulıwma til biliminiń teoriyalıq tiykarları menen juwmaqları jeke tillerdi izertlewde durıs baǵdar berip otıradı. Ulıwma til bilimi – til tuwraı ilimniń teoriyalıq negizi bolıp esaplanadı. Jeke til bilimleri usı ulıwma til biliminiń til haqqındaǵı teoriyalıq kórsetpelerine súylene otırıp tillerdi izertleydi. Kórsetilgen jeke tillerdiń qatarına – qaraqalpaq tili de jatadı.

Ótken ásirdiń 30-jıllarınan baslap qaraqalpaq tiliniń fonetikasi, grammatikasi, leksikasi, tariyxı hám dialektleri ilimiy jobada izertlene basladı. Bul izertlewge, rus ilimpazları, belgili tyurkologlar S.E.Malov, E.D.Polivanov, N.A.Baskakov, A.K.Borovkov h.t.b. ózleriniń úleslerin qostı, olar burın izertlenilmey kiyatırǵan qaraqalpaq tilin endigiden bılay izertlewdiń tiykarǵı baǵdarların belgilep berdi.

Qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq sistemasınıń izertleniwi tiykarınan 30-jıllardıń basınan baslanadı. Usı jılları házirgi qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq sistemasınıń ayırım máselelerine arnalǵan ilimiy miynetler hám maqalalar járiyalandı. (Поливанов Е.Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка // Труды Хорезмской Экспедиции Уз НИИКЕ. – Ташкент, 1933, Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т.П. Москва, 1952, Малов С.Е. Заметки о каракалпакском языке. – Нукус, 1966, Убайдуллаев К. Хэзирги заман қарақалпақ тили. (Фонетика) – Нөкис, 1965, Даулетов А. Вокализм каракалпакского языка. – Самарканд, 1976).

Til biliminiń leksikologiya tarawında sózler mánisi hám qollanıwı boyınsha úyreniledi. Qaraqalpaq tili XX ásirdiń 30-jıllarınan baslap haqıyquy ilimiy-izertlew obyektine aynaldı. N.A.Baskakovtıń «Краткая грамматика каракалпакского языка» (Tórtkúl, 1931-1932) miynetinde leksikaǵa baylanıslı bolǵan arab-parsı tillerinen ózlestirilgen sózler haqqında pikirler ushırasadı. S.E.Malovtıń «Заметки о каракалпакском языке» (Nókis, 1966)

miynetinde de qaraqalpaq tili leksikasına baylanıslı ayırım maǵlıwmatlar bar.

1962-jılı qaraqalpaq tiliniń leksikasına baylanıslı N.A.Baskakovtıń kólemlı miyneti shıqtı. Miynette qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı tariyxıy shıǵısı boyınsha úyrenilgen. 1996-jılı onıń qaraqalpaq tiliniń leksikasına arnalǵan usı miyneti kitap bolıp baspadan shıqtı².

Qaraqalpaq tili leksikasın izertlewde professor E.Berdimuratovtıń miynetleri kóp. 1964-jılı Tashkent qalasında «Házirgi qaraqalpaq tili leksikologiyasınıń ocherkleri» degen temada kandidatlıq dissertaciyasın qorǵadı. Onıń «Házirgi zaman qaraqalpaq tili. Leksika» miyneti Nókiste 1964-jılı shıqtı.

E.Berdimuratovtıń “Ádebiy tildin funkcionallıq stilleriniń rawajlanıwı menen qaraqalpaq leksikasınıń rawajlanıwı” (Nókis, 1973) monografiyası doktorlıq dissertaciyasınıń juwmaǵı edi. Kitapta publicistikalıq, kórkem ádebiyat, ilimiy, rásmiy is qaǵazları stilleriniń rawajlanıwına saykes olarǵa tán leksikalıq birliklerdiń mánilik jaqtan rawajlanıwı, onıń sebepleri hám rawajlanıw jolları izertlengen.

Qaraqalpaq tilindegi sinonimler M.Qalenderov tárepinen arnawlı túrde izertlendi³.

Qaraqalpaq tiline arab-parsı tillerinen kirgen sózlerdiń qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarda qollanıwı O.Bekbawlov tárepinen, shıǵıs tillerinen kirgen sózlerdiń tariyxı J.Shámshetov tárepinen úyrenildi hám kitap bolıp baspadan shıqtı⁴.

¹ Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков», Москва, 1962, 69-100-б.

² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. IV. Лексика. Нукус: Билим, 1996.

³ Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлер. Нөкис, 1979; Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық, структуралық, лексика-семантикалық өзгешеликleri. Нөкис, 1989.

⁴ Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хам оның тарийхий лингвистикалық характеристикасы. Нөкис, 1979; Шамшетов Ж. Қарақалпақ тилине шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарийхынан. Нөкис, 1984.

Qaraqalpaq tili leksikasınıń terminologiya, frazeologiya, onomastika, leksikografiya máselelerine baylanıslı bir neshe ilimiy jumıslar islendi [Kitaptıń sońındaǵı ádebiyatlar dizimin qarań].

50-jıllardan soń, qaraqalpaq tilin izertlewshilerdiń qatarları jergilikli milliy kadrlar menen tolıstı. Al 60-jıllardan keyin qaraqalpaq tiliniń barlıq tarawları boyınsha ilimiy-izertlewler keńnen en jaydı hám til bilimi Qaraqalpaqstandaǵı jámiyetlik ilimlerdiń óz aldına bólek bir tarawı sıpatında rawajlana basladı. Usı dáwirde baslap milliy kadrlar N.Dáwqaraev, K.Ubaydullaev, A.Esemuratov, K.Berdimuratov, D.S.Nasırov, A.Qıdırbaevlar til bilimi tarawında ilimiy-izertlew, sabaqlıqlar dúziw jumısları menen hám milliy kadrlar tayarlaw isleri menen kózge túsip, bir qansha jetiskenliklerge eristi. Usı jıllarda jergilikli kadrlar tárepinen fonetika, leksikologiya, grammatika, dialektologiya tarawlarınıń eń áhmiyetli máseleleri boyınsha ilimiy-izertlew jumısların alıp bardı hám bulardıń juwmaqları boyınsha ilimiy miynetler, monografiyalar, maqalalar dóretip bardı. Bular qaraqalpaq til biliminiń rawajlanıp barıwında sheshiwshi orındı iyeledi. Keyin bulardıń qatarına jergilikli kadrlar O.Dospanov, M.Dawletov, E.Dáwenov, A.Dawletov, E.Berdimuratov, H.Hamidov, A.Bekbergenov hám t.b. kóp ǵana ilimpazlar kelip qosılıp, tilimizdiń fonetikasi, til tariyxı, leksikologiya, morfologiya, sintaksisi boyınsha ilimiy miynetler dóretti, til biliminiń hár bir tarawınıń belgili bir sistemǵa túsiwinde óz úleslerin qosıp bardı.

§ 4. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń mámleketlik til xızmetindegi ornı

Házirgi qaraqalpaq mámleketlik ádebiy tilinde is júrgiziw alıp barıladı. Ádebiy til mámleket tárepinen qorǵaladı. Ádebiy til – xalıq tiliniń, milliy tildiń joqarı forması. Ádebiy tildiń joqarı forma ekenligi bul tildiń ózine tán belgilerinde, ózine tán bolǵan ózgesheliginde kórinedi. Ádebiy til xalıq tili tiykarında payda boladı. Ádebiy tilden rásmiy mámleketlik til sıpatında paydalanıw bul tildiń jámiyetlik-siyasiy tarawlar tili, rásmiy qatnas hám jazıwlar tili, shólkemler hám hújjetler tili, diplomatiyalıq qatnaslar tili, radio hám televidenie tili, awızeki, úgit-násiyat tili, ilimiy

stiller tili, kórkem ádebiyat hám saxna tili, bilimlendiriw, mádeniyat tili sıyaqlı kóp baǵdarlarda rawajlanıwı ushın jol ashadı. Tómenдегі hújjetler mámleketlik tilge kepillik beredi:

Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámleketlik til haqqındaǵı nızamı (Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi sessiyasında 1989-jıl 1-dekabrde qabıl etilgen).

2. Ózbekstan Respublikasınıń Konstituciyası (4-statya).
3. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Konstituciyası (4-statya).

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili kursı ne úyrenedi?
2. Kurstıń maqset hám wazıypaları qanday?
3. Qaraqalpaq tiliniń izertleniw haqqında maǵlıwmatlar.
4. Qaraqalpaq tiline berilgen mámleketlik biylik qanday hújjetler menen kepillenedi?

Tayanış túsinikler

Kurstıń obykti – házirgi qaraqalpaq ádebiy tili.

Kurstıń maqseti – studentlerdi tilge tán teoriyalıq hám ámeliy bilimler menen tanıstırıw.

Kurstıń wazıypaları – studentlerge házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń tariyxıy tamırları hám dialektlik tiykarları, ádebiy til rawajlanıwın belgilewshi ishki hám sırtqı resurslar haqqında maǵlıwmat beriw, tiykarǵı túsinikler, terminler hám teoriyalıq ulıwmalastırıwshi maǵlıwmatlar menen tanıstırıw.

Ádebiy til – milliy tildiń qádege, normalarǵa túskен túri.

Til – fonetikalıq, leksikalıq, grammatikalıq qurallar arasındaǵı baylanıs, múnásibetlerden ibarat sistema.

FONETIKA

Ádebiyatlar: 6 [5-13], 9 [23-28], 13,20,23,26,33.

§ 5. Fonetika – til sesleri haqqında ilim, fonetikanın izertlew obyektı

Fonetika – tildiñ seslik quramın, olardıñ jasalıw, ózgeriw zañlılıqların tekseretuğın til iliminiñ bir tarawı. Fonetika – grekshe «phōne» - ses, dawıs hám «tika» - ilim degen eki sózden quralğan) – úyreniw (izertlew) obyektı tildiñ seslik qubılısın hám olardıñ máni ańlatıw dárejesine jetilisiw uqıbın úyreniwshi arnawlı ilim, yaǵnıy tillerdiñ (hár qanday tildiñ) fizikalıq quramın (sesler, buwınlar, pát túsiriw hám intonaciya) úyrenedi.

Til iliminiñ fonetika bóliminiñ tiykarǵı izertleytuğın obyektı – **sóylew sesleri**. Sóylew sesleri tilimizdiñ negizi, materiallıq kórsetkishi. Tildiñ fonetikasın úyrenbey turıp, tildiñ leksikalıq, grammatikalıq quramın úyreniw múmkin emes. Fonetika sóylew tiliniñ seslik quramın izertlew menen birge buwın, pát, intonaciyalardı da izertleydi.

Ses tuwralı túsiniq. Tilimizde ses degen sóz eki mánide qollanıladı. Bunıñ birinshisi, bizdi qorshaǵan tábiyat penen jámiyettegi hár qıylı zatlar menen jan-jániwarlardıñ, texnikalardıñ esitiw aǵzamızǵa tásir etip esitiletuğın hár qıylı sesleri, al ekinshisi bolsa adamlardıñ sóylew procesinde shıǵaratuğın sesi. Til sesleri adamnıñ sóylew aǵzalarınıñ tikkeley qatnası arqalı jasaladı.

*Sózlerdiñ fonetikalıq jaqtan hesh qanday bóleklerge bólinbeytuğın eñ kishi bólegi ses boladı. Sóz usı seslerdiñ bir-biri menen dizbeklesiwinen boladı. Mısalı: **gúl** degen sóz úsh sestin fonetikalıq zañlılıq tiykarında dizbeklesiwinen payda bolıp tur. Álbette, dus kelgen seslerdi dizbekke keltiriw menen sóz jasala bermeydi.*

Ulıwma ses bolıwı ushın ses shıǵarıwshi derek, ses shıǵarıwshi deneni terbeliwshi kúsh, hawanı terbeliwshi keńislik usaǵan úsh túrli shárt kerek. Al til sesleriniñ payda bolıwında – ses shıǵaratuğın aǵzalar (sóylew aǵzaları), olardı háreketke keltiriwshi kúsh (ókpeden shıǵatuğın hawa); hawanı terbeliske túsiretuğın

keńislik (dem alıw aǵzaları, tamaq, quwıslıq aǵzaları) xızmet etedi. Qanday bolmasın seslerdiñ payda bolıwında usaslıq bolǵanı menen sóylew sesleri basqa seslerden ózgeshelikke iye. Ol ózgeshelik, birinshiden, adamnıñ sóylew aǵaları arqalı payda bolıwında bolsa, ekinshiden, sózlerdi jasawında. Sonlıqtan da, seslerdi sózdiñ eñ kishi bólinbeytuğın elementi dep qaraydı. Negizinde de, ses - tilimizdiñ materiallıq kórsetkishi, til biliminiñ basqa tarawlarınıñ tiykarı. Sebebi, seslerdiñ sıpatın, onda bolıp turatuğın ózgesheliklerdiñ ózinshelik zañlılıqların bilmey turıp, tilimizdiñ leksikalıq, grammatikalıq qurılıslarınıñ sırtın túsiniw múmkin bolmas edi.

§ 6. Fonetikanıñ tarawları

Fonetika tildegi seslerdi hám seslerge baylanıslı bolǵan barlıq qubılıslardı hár tárepleme tolıq izertleydi.

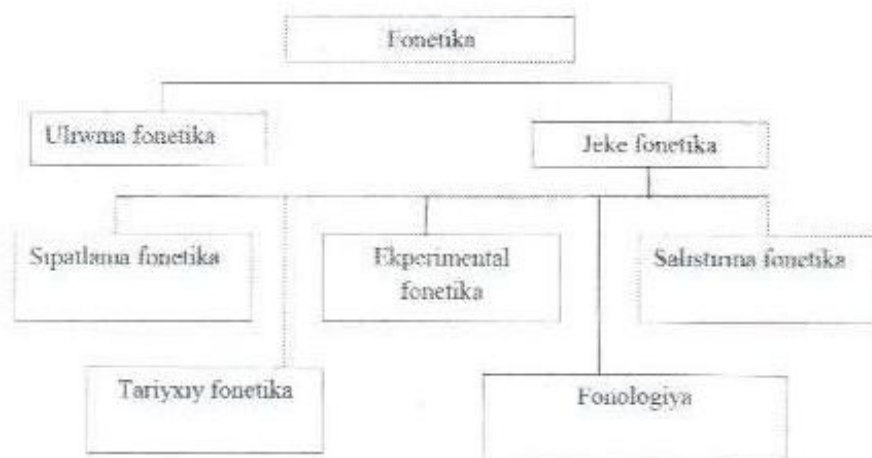
Ulıwma fonetika dúnya tilleriniñ seslik dúzilisine baylanıslı bolǵan ulıwmalıq, ortaǵ máselelerdi izertleydi: adamnıñ sóylew aǵzalarınıñ artikulyaciyalıq múmkinshiliklerin, seslik qubılıslardıñ tábiyatın, seslerdi payda etiwdiñ ulıwmalıq jaǵdayın, seslerdiñ ózgeriwiniñ hám dizbeklesiwiniñ ulıwmalıq nızamlılıǵın, seslerdi klassifikaciyalawdıñ jolların hám t.b. máselelerdi izertleydi. Ulıwma fonetika kópshilik dúnya tilleriniñ materiallarına súyenedi. Sonlıqtan ulıwma fonetika jeke fonetika menen tıǵız baylanıslı boladı.

Jeke tildiñ seslik dúzilisi sol jeke tildiñ fonetikasında úyreniledi. Máselen, qaraqalpaq tiliniñ seslik dúzilisi qaraqalpaq tiliniñ fonetikasında, rus, ózbek, qazaq tiliniñ seslik dúzilisi, sáykes sol tillerdiñ fonetikalarında izertlenedi. **Jeke fonetika** seslik qubılıslardı tildiñ rawajlanıwınıñ házirgi qálpindegi jaǵdayında sıpatlawı múmkin. Sonday-aq til sesleriniñ belgili dáwir dawamında rawajlanıw, ózgeriske ushıraw sebeplerin hám basqa tuwısqan tiller menen baylanısın salıstırıp izertlewı múmkin. Sonlıqtan **jeke fonetikanıñ ózi tariyxıy fonetika, salıstırma fonetika** hám **sıpatlama fonetika** sıyaqlı tarawlardan turadı [6:10-13].

Tildin seslik qurılısınıń hár túrli tariyxıy dáwirlerde rawajlanıp, ózgerislerge ushırawın hám ol ózgerislerdin sebebin **tariyxıy fonetika** izertleydi.

Salıstırma fonetika - fonetikanıń ayrıqsha bir tildin seslerin basqa tillerdiń sesleri menen salıstıra otırıp izertleytuǵın tarawı. Salıstırma fonetika mudamı tariyxıy fonetika menen tiǵız baylanısta boladı.

Sıpatlama fonetika tildin rawajlanıwınıń házirgi ómir súrip turǵan dáwirindegi seslik qurılısın, ondaǵı fonemalar sistemasın, fonemalardıń ishki óz ara baylanısın anıqlaydı. Tildin fonemalıq qurılısın anıqlawda fonemalardıń tariyxıy shıǵısı hám rawajlanıwı da esapqa alınadı. Sıpatlama fonetikada seslerdin ózgeriw hám rawajlanıw tariyxı házirgi tildin fonetikalıq sistemasın anıqlawdin qosımsha quralı retinde paydalanıladı. Sıpatlama fonetika seslerdin fiziologiyalıq-artikulyaciyalıq, fizikalıq-akustikalıq hám lingvistikalıq táreplerin izertleydi. Bunday baǵdardaǵı fonetikalıq izertlewdi sońǵı dáwirde **fonologiya** dep ataydı.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Fonetika degenimiz ne?
2. Fonetika til biliminiń qaysı tarawları menen baylanıslı?
3. Sóylew aǵzasınıń fonetikaǵa qatnası?
4. Jeke fonetika degenimiz ne?
5. Uırwma fonetika dep neni aytamız?
6. Sıpatlama fonetika degenimiz ne? -
7. Salıstırma fonetika dep neni aytamız?
8. Tariyxıy fonetika degenimiz ne?

Tayanısh túsinikler

Fonetika – grekshe «fone» - ses, dawıs hám «tika» - ilim degen eki sózden quralǵan – úyreniw (izertlew) obykti tildin seslik qubılısın hám olardıń máni anlatıw dárejesine jetilisiw uqıbın úyreniwshi arıawlı ilim, yaǵnıy tillerdiń (hár qanday tildin) fizikalıq quramın (sesler, buwınlar, pát túsiriw hám intonaciya) úyrenedi.

Ses - sóylew aǵzalarınan shıqqan dawıs aǵımınıń óz aldına máni anlatatuǵın bólegi.

Ádebiy til - belgili bir normalarǵa salınıp, sistemalasqan ulıwma xalıqlıq tildin eń joqarǵı forması.

Til - 1. jámiyet aǵzaları arasında qatnas, pikir ahsıwǵa xızmet etetuǵın jámiyetlik qubılıs. 2. sóylew aǵzası.

FONETIKANIN IZERTLEW ASPEKTLERI

Ádebiyatlar: 6 [13-28], 9, 23.

§ 7. Fonetikanın izertlew aspektleri

1. Fonetikanın akustikalıq tárepi

Tábiyattağı seslerdin ulıwma teoriyası fizikanın akustika bóliminde izertlenedi. Til sesleri tábiyattağı tolıp atırǵan basqa sesler sıyaqlı hawanı terbeltip, onı tolqın tárizli háreketke keltiriw nátiyjesinde jasaladı.

Til sesleri dawıs shımdılıǵının dirildewi hám hawa aǵımının sóylew aǵzaları diywallarına tásir etiw nátiyjesinde payda boladı.

Seslerge akustikalıq jaqtan sıpatlama heriwde *ses irǵaǵı, ses kúshi, ses tembri, seslerdin sozımlılıǵı* menen birlikte *rezonanslıq qubılıslar* kózde tutiladı.

Sesler dawıs hám shawqımnan jasaladı. Periodlı terbelis nátiyjesinde payda bolǵan ses - *dawıs*, al periodlı emes terbelis nátiyjesinde payda bolǵan ses - *shawqım* dep aytiladı. Dawıslı sesler tonnan (dawıstan), al dawıssız sesler tiykarınan shawqımnan ibarat boladı.

Seslerdin terbelis jiyiligin bólip-bólip alıp, spektrallıq analiz jasaw elektroakustikalıq hám elektronlıq, texnikanın ósiwi menen rawajlana basladı. Seslerdin formantlıq strukturasin jazıp alatuǵın aparat *spektrograf* dep, al jazılıp alınǵan material *spektrogramma* dep ataladı. Spektrogrammada hár ses ózine tán bolǵan formantlarınin jaylasıw ornına, formasına iye boladı.

2. Fonetikanın fiziologiyalıq tárepi

Fonetikanın anatomiyalıq-fiziologiyalıq aspektinde sóylew aǵzalarınin qurılısı hám olardıń xızmeti sóz etiledi. Til seslerin hám olardıń aytıluwın túsiniw ushın sóylew aǵzalarınin atqaratuǵın xızmetin, olardıń sóylew aparatında qalay jaylasqanlıǵın, háreketke keliw múmkinshiligin biliwimiz tiyis. Til, erin hám kishkene til jaylasqan awız boshlıǵı, murın boshlıǵı, jutqınshaq boshlıǵı, dawıs shımdılıǵı jaylasqan tamaq hám ókpe **sóylew aǵzaları** bolıp esaplanadı.

Ókpe adamnıń ómir súriwi ushın zárúrli bolǵan dem alıw sıyaqlı oǵada áhmiyetli fiziologiyalıq xızmetti atqaradı. Ókpe til seslerin aytıw ushın zárúrli bolǵan hawa aǵımın payda etip, hawa júretuǵın kanaldın boyında jaylasqan sóylew aǵzaları menen birlikte seslerdi dóretiw usaqan oǵada áhmiyetli xızmetti de atqaradı.

Aytılajaq sestin xarakterine baylanıslı awız boshlıǵının kólemin hám formasın ózgartip turatuǵın **háreketshen sóylew aǵzaları** til, jumsaq tańlay menen qosı kishkene til, erinler boladı.

Seslerdin jasalıwında sóylew aǵzaları háreketshen sóylew aǵzaları hám háreketshen emes sóylew aǵzaları bolıp ekige bólinedi. Háreketshen sóylew aǵzaları – dawıs shımdılıǵı, til, erin, kishkene til menen qosı jumsaq tańlay; háreketshen emes sóylew aǵzaları – tıslar, qattı tańlay. Seslerdin jasalıwı, artikulyaciyası-sóylew aǵzalarınin tikkeley xızmeti boladı.

Seslerdin jasalıwında sóylew aǵzalarınin xızmeti

Til sesleri sóylew aǵzalarınin qatnası arqalı jasaladı. Tilimizde sesler hár qıylı. Sebebi, seslerdin jasalıwında sóylew aǵzaları hár qıylı xızmet atqarıw menen qatnasadı. Sonlıqtan, seslerdin jasalıw jollarına tolıq túsiniw alıw ushın sóylew aǵzalarınin xızmetin tolıq túsiniw alıw kerek. Seslerdin jasalıwı (artikulyaciyası) sóylew aǵzalarınin xızmeti boladı.

Sóylew aǵzaları: - 1. Dem alıw aǵzaları; 2. Dem alıw jolı (tamaq); 3. Boshıq aǵzaları bolıp úsh topardan turadı. Boshıq aǵzaları: - awız, tamaq, murın boshıqlarınan turadı. Bul kórsetilgen sóylew aǵzalarınin barlıǵı bir-biri menen baylanıslı boladı.

1. **Dem alıw aǵzaları.** Dem alıw aǵzalarınin eń baslısı – ókpe. Bunıń tiykarǵı háreketi adamnıń dem alıwdaǵı qabil etetuǵın hawanı almasıw hám ses payda etiw ushın xızmet etedi. Misalı: ókpe kórik sıyaqlı – birde sırttan hawanı ishke tartıp, birde hawanı sırtqa shıǵarıp turadı. Hawanı ishke tartqanda (dem alǵanda) gewdenin bulshıq etleri qabırǵanı joqarı kóterip ókpeni kerip turadı da, diafragma tómen túsip qısıladı. Al demdi shıǵarıw waqtında gewdenin bulshıq etleri menen diafragma solǵın halda boladı da, ókpe kerilip turmay, tartılıp turadı. Tilimizdegi seslerdin payda bolıwı hawanıń usı ókpeden shıǵıwı menen baylanıslı

boladı. Eger sóylemey turıp dem alganda hawanı ishke tartıw menen sırtqa shıǵarıw birdey bolsa, al sóylew payıtında sırttan hawa birden kiredi de, shıǵarda ástelik penen shıǵadı.

Solay etip, ókpe ses shıǵarıwda hashı orındı iyeleydi. Ol qolqa menen baylanıslı boladı. Qolqa eki tarmaqlanıp, kegirdek penen baylanısqan boladı.

II. **Tamaq.** Tamaqtıń sırtqı jaǵında jutqınshaq, al ishki tárepinde dawıs shıǵıladı jaylasqan. Tamaqta kegirdek, onıń artqı tárepinde óñesh bar. Tamaq penen kegirdek hawanıń ótetuǵın jolı. Óñesh – awqattıń ótetuǵın jolı. Tamaqtıń ish jaǵında qabatlasıp qırınlap jatqan eki jup búrtikshe jaylasqan. Bulardıń sırtqı ekewi jalǵan dawıs shıǵıladı, al tómendegi ekewi negizgi dawıs shıǵıladı delinedi. Dawıs shıǵıladıǵınıń arasındaǵı - dawıs tütikshesi. Dawıs shıǵıladıǵı bārha xızmette bolıp, ishden shıqqan hawaǵa irkinish jasap, birde kerilip tursa, birde tarılıp turadı. Ol kerilip turǵan waqıtta diril menen ún payda boladı. Jıyırılıp turǵan waqıtında ún payda bolmaydı. Dawıs shıǵıladıǵınıń dawıslı seslerdi payda etiwde ornı bar. Sebebi, dawıslı seslerdi ayırıw dáwirinde dawıs shıǵıladıǵı barınsha kerilip turadı, sonnan kúshli diril payda boladı. Kópshilik dawıssız seslerdi aytqanda da dawıs shıǵıladıǵınıń xızmeti úlken.

III. **Boshlıq aǵzalar:** a) **tamaq boshlıǵı.** Tamaqtıń joqarǵı jaǵı, awız boshlıǵınıń artqı jaǵına jaylasqan boladı. Tamaq boshlıǵı sestıń payda bolıwında eki túrli xızmet arqaradı, onıń tarılıwınan shawqım jasalıp, dawıssızlardı payda etiwine járdemlesip turadı. Sonıń menen birge dawıslılardıń tembrin jasawda da qatnasadı.

á) **Awız boshlıǵı.** Bunda hashı orındı til tutadı. Al til bolsa júdá qozǵalıǵısh (jimjimalı) aǵza bolǵanlıqtan ol joqarı, tómén, artqa, basqa aǵzalar menen jaqınlasıp, geyde olarǵa tiyip, seslerdiń hár qıylı bolıp jaylasıwında xızmet etip turadı. Usınday tildiń jimjimalı, háreket etip, basqa aǵzalar penen qatnas jasawına qaray payda bolǵan seslerdi sol payda bolıw ornına qaray – **til artı, til ortası, til aldı** sesleri dep bólip qaraymız.

Ses jasawda aktiv qatnasatuǵın aǵzanıń biri – **erin**. Bul da tilge uqsap jimjimalı boladı. Biraq ekewiniń háreketi birdey emes. Ústingi eringe qaraǵanda astıǵı erin ses shıǵarıwda belsendi.

Máselen, eki erinniń bir-birine qosılıp ashılıwınan **p, b**, al **f, v** seslerin aytqanda eki erin bir-birine jaqınlasıp, birde astıǵı erin tiske tiyip, al **ú, o** seslerin aytqanda eki erin dóngelenip, birde tarılıp turıwdıń nátiyjesinde jasaladı.

Ses jasawda qatnasatuǵın awız quwıslıǵındaǵı jáne bir aǵza – **tańlay**. Seslerdiń jasalıw ornına qaray – **aldıǵı tańlay, artqı tańlay** bolıp ekige bólinedi. Bunıń aldınǵı tańlayı háreket etpeytuǵın bólimi, al artqısı – jumsaq tańlay, bul kishkene til menen ushlasıp turadı (bul ekewi de jimjimalı boladı). Kishkene til qaqpaptay bolıp birde awız jolın bógep tursa (bul waqıtta hawa murınnan shıǵadı), birde murın jolın bógep turadı (onda hawa awızdan shıǵadı).

Awız boshlıǵın birde keńeytip, birde tarılıp turatuǵın awızdaǵı aǵzanıń biri – **jaq hám iyek**. Bul til menen tikkeley baylanıslı. Eger iyek tómén tússe, awız keń ashıladı da, ol joqarı kóterilse, awız tarayadı. Tilimizdegi dawıslılar usıǵan baylanıslı ashıq, qısıq dawıslılar bolıp bólinedi.

b) **Murin boshlıǵı.** Murın boshlıǵı arqalı ayırım – **m, n, ñ** dawıssızları jasaladı. Bul sesler jasalǵanda jumsaq tańlay tómén túsip, awız jolınıń tesigin jawıp, fonaciyalıq hawanı murın boshlıǵınan shıǵaradı da, sol murın boshlıǵı arqalı jasaladı. Sonlıqtan bulardı murınlıq únliler deymiz. Al basqa seslerdi aytqanda fonaciyalıq hawa awızdan shıǵadı.

3. *Fonetikanıń lingvistikalıq tárepi. Fonema haqqında túsiniq*

Fonetikanıń lingvistikalıq tárepinde seslerdiń tilde atqaratuǵın xızmeti sóz etiledi. Akustikalıq jaqtan da, artikulyaciyalıq jaqtan da sóylewde sózlerdi seslerge ajıratıw múmkin emes. Tek lingvistikalıq jol menen ǵana sózlerdi dara-dara seslerge ajırata alamız.

Fonetika iliminiń tariyxında birinshi ret akademik L.V.Sherba fonetikaniń «máni ayırıwshılıq» qásiyetin atap kórsetken edi. Fonetikada fonemanıń «máni ayırıwshılıq» qásiyeti ulıwma qabıl etilgen anıqlamaǵa aynalıp, bul teoriya professor I.R.Zinder tárepinen rawajlandırıldı [Зиндер Л.Р. Общая фонетика. Москва, 1979, 60-б.].

Qaraqalpaq tilindegi tas, tós, tıs, tis, tús, tos, tus sózleri hár túrli túsiniklerdi bildirgeni ushın hár túrli sózler. Bulardıń ayırmashılıqları ol sózlerde hár túrli dawıshılardıń bolıwına baylanıslı. Fonemanıń **sózlerdi ayırıwshılıq** xızmetin kóriwge boladı. Sózdiń **mánisi** onıń fonemalıq qurılısınan gárezli emes, buǵan omonimlik hám polisemiyalıq qubılıslardı mısıl alsaq boladı. **Anam, anań** sózleriniń negizi bir (ana) bolıp, **m** hám **ń** dawıssızları sózdi túrlendirip, hár túrli forma jasap tur. Seslerdiń bunday xızmet atqarıwı olardıń fonemalıq xızmeti boladı. Fonema sózlerdi, olardıń mánilerin hám formaların ayırıwshılıq xızmetin atqaradı. Hár bir fonema tildegi basqa fonemalardan ayırılıp turadı hám basqa fonemalarǵa qarama-qarsı qoyıladı. Hár bir fonema tiykarǵı hám tiykarǵı emes belgilerdiń jıynaǵınan turadı. Mısıl:qaraqalpaq tilindegi **t** – foneması – únsiz, til aldı, jabısıńqı, murınlıq emes (awızlıq). Bul belgiler **t** – fonematikasınıń **tiykarǵı belgileri** boladı. Sebebi, qaraqalpaq tilinde únli (**d**), til artı (**g**), juwısıńqı (**z**), murınlıq (**n**) fonemaları bolıp, olardıń hár biri **t** fonemasınan sáykes belgileri boyınsha ayırılıp turadı. Olar bılayınsha óz ara qarama-qarsı qoyıladı: **d** – únli fonema, sebebi **t** – únsiz; **g** – til artı foneması, sebebi **t** – til aldı foneması; **z** – juwısıńqı, sebebi **t** – jabısıńqı, **n** – murınlıq, sebebi **t** – awızlıq fonema boladı. Al, usı **t** - fonemasınıń **juwan** (qattı) hám **erinlik** emesligi onıń fonetikalıq belgileri- tiykarǵı emes belgileri bolıp esaplanadı.

Fonema túsinigi **ses** túsinigine qarama-qarsı qoyıladı. Fonema mudamı bir sesten turmıstan, geyde ayılıwı jaǵınan jaqın bolǵan eki, hátte úsh sesten quralıwı da múmkin. Fonema tilde sesler arqalı ómir súredi. Tildegi sesler anaw yamasa mınaw fonemanıń jasaw forması boladı. Sonlıqtan fonema túsiniginiń ornına **ses** sózi de qollanıla beredi.

Fonema dep artikulyaciyalıq hám akustikalıq jaqtan ózinshelik ózgesheligine iye bolǵan, taǵı da mayda bólekke bóliwge bolmaytuǵın, sózlerdi ajratıw maqsetinde jumshalatuǵın seslik birliklerge ayıladı.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Fonemalardıń qanday ayırmashılıq belgileri bar?
2. Dawıslı fonemalardı aytıp beriń?
3. Túrkiy tilleriniń fonetikasını boyınsha qaysı ilimpazlardıń miynetlerin bilesiz?
4. Qaraqalpaq tilinde bul taraw boyınsha kimlerdiń miynetlerin atap óte alasız?
5. Fonetikanıń akustikalıq tárepi?
6. Fonetikanıń fiziologiyalıq tárepi?
7. Fonetikanıń lingvistikalıq tárepi?

Tayanısh túsinikler

Akustika - grektiń **akustikos** - «esitiliw» degen sózinen alınǵan.

Artikulyaciya - [lat.articulare-bólek-bólek aytıw]- sestini aytılıwındaǵı sóylew aǵzalarınıń háreketi hám olardıń ornalasıw jaǵdayı. Awızlıq artikulyaciya. Murınlıq artikulyaciya. Qosarlı artikulyaciya.

Fonema – Hár qıylı sózler hám morfemalardıń seslik táreplerin ajratıw uqıbına iye bolǵan eń kishkene ses birliǵi.

Fonologiya – Sóylew seslerin sóz hám morfemalardıń seslik táreplerin ajratıw quralı sıpatında izertleytuǵın til biliminiń tarawı.

§ 8. Qaraqalpaq tiliniñ seslik dúzilisi

Ádebiyatlar: 6 [30-117], 9 [30-34], 20,23.

Ses tuwralı ulıwma túsinik

Tilimizdegi seslerdiñ payda bolıwı belgili bir psixologiyalıq hám biologiyalıq procestiñ nátiyjesinde bolatuǵın akustikalıq qubılıs. Yamasa qanday bolmasın serippeli (sozılmalı) bir zattıñ vibraciyalıq qıymılınan payda bolatuǵın process. Tilimizdegi sesler de qospalı vibraciyalıq qozǵalıstıñ nátiyjesinen payda bolatuǵın qubılıs. Qospalı vibraciyalıq qozǵalıstıñ nátiyjesinde óziniñ **kúshi, irǵaǵı, tonı** (dawıs), **tembrine** qaray sesler hár qıylı boladı. Seslerdiñ bir-birinen ózgesheligin, ayırmashılıǵın usı – sestıñ **kúshi, irǵaǵı, tonı** hám tembrine qaray ayıra alamız.

a) **Sestiñ irǵaǵı.** Ses bir sekund ishindegi dirildewdiñ muǵdarına baylanıslı boladı. Qanshama dirildew kóbeýse, sol quraqım sestıñ irǵaǵı kúsheyedi. Buǵan qarama-qarsı dirildewdiñ muǵdarı azaysa, sol quraqım sestıñ irǵaǵı azayadı. Bir sekund ishinde kem degende 16 ret, kóp degende 20000 ret dirildewdiñ nátiyjesinde bolǵan sestı ǵana esitiwge boladı [Bul boyınsha tolıǵıraq tiykarǵı ádebiyatlardı qarañ].

Tildegi sestıñ irǵaǵına qaray ǵáptiñ intonaciyasın hám melodikasın biliwge boladı. Sonıñ menen birge únli, únsiz seslerdi de usı irǵaǵqa qaray ayırıp tanıwǵa boladı.

á). **Sestiñ kúshi.** Bul sestı aytqan dáwirdegi dirildew aǵımına baylanıslı. Eger dirildew kóp bolsa, sonsha dárejede sestıñ kúshi bálent bola beredi. Biraq ses jıńıshke, ashshı bolıp shıǵadı. Al sestıñ kúshi kemigen sayın ses juwan (solǵın) bolıp shıǵadı. Sestiñ kúshi tilimizdegi pát penen tıǵız baylanıslı boladı. Soǵan qaray pátı, pátıñ sırtın biliwge boladı.

b). **Sestiñ tonı.** Bul sestıñ sırtqı qabıǵı dep júritiledi. Sestiñ ózi negizinde tiykarǵı ton hám kómekshi ton (oberton)nan turadı. Bular bir-biri menen tıǵız baylanıslı boladı. Bir sestıñ ekinshi sesten ayırması usı kómekshi tonga baylanıslı. Sebebi, dawıslı seslerdi usı ton arqalı ǵana ayırıwǵa boladı. Óytkeni bular tek ton

menen baylanıslı, al shawqım menen baylanıslı bolıp kelse, onda olardı dawıssız sesler dep tanıymız.

d). **Ses tembri.** (francuzsha - «qońıraw» degen sózden alınǵan). Bul tiykarǵı tonniñ kúshi hám ondaǵı qosımsha tonniñ óz ara bir-biri menen sáykeslenip, úylesiwiniñ nátiyjesinen sestıñ garmonikalıq qurılısı – tembri payda boladı da olar menen qarım-qatnasta boladı.

§ 9. Ses, hárip, fonema

Til – awız eki sóylew hám jazba tilden turadı. Bunıñ ekewiniñ de mánilik jaǵı birdey – xızmeti – jámiyet aǵzalarınıñ qatnas quralı. Bunıñ tiykarı – sóz. Sózdiñ aytılwı menen jazılıwı birdey bolmaydı. Sóz – seslerden turadı. Onı aytamız, esitemiz. Biraq sesten hámme waqıtta sóz bola bermeydi. Mısalı:ǵúl - desek bul belgili bir mániǵe iye bolǵan – sóz, al lúǵ – desek hesh qanday máni bildirmeydi, sonlıqtan, tek qatar turǵan sesler bolǵanı menen sóz bola almaydı. Sonlıqtan, sóz benen ses arasında belgili bir nızamlıq bolıw kerek. Bul nızamlıq tilimizdiñ qalıplesken dástúrlilik principiğine tiykarlanadı. Olay bolsa – sóz bolıw ushın ses bolıw kerek. Ol sózdiñ tiykarǵı materialı boladı. Sonıñ menen birge sózdiñ mánisin de bir-birinen ayırıwǵa tásir jasaydı. Mısalı:siz-sız, óz-öz, saz-sóz, tal-sal-qal-bal hám t.b.

Al **hárip** bolsa – seslerdiñ jazıwdaǵı shártli tańbası. Bul adamlar tárepinen islenip, waqıtıñ ótiwi menen qalıplesip, jetilisip baradı. Qaraqalpaq tilinde dáslep arab grafikasına tiykarlanǵan háripler qabıl etildi, keyin latin grafikası tiykarındaǵı háripler, onnan keyin kirill jazıwındaǵı háriplerge tiykarlanıp alındı. Házir jáne bir qansha ózgerisler menen latin grafikası tiykarındaǵı qaraqalpaq tiliniñ háripleri qabıl etildi (2016-jılı). Álbette, bulardıñ barlıǵı dáwir talabınıñ nátiyjesinde payda bolıp, jetilisip, qalıplesip otıradı. Sonlıqtan, tilimizde – **ses** – sóylew ushın, al **hárip** – jazıw ushın xızmet etedi.

Fonema – tildegi sózler hám morfemalardıñ seslik táreplerin ajıratıw uqıbına iye bolǵan eñ kishkene ses birligi. Fonema menen ses kópshilik orında birdey boladı sonda da, olardıñ bir-birinen parqı bar. Tilimizde ses kóp, al fonema belgili muǵdarlarda boladı.

§ 8. Qaraqalpaq tiliniñ seslik dúzilisi

Ádebiyatlar: 6 [30-117], 9 [30-34], 20,23.

Ses tuwralı ulıwma túsinik

Tilimizdegi seslerdiñ payda bolıwı belgili bir psixologiyalıq hám biologiyalıq procestiñ nátiyjesinde bolatuǵın akustikalıq qubılıs. Yamasa qanday bolmasın serippeli (sozılmalı) bir zattuñ vibraciyalıq qıymılınan payda bolatuǵın process. Tilimizdegi sesler de qospalı vibraciyalıq qozǵalıstıñ nátiyjesinen payda bolatuǵın qubılıs. Qospalı vibraciyalıq qozǵalıstıñ nátiyjesinde óziniñ **kúshi**, **ırǵaǵı**, **tonı** (dawıs), **tembrine** qaray sesler hár qıylı boladı. Seslerdiñ bir-birinen ózgesheligin, ayırmashılıǵın usı – sestıñ **kúshi**, **ırǵaǵı**, **tonı** hám **tembrine** qaray ayıra alamız.

a) Sestiñ ırǵaǵı. Ses bir sekund ishindegi dirildewdiñ muǵdarına baylanıslı boladı. Qanshama dirildew kóbeyse, sol quraqım sestıñ ırǵaǵı kúsheyedi. Buǵan qarama-qarsı dirildewdiñ muǵdarı azaysa, sol quraqım sestıñ ırǵaǵı azayadı. Bir sekund ishinde kem degende 16 ret, kóp degende 20000 ret dirildewdiñ nátiyjesinde bolǵan sestı ǵana esitiwge boladı [Bul boyınsha tolıǵıraq tiykarǵı ádebiyatlardı qarañ].

Tildegi sestıñ ırǵaǵına qaray ǵáptiñ intonaciyasın hám melodikasın biliwge boladı. Sonıñ menen birge únli, únsiz seslerdi de usı ırǵaqqa qaray ayırıp tanıwǵa boladı.

á). Sestiñ kúshi. Bul sestı aytqan dáwirdegi dirildew aǵımına baylanıslı. Eger dirildew kóp bolsa, sonsha dárejede sestıñ kúshi bálent bola beredi. Biraq ses jıñishke, ashshı bolıp shıǵadı. Al sestıñ kúshi kemigen sayın ses juwan (solǵın) bolıp shıǵadı. Sestiñ kúshi tilimizdegi pát penen tıǵız baylanıslı boladı. Soǵan qaray pátı, pátıñ sırnı biliwge boladı.

b). Sestiñ tonı. Bul sestıñ sırtqı qabıǵı dep júritiledi. Sestiñ ózi negizinde tiykarǵı ton hám kómekshi ton (oberton)nan turadı. Bular bir-biri menen tıǵız baylanıslı boladı. Bir sestıñ ekinshi sesten ayırması usı kómekshi tonga baylanıslı. Sebebi, dawıslı seslerdi usı ton arqalı ǵana ayırıwǵa boladı. Óytkeni bular tek ton

menen baylanıslı, al shawqım menen baylanıslı bolıp kelse, onda olardı dawıssız sesler dep tanıymız.

d). Ses tembri. (francuzsha - «qońıraw» degen sózden alınǵan). Bul tiykarǵı tonniñ kúshi hám ondaǵı qosımsha tonniñ óz ara bir-biri menen sáykeslenip, úylesiwiniñ nátiyjesinen sestıñ garmonikalıq qurılısı – tembri payda boladı da olar menen qarım-qatnasta boladı.

§ 9. Ses, hárip, fonema

Til – awız eki sóylew hám jazba tilden turadı. Buniñ ekewiniñ de mánilik jaǵı birdey – xızmeti – jámiyet aǵzalarınıñ qatnas quralı. Buniñ tiykarı – sóz. Sózdiñ aytılwı menen jazılıwı birdey bolmaydı. Sóz – seslerden turadı. Onı aytamız, esitemiz. Biraq sesten hámme waqıtta sóz bola bermeydi. Mısalı:ǵúl - desek bul belgili bir mánige iye bolǵan – sóz, al lúǵ – desek hesh qanday máni bildirmeydi, sonlıqtan, tek qatar turǵan sesler bolǵanı menen sóz bola almaydı. Sonlıqtan, sóz benen ses arasında belgili bir nızamlıq bolıw kerek. Bul nızamlıq tilimizdiñ qalıplesken dástúrlilik principlerine tiykarlanadı. Olay bolsa – sóz bolıw ushın ses bolıw kerek. Ol sózdiñ tiykarǵı materialı boladı. Sonıñ menen birge sózdiñ mánisin de bir-birinen ayırıwǵa tásir jasaydı. Mısalı:siz-sız, oz-óz, saz-sóz, tal-sal-qal-bal hám t.b.

Al **hárip** bolsa – seslerdiñ jazıwdaǵı shártli tańbası. Bul adamlar tárepinen islenip, waqıttıñ ótiwi menen qalıplesip, jetilisip baradı. Qaraqalpaq tilinde dáslep arab grafikasına tiykarlanǵan háripler qabıl etildi, keyin latin grafikası tiykarındaǵı háripler, onnan keyin kirill jazıwındaǵı háriplerge tiykarlanıp alındı. Házir jáne bir qansha ózgerisler menen latin grafikası tiykarındaǵı qaraqalpaq tiliniñ háripleri qabıl etildi (2016-jılı). Álbette, bulardıñ barlıǵı dáwir talabınıñ nátiyjesinde payda bolıp, jetilisip, qalıplesip otıradı. Sonlıqtan, tilimizde – **ses** – sóylew ushın, al **hárip** – jazıw ushın xızmet etedi.

Fonema – tildegi sózler hám morfemalardıñ seslik táreplerin ajratıw uqıbına iye bolǵan eñ kishkene ses birligi. Fonema menen ses kópshilik orında birdey boladı sonda da, olardıñ bir-birinen parqı bar. Tilimizde ses kóp, al fonema belgili muǵdarlarda boladı.

Mısalı: *san, sen, soñ, siz* degen sózlerde «s» sesi birde juwan, birde jıñishke bolıp hár qıylı esitilip tur. Biraq barlıq orında da bir xızmette. Al hár qıylı esitilgen menen sózdiñ mánisin ózgeriw qásiyetine iye emes. Al *kóz, sóz, tóz, qoz* degen sózlerde birinshi sestıñ ózgeriwi nátiyjesinde sózdiñ mánisi ózgerip tur. Sonlıqtan, fonema sóz jasawda tiykarǵı xızmet atqaradı. Ayırım orınlarda ses penen birdey bolǵanı menen seslerdey ózgeshelikke ushıray bermeydi. Negizinde, fonema sóz jasawda da, sózdiñ formaların ózgeriwde de tiykarǵı xızmet atqaradı.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Ses, hárıp, fonema degennen ne túsinisiz?
2. Olardıñ bir-birinen qanday ózgeshelikleri bar?
3. Mısallar menen dálillep úyren, berilgen mısallardı qadaǵalaw jasap úyreniñ?
4. Seslerdiñ jasalıwındaǵı ayırmashılıqlar haqqında ne bilesiz?
5. Seslerdiñ basqa til birliklerinen ayırmashılıqları?

Tayanısh túsinikler

Ses kúshi- 1sm^2 maydandan 1 sekunda ótetuǵın energiya maydanı. Ol decibel menen ólshenedi

Ses tembri - sestıñ tiykarǵı ton hám járdemshi tonlar qosındısınan turıwshı sıpatı

Ton - 1. Dawıs shımıldıǵınıñ ritmikalıq, terbelisine baylanıshı sestıñ fizikalıq sapası. 2. Sózlerdiñ ayılıwında dawıstıñ bálent - pás bolıwı.

Formanta - [lat. formans, formantis-payda etiwshi, dóretiwshi]-ses energiyasınıñ jıynalǵan bólegi, yaǵnıy jiyiliktıñ kúsheygen bólegi.

DAWISLI HÁM DAWISSIZ FONEMALAR

Ádebiyatlar: 6 [30-117], 9 [29-99], 20,23.

§ 10. Dawıslardıñ fonologiyalıq sıptalması

Qaysı xalıqtıñ tilindegi seslerdi alıp qaraǵanda da olardıñ ózine tán bolǵan quramı, sisteması, túrleri bar. Biraq bunnan barlıǵı birdey eken degen túsinik kelip shıqpaı tiyis. Hár bir tildiñ seslerinde belgili dárejede ózgeshelik boladı. Mine, usı ózgeshelik – millet tilleriniñ ayırmashılıǵına sebep boladı. Qaraqalpaq tiliniñ seslik quramın, túslerin, sistemasın klassifikaciya jasaǵanıwızda usıları názerde tutıp, olardıñ jasalıw procesindegi sóylew aǵzalarınıñ qatnasına qaray dawıslı sesler, dawıssız sesler dep eki toparǵa bólemiz. Bular bir-birinen mınaday belgiler menen ayırılıp turadı:

1. **Artikulyaciyalıq jaqtan** – dawıslı seslerdi aytqanda sóylew aǵzaları tolıq qatnasıp, olar háreketke túsedı. Al dawıssızlardı aytqanda sóylew aǵzaları tolıq qatnaspaydı hám olar bir tárepleme háreketke túsedı. 2. **Akustikalıq jaqtan** – dawıslılardı aytqanıwızda fonaciyalıq hawa hesh qanday irkinishke ushıramay erkin shıǵadı, al dawıssızlardı aytqanda qanday bolmasın ses aǵzalarınıñ birewiniñ irkinishine ushıraydı. 3. **Dawıslarǵa** ton basım bolsa, al dawıssızlarǵa shawqım basım boladı. 4. **Dawıslılar** buwın jasaw qásiyetine iye bolsa, dawıssızlar onday bolmaydı, dawıslılar menen birge kelip buwınǵa qosıladı.

Dawıslı sesler hám olardıñ bóliniwi. Sesti aytqanıwızda ishten shıqqan hawa tolqını hám olardıñ bóliniwi hesh qanday irkinishke ushıramay tek dawıstan turıp jasalatıwın seslerdi *dawıslı sesler* deymiz. Qaraqalpaq tilinde toǵız dawıslı ses bar, olar **a, á, o, ó, u, ú, ı, i, e**. Bular jasalıwı hám sóylew aǵzalarınıñ qatnasına qaray juwan dawıslılar, jıñishke dawıslılar, sozımlı hám qısqa dawıslılar, erinlik hám eziwlik dawıslılar bolıp bólinedi.

Juwan hám jıñishke dawıslılar. Dawıslı sesler tildiñ jazıq jaǵdayına qaray juwan hám jıñishke dawıslılar bolıp ekige bólinedi. Juwan dawıslılardı aytqanda tildiñ ushı keyin qaray tartıladı da, ústi sál joqarı kóteriledi. Usınday jasalıw ózgesheligine

Mısalı: *san, sen, soñ, siz* degen sózlerde «s» sesi birde juwan, birde jıñishke bolıp hár qıylı esitilip tur. Biraq barlıq orında da bir xızmette. Al hár qıylı esitilgen menen sózdiñ mánisin ózgertiw qásiyetine iye emes. Al *kóz, sóz, tóz, qoz* degen sózlerde birinshi sestıñ ózgeriwi nátiyjesinde sózdiñ mánisi ózgerip tur. Sonlıqtan, fonema sóz jasawda tiykarǵı xızmet atqaradı. Ayırım orınlarda ses penen birdey bolǵanı menen seslerdey ózgeshelikke ushıray bermeydi. Negizinde, fonema sóz jasawda da, sózdiñ formaların ózgertiwde de tiykarǵı xızmet atqaradı.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Ses, hárip, fonema degennen ne túsinesiz?
2. Olardıñ bir-birinen qanday ózgeshelikleri bar?
3. Mısallar menen dálillep úyren, berilgen mısallardı qadaǵalaw jasap úyreniñ?
4. Seslerdiñ jasalıwındaǵı ayırmashılıqlar haqqında ne bilesiz?
5. Seslerdiñ basqa til birliklerinen ayırmashılıqları?

Tayanış túsinikler

Ses kúshi - 1sm^2 maydandan 1 sekundda ótetuǵın energiya maydanı. Ol decibel menen ólshenedi

Ses tembri - sestıñ tiykarǵı ton hám járdemshi tonlar qosındısınan turıwshı sıpatı

Ton - 1. Dawıs shıwıldıǵınıñ ritmikalıq, terbelisine baylanışlı sestıñ fizikalıq sapası. 2. Sózlerdiñ aytılıwında dawıstıñ bálent - pás bolıwı.

Formanta - [lat. formans, formantis-payda etiwshi, dóretiwshi] - ses energiyasınıñ jıynalǵan bólegi, yaǵnıy jiyiliktıñ kúsheygen bólegi.

DAWISLI HÁM DAWISSIZ FONEMALAR

Ádebiyatlar: 6 [30-117], 9 [29-99], 20, 23.

§ 10. Dawıslardıñ fonologiyalıq sıptalması

Qaysı xalıqtıñ tilindegi seslerdi alıp qaraǵanda da olardıñ ózine tán bolǵan quramı, sisteması, túrleri bar. - Biraq bunnan barlıǵı birdey eken degen túsinik kelip shıqpaı tiyis. Hár bir tildiñ seslerinde belgili dárejede ózgeshelik boladı. Mine, usı ózgeshelik - millet tilleriniñ ayırmashılıǵına sebep boladı. Qaraqalpaq tiliniñ seslik quramın, túslerin, sistemasın klassifikaciya jasaǵanıwızda usıları názerde tutıp, olardıñ jasalıw procesindegi sóylew aǵzalarınıñ qatnasına qaray dawıslı sesler, dawıssız sesler dep eki toparǵa bólemiz. Bular bir-birinen mınaday belgiler menen ayırılıp turadı:

1. **Artikulyaciyalıq jaqtan** - dawıslı seslerdi aytqanda sóylew aǵzaları tolıq qatnasıp, olar háreketke túsedı. Al dawıssızlardı aytqanda sóylew aǵzaları tolıq qatnaspaydı hám olar bir tárepleme háreketke túsedı. 2. **Akustikalıq jaqtan** - dawıslılardı aytqanıwızda fonaciyalıq hawa hesh qanday irkinishke ushıramay erkin shıǵadı, al dawıssızlardı aytqanda qanday bolmasın ses aǵzalarınıñ birewiniñ irkinishine ushıraydı. 3. **Dawıslarǵa** ton basım bolsa, al dawıssızlarǵa shawqım basım boladı. 4. **Dawıslılar** buwın jasaw qásiyetine iye bolsa, dawıssızlar onday bolmaydı, dawıslılar menen birge kelip buwınǵa qosıladı.

Dawıslı sesler hám olardıñ bóliniwi. Sesti aytqanıwızda ishten shıqqan hawa tolqını hám olardıñ bóliniwi hesh qanday irkinishke ushıramay tek dawıstan turıp jasalatıwın seslerdi *dawıslı sesler* deymiz. Qaraqalpaq tilinde toǵız dawıslı ses bar, olar **a, á, o, ó, u, ú, ı, i, e.** Bular jasalıwı hám sóylew aǵzalarınıñ qatnasına qaray juwan dawıslılar, jıñishke dawıslılar, sozımlı hám qısqa dawıslılar, erinlik hám eziwlik dawıslılar bolıp bólinedi.

Juwan hám jıñishke dawıslılar. Dawıslı sesler tildiñ jazıq jaǵdayına qaray juwan hám jıñishke dawıslılar bolıp ekige bólinedi. Juwan dawıslılardı aytqanda tildiñ ushı keyin qaray tartıladı da, ústi sál joqarı kóteriledi. Usınday jasalıw ózgesheligine

qaray juwan dawışlılardı ayırım jaǵdaylarda til artı dawışlıları dep te ataydı. Tilimizdegi juwan dawışlılar: **a, o, u, ı**. Al jıńışke dawışlılardı aytqanda tildiń ushı alǵa qaray sál sozıladı da tildiń astı sál tómenleydi. Usınday jasalıw ózgesheligine qaray bulardı til ústi dawışlıları dep te ataydı. Qaraqalpaq tilindegi jıńışke dawışlılar – **á, ó, ú, i, e**.

Erinlik hám eziwlik dawışlılar. Dawıslı seslerdiń jasalıw procesinde erin menen awızdıń aktiv qatnasıwına qaray erinlik dawışlılar, eziwlik dawışlılar bolıp ekige bólinedi. Erinlik dawışlılardı aytqanda erin súyirlenip alǵa qaray biraz sozıladı da, sonıń nátiyjesinde erinlik dawışlılar payda boladı. Olar – **o, ó, u, ú** sesleri boladı.

Al eziwlik dawışlılardı aytqanda eziw keyin tartılıp ayıladı. Sonlıqtan bular **a, á, ı, i, e** eziwlik dawışlılar delinedi.

Sozımlı hám qısqa dawışlılar. Dawıslı seslerdiń sozımlı jáne qısqa bolıp bóliniwi jaqtıń ashılıp, sonıń nátiyjesinde sestıń payda bolıw procesine baylanıslı boladı.

a) Sozımlı dawışlılardı aytqanda jaq keń ashılıp, hawa erkin shıǵadı. Sonıń nátiyjesinde sozımlı dawışlılar payda boladı. Sozımlı dawışlılar mınalar: **a, á, o, ó**.

á) Qısqa dawışlılardı aytqanda jaq az ashıladı da ishten shıqqan hawa bir qansha qısılıp shıǵıwınıń nátiyjesinde payda boladı. Qısqa dawışlılar mınalar: **u, ú, ı, i, e**.

Dawıslı seslerdiń klassifikaciyasınıń tómendegi kesteden kóriń:

Tildiń jazıq jaǵdayı boyınsha		Erinniń qatnasına qaray		Iyektiń qatnasına qaray	
Juwan	Jıńışke	Erinlik	Eziwlik	Sozımlı	Qısqa
A, o, u, ı	Á, ó, ú, i	O, ó, u, ú	A, á, ı, i, e	A, á, o, ó	U, ú, ı, i, e

§ 11. Dawıssızlardıń fonologiyalıq sıpatlaması

Ókpeden shıqqan hawa tolqınıń sóylew aǵzalarınıń birewiniń irkinishke ushırawınıń nátiyjesinen payda bolatuǵın seslerdi *dawıssız sesler* deymiz.

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń dawıssızlarınıń quramı hámmesi bolıp jigirma úsh fonemadan turadı. Olardan tek rus tilinen kirgen sózlerde ǵana jımsalatuǵın úsh dawıssız (v, ch, c) hám arab, parsı tillerinen awısqa sózlerde jımsalatuǵın eki dawıssız (f, h) bolıp, qalǵanları on segiz dawıssız : [b], [p] [m], [w] [s], [z] [sh], [j] [t], [d] [n], [l] [r], [y] [k/q] [g/ǵ], [ń] [x].

Tilimizdegi **w** sesi buwın jasay almaydı, tek dawıssız seslerdey xızmet atqaradı. Sonlıqtan onı dawıssız ses qatarına qosıp qaraymız. Dawıssız seslerdi klassifikaciya jasaǵanda olardıń jasalıw usılına, jasalıw ornına hám dawıstıń qatnasına qaray bólinedi. Dawıssızlarǵa tiykarǵı tán bolǵan ulıwma belgisi – olardı aytqanda mólsherli dárejede shawqım qatnasadı. Sol shawqım ókpeden shıqqan hawa aǵımı sóylew aǵzalırdıń birewiniń tosqınlıǵına ushırawına baylanıslı payda boladı. Sonlıqtan, olardıń tiykarǵı belgileri tómendegilerden ibarat boladı:

1. Ókpeden shıqqan hawa tolqını sóylew aǵzalarınıń birewiniń irkinishine ushıraydı;
2. Olardı aytqanda ún páseń boladı da, shawqım payda boladı;
3. Dawıssızlar buwın quray almaydı;
4. Olardı aytqanda ses shımdıǵı áste dirildeydi de, passiv qatnasadı.

Dawıssız seslerdiń bóliniwi. Geypara dawıssız seslerdi aytqanda sóylew aǵzalarınıń arasınan qısılıp shıǵadı da, shawqım menen ayıladı. Mısalı: **p, f, t**. Al geyparaların aytqanda shawqımǵa ún de qosıladı. Bunday seslerde únнен shawqım basım boladı. Mısalı: **m, b, v, d**. Dawıssızlar jasalıw ornı, jasalıw usılı, dawıstıń qatnası, hám awız yamasa murın boslıǵınıń jańǵırıq xızmetin atqarıwı jaǵınan óz ara qarama-qarsı qoyıladı [6:93-94-b.].

Dawıssızlardıń jasalıwında shawqım menen dawıs qatnasadı. Ayırım dawıssızlar tek shawqımniń qatnasında, al basqaları shawqım hám dawıstıń teńdey qatnasında, jáne bir toparı shawqımǵa qaraǵanda dawıstıń basımraq qatnası menen jasaladı. Dawıs hám shawqımniń qatnası boyınsha dawıssız sesler *shawqımlılar hám sonorlar* bolıp bólinedi. Shawqımlı dawıssızlar

eki topargá – *únli dawıssız sesler, únsız dawıssız sesler* dep bólinedi.

Shawqım menen únnıń qosılıwınıń nátiyjesinen payda bolǵan seslerdi – *únli sesler* deymiz. Al tek shawqımınıń qatnası menen payda bolǵan sesler *únsız dawıssızlar* delinedi.

Únli dawıssızlar	b	v	g	ǵ	d	j	z	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Únsız dawıssızlar	p	f	k	q	t	sh	s	x	h	-	-	-	-	-	-	-	-
Sonor-lar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	l	m	n	ń	r	w	y	-

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Fonemalardıń qanday ayırmashılıq belgileri bar?
2. Dawıslı fonemalardı aytıp beriń?
3. Dawıssızlardıń fonemalıq quramı?
4. Dawıssız fonemalardıń bóliniwi?
5. Dawıssız fonemalardıń jasalıwı
6. Únli dawıssızlar
7. Únsız dawıssızlar

Tayanısh túsinikler

Dawıslı sesler (vokalizm) - ókpeden shıqqan hawa aǵımınıń tosıqlıqqa ushıramawınan, sóylew aǵzaları bir-birine tiymey, awızdıń ashılıwı menen jasalǵan sesler

Dawıssız sesler - (konsonantizm) - awızdıń azı-kem ashılıwı menen sóylew aǵzalarınıń bir birine jaqınlasıwı yamasa tiyiwinen jasalǵan sesler

Til aldı dawıslıları - tildiń artqı bóliminiń jumsaq tańlayǵa kóteriliwinen jasalǵan dawıslılar: ı, u, o.

Ashıq dawıslılar - qısıq dawıslılardı aytqandaǵıǵa qaraǵanda tildiń kóterilgen bóleginiń bir qansha tómenlewinen jasalǵan dawıslılar: a, á, o, ó.

SESLERDİŇ FONETIKALIQ ÓZGERISLERI

Ádebiyatlar: 6 [124-150], 9 [121-124], 20, 23.

§ 12. Qaraqalpaq tilinde singarmonizm

Türkiy tillerde, sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde de sózdiń túbirindegi dawıslı sestıń qosımtadaǵı dawıslılınıń sıpatın belgilewin singarmonizm dep esaplaw, túsiniw ilimde bekkem orn alǵan. Qosımtalardıń kóp hám jıńishke variantlarda jumsalıwı oǵan tiykarǵı sebepshi bolǵan. Túbirdegi dawıslı seske qosımtadaǵı dawıslılınıń únlesiwı singarmonizmniń tek bir kórinisi bolıp tabıladı. Bul tyurkologiya iliminde singarmonizm qubılısın túsiniwge kerekli bolǵan kóp faktlerdiń biri ǵana bolıp xızmet atqaradı. Sonday-aq bul qubılıs universal sıpatqa iye bolmaydı.

Tilimizdegi sózlerdiń quramındaǵı seslerdiń, buwınlardıń, sóz benen oǵan qosılǵan qosımtanıń, sonday-aq sóz dizbegindegi jeke sózlerdiń qosındaǵı kelgen sóz benen óz ara sáykeslenip, olardıń bir-birine úylesip keliw zańlılıǵı bar. Mısalı: *atarlar sózi* – *aqıldıń kózi* – degen misaldaǵı «ata» sóziniń qosımtası «lar» sózinen burın kelgen buwın menen sáykeslenip, únlesip tur. Al «sózi» degendege «i» qosımtası da ózinen burın kelgen buwın menen úylesip únlesip tur. Yamasa, sózdiń keyingi buwınınıń (ata – a+ta) juwan buwın bolıp keliwine sáykes oǵan qosılǵan qosımta da juwan buwın bolıp, al sózdiń jıńishke bolıp dúziliwine sáykes, oǵan qosılǵan qosımta da jıńishke buwın bolıp kelip tur.

Al «awıldan», «mektepten» degen sózlerdi alıp qarasaq, «awıl» sóziniń eń sońǵı sesi «l» sonor ses bolıwına baylanıslı, onıń keynine qosılǵan qosımta únli «d» sesinen baslanıp tur. Al «mektep» sóziniń keynindegi ses «p» únsız bolǵanı ushın, oǵan únsız sestın baslanǵan qosımta qosılıp tur.

Tilimizdegi geybir sózlerdiń keyingi sesi qosımtanıń dáslepki sesiniń tásirinen ózgeriske ushıraydı. Mısalı: *kitap-kitabı, sabaq-sabaǵı, duz-dushshı (duzshı) hám t.b.* Seslerdiń bunday almasıwı, yamasa birine-biriniń tásir etiwı tek sóz quramında ǵana emes, al sóz dizbegindegi sózler arasında da boladı. Mısalı: *kók aspan – kóg aspan, aq ala – aǵ ala, kóp adam – kób adam.*

Söz quramındağı, söz benen qosımta arasındağı, söz benen söz ortasındağı seslerdiñ söz jasawdağı, onıñ ayılıwındağı bir-biri menen úylesip (sáykeslenip) keliwin *únleslik nızamı* deymiz. Singarmonizm – grek sózi – syn – birge, garmoniya – únlesiw degen bolıp, únleslik nızamı degendi bildiredi.

Únleslik nızamı eki túrli boladı: 1) Buwın qurılısındağı singarmonizm; 2) Dawıssızlar únlesligi.

Buwın qurılısındağı singarmonizm

Qaraqalpaq tilindeğı únleslik nızamı dawıslı seske de, dawıssız seske de teñdey qatnashı boladı. Dawıslı ses buwın quraytuğın bolğanlıqtan, soğan sáykes onı buwın únlesligi dep te aytamız.

Söz quramındağı dawıslılar, yamasa söz benen qosımtadağı dawıslılar bir-biri menen sáykeslenip ya juwan, ya jıñshke bolıp keledi. **Bunday dawıslıların bir-biri menen sáykeslenip únlesip keliwin buwın qurılısındağı singarmonizm deymiz.** Mısalı: ata, ana, balalar, oqıwshılar, úyler, eginshilik, úyge, jetele, ótkir.

Biraq ayırım sózlerde tildiñ únleslik nızamına bağınbaw, aralasıp keliw jağdayları da ushırasıp otıradı.

Olar: 1. Basqa tillerden kirgen ayırım sózler: kitap, muğallım, sawdager, pedagog, matematika t.b.

2. Birikken sózler menen jup sózlerdiñ geyparaların quramındağı sózlerde: Mısalı: Qaraózek, sekerpara.

3. Geybir kómekshi sózler (menen, penen, benen, ushın).

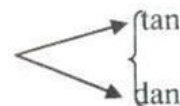
4. Niki//niki, dıqı//diki, tıqı//tiki qusağan menshiklik máni bildiriwshi qosımtalar. Mısalı: ayt atlıniki, toy tonlıniki. Awıldiki, balaniki, biziki.

5. – paz, xor, stan, toy, ker, kesh, xana, gıoy, zar - qosımtaları sóz aqırınıñ qanday buwınnan bolğanına qaramay jalğana beredi. Mısalı: kitapxana, bilimpaz, beregıoy, gúlistan, gúlzar, jeñimpaz.

6. Qaraqalpaq tilinde erinlik seslerdiñ únlesiwı derlik joq. Sózdiñ dáslepki buwınında erinlik dawıslı bolsa da, soñğı buwında erinlik esitilgen menen qollanılmaydı. Mısalı:

Aytılıwı	qulun	túlkú	orun	Ullu
Qollanıwı	qulın	túlki	orın	Ullı

Dawıssızlar únlesligi. Dawıslı seslerdiñ bir-birine únlesip kelgenindey dawıssız sesler de bir-birine tásir jasap otıradı. Mısalı:

Ash – sózine qaysı qosımta qosılıwı kerek?

Söz túbirindeğı keyingi ses únsiz. Sonlıqtan qosımtanıñ da únsiz sestem baslanğanı durıs boladı (*ashtan*).

Az degende söz keyni únligem pitken, sonlıqtan bul jerde únli sestem baslanğan qosımta qosıladı (*az+dan*).

Usınday túbir söz benen qosımta aralıındağı, söz dizbegindeğı qatar kelgen eki söz arasındağı dawıssız seslerdiñ bir-biri menen sáykeslenip keliwi *dawıssızlar únlesligi* delinedi.

Dawıssızların bir-birine tásir jasaw ózgesheligine qaray bulardıñ únlesiwı eki túrli – **ilgerili tásir, keyinli tásir** boladı.

Ilgerili tásir. Söz quramındağı, yağıny túbir menen qosımtanıñ arasındağı, yamasa qospa sózler quramındağı, yamasa söz dizbegindeğı sózler arasındağı aldınığı sestem ózinen keyingi seske tásirin tiygizip, ayılıwı jağınan ózine usap keliwin talap etedi. Mısalı: *jumis+qa, jer+ler+imiz+ge* degen sózlerde, birinshi sózdiñ keyingi sesi «s» únsiz bolğanlıqtan, oğan qosılğan qosımta da «q» únsiz sestem baslanıp tur. Al ekinshi sózdiñ keyni «r» sonor dawıssızğa pitkenlikten, oğan qosılğan qosımtalar da únli dawıssızdan baslanıp tur.

Usınday túbir söz benen qosımta arasındağı, yamasa söz ortalıındağı dawıssız seslerdiñ aldınığı sesiniñ keyingisine tásir jasap keliwin **ilgerili tásir** deymiz. Bul tásir mınaday orınlarda ushırasadı:

1. Túbir sózdiñ keyingi sesi únli dawıssız bolsa, oğan qosılğan qosımta, yamasa keyingi sózdiñ dáslepki sesi, yamasa qospa sózlerdiñ keyingisiniñ dáslepki sesi de únli sestem, al únsiz bolsa, olar da únsiz sestem baslanadı. Mısalı: abadan+lıq, taw+dan, júr+dı, kórip kel, temir jol.

2. Sózdiñ aqırı dawıslığa pitse, oğan únli sestem baslanğan qosımta qosıladı: bala+nı, qala+dı, júr+gen.

3. Túbir söz «sh» sesine pitse oğan «s» sesinen baslanğan qosımta qosılса, qosımtadağı «s» sesi «sh» sesine ózgerip ayılıadı.

Al jazıwda túbir saqlanıw jazıladı. Mısalı: ush-sa (ushsha), qash-sa (qashsha), ash-sa (ashsha).

4. Ayırım qospa sózlerdiń arasında da usınday qubılıs ushıraydı. Mısalı: kóz qaras (kóz+ǵaras), alıp kel (alıp gel).

5. Sóz dizbegindegi aldınǵı sóz dawıslı seske, yamasa únli seske pitse, keyingisi «q», «k» sesinen baslanǵan sóz bolsa «q», «k» sesleri «g», «ǵ» seslerine ózgerip esitiledi. Biraq jazıwda túbir saqlanıw jazıladı. Mısalı: úyiń qayda (úyiń ǵayda), qara qız (qara ǵız), uzın kól (uzın gól).

Keyinli tásir. Sóz benen qosımta, sóz benen sóz arasındaqı dawıssız sesler barlıq orında bir-birine bir tárepleme tásir jasay bermeydi. Mısalı: «sabaq» degen sózdiń keynine «ı» qosımtasın qossaq, sóz «sabaǵı» bolıp, sóz keynindegi «q», sesi «ǵ» sesine ózgeredi. Bul sóz keynine qosılǵan qosımtanıń dáslepki sesiniń ózinen burın kelgen seske tiygizgen tásiiri boladı. Usınday sóz benen qosımtanıń, yamasa sóz benen sóz arasındaqı sestiniń ózinen burınǵı kelgen seske tásir jasap, onı ózgeriske ushıratıwı *keyinli tásir* delinedi.

Qaraqalpaq tilinde bul qubılıs mınaday orınlarda ushırasadı:

1. Túbir sózdiń keyingi sesi k, q, p dawıssız seslerine pitip, oǵan dawıslıdan baslanǵan qosımta qosılsa túbir sózdiń keynindegi «k» sesi «g» sesine, «q» sesi «ǵ» sesine, «p» sesi «b» sesine ózgeredi, jazıwda da solay qollanıladı. Mısalı: kólik-kóligi, qatıq-qatıǵı, qap-qabı hám t.b.

Al joqarıdaǵı seslerge pitken sózler menen dawıslı sestin baslanǵan sóz qatar kelgende de dawıslı dáslepki sóz keynindegi seske ózgerip esitiledi, biraq jazıwda túbir forması saqlanıw jazıladı. Mısalı:

Aytılıwı	Jazılıwı
kóg aspan	kók aspan
aǵ ala	aq ala
kób adam	kóp adam

2. Birikken sózlerdiń dáslepki túbirinin aqırı «n» sesine pitip, oǵan «b», «n» sesinen baslanǵan qosımta qosılǵanda, «n» sesi «m» sesine almasıp aytıladı, biraq «n» sesi jazıladı. Mısalı:

Aytılıwı	Jazılıwı
qambadı	qanbadı
Sársembay	Sársenbay

3. Sóz túbiriniń aqırı «n» sesine pitip, oǵan «k, q», «g, ǵ» seslerinden baslanǵan qosımta qosılsa «n» sesi «ń» sesine ózgerip esitiledi, biraq túbiri saqlanıw jazıladı:

Aytılıwı	Jazılıwı
tońǵa	tonǵa
jańqa	janqa
kúńgi	kúngi

4. «s», «z» seslerine pitken sózlerge «sh» sesinen baslanǵan qosımta qosılsa «s, z» sesi «sh» sesine ózgerip esitiledi, biraq jazıwda túbiri saqlanıw jazıladı. Mısalı:

Aytılıwı	Jazılıwı
dushshı	duzshı
bashshı	basshı

Sonday-aq, sóz keyni «z» sesine pitip, oǵan «s» sesinen baslanǵan qosımta qosılǵanda «z» sesi «s» sesine ózgerip esitiledi. Jazıwda túbiri saqlanıw jazıladı:

Aytılıwı	Jazılıwı
dussız	duzsız
jassız	jazsız

5. «z» sesine pitken sózge «j» sesinen baslanğan qosımta, yamasa sóz qosılǵanda «z» sesi «j» sesine ózgerip esitiledi. Mısalı: bojzap – bozjap.

6. Sózdiń aqırı dawıslı seske pitip, oǵan jáne bir dawıslıdan baslanğan sóz dizbeklesip qatar kelse eki aradaǵı dawıslı sestin birewi esitilmey qaladı, biraq jazıwda ekewi de saqlanıp jazıladı. Mısalı:

Aytılıwı	Jazılıwı
bolalmadı	bola almadı
kóralmadı	kóre almadı

7. Sanlıq sóz dawıslı seske pitip, oǵan jıynaqlaw sanlıǵınıń «aw-ew» qosımtası qosılsa túbirdiń keynindegi dawıslı ses túsip qaladı hám solay jazıladı. Mısalı:

Aytılıwı	Jazılıwı
eki	ekew
altı	altaw

8. «P» sesine pitken feyilge «ıp» - «ip» qosımtası qosılsa «p» sesi «w» sesine ózgeredi hám solay jazıladı.

Aytılıwı	Jazılıwı
sap+ıp	sawıp
jap+ıp	jawıp
shap+ıp	shawıp

9. Xalıq, orın, erin, qarın, awız, murın usaǵan sózlerge «ı», «i» tartım qosımtası qosılsa, túbirdegi «ı», «i» sesleri túsip qaladı hám solay jazıladı. Mısalı: xalıq-xalqı, awız-awzı, kórik-kórki.

§ 13. Sóz qurılısındaǵı ayırım seslik qubılıslar

Tildiń ómir súriwi, jasawı sesler arqalı bolatuǵınlıǵı, oylawımızdıń tikkeley shınlıqqa aylanıwı til arqalı, til sesleri arqalı

iske asatuǵınlıǵı tolıq dálillengen. Sózde geypara jaǵdaylardıń sebebinen ayırım seslerdiń túsip qalıw, qosılıw yamasa almasıw qubılısları ushırasadı. Sonday-aq, qońsılas seslerdiń, buwınlardıń óz ara tásirine baylanıslı, pátke hám taǵı basqa fonetikalıq jaǵdaylarǵa baylanıslı sesler belgili dárejede ózgerislerge ushırap, óz ara úylesip keledi.

Kóp waqıtlar ótiw menen ayırım seslerdiń túsip qalıw, ayırım seslerdiń jańadan payda bolıw qubılısları nátiyjesinde tildiń seslik sisteması rawajlanıp ózgerip otıradı. Tildiń fonetikalıq sistemasın, onıń ishki seslik nızamların tereńirek biliw ushın seslerdiń sózlerdegi, sóz dizbegindegi – ulıwma sóylew aǵımındaǵı túrli ózgerisleri jóninde túsiniwke iye bolıw kerek.

Sózler óz ara baylanıslı bolǵan hám bir-birine tásir etip turatuǵın sesler kompleksinen turadı. Seslerdiń ayırım ózgerisleri – seslerdiń almasıwı, orın almasıwı fonetikalıq jaǵdaylardan gárezsiz bolıwı múmkin.

Bunday seslik ózgerislerdiń qatarına proteza, redukciya, eliziya, metateza, epenteza sıyaqlı fonetikalıq qubılıslardı jatqarıwǵa boladı. Olardıń kórinisleri, qurılısı, kelip shıǵıw sebepleri hár qıylı. Sonlıqtan bunday hádiyselerdiń payda bolıwın dálillew fonetikadaǵı áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp sanaladı.

§ 14. Redukciya

Belgili bir fonetikalıq jaǵdayda seslerdiń hálisirep kómeskileniwiń, sonıń nátiyjesinde olardıń ayılıwınıń ózgeriwi *redukciya* dep ataladı. Bul qubılıs negizinen dawıslılarǵa tán. Bulardan da redukciyaǵa kóbirek qısıq dawıslılar ushıraydı. Ádette, pát túspegen buwında kelgen dawıslılar redukciyaǵa ushıraydı. Sonday-aq, dawıslıların redukciyaǵa ushırawına buwınıń xarakteri, qońsılas turǵan dawıssız sesler tásir etedi. Sonday-aq, dawıslınıń sózdiń qaysı poziciyasında keliwi de tásir etedi (sózdiń basında, ortasında, aqırında). Qaraqalpaq tilindegi qısıq dawıslılar – ı, i, u, ú, e – sózdiń quramında kelip, hár qıylı fonetikalıq jaǵdaylardıń sebebinen, sozımlılıǵı boyınsha qısqa ayılıp, redukciyaǵa ushıraydı tın-túnek, bir - inshi t.b.

Dawıslı sestın sozımlılıǵı sóz ishinde kelgende belgili boladı: bunday fonetikalıq jaǵdayda turǵan sózdiń aqırındaǵı dawıslı seske qaraǵanda, sózdiń basında turǵan dawıslı ses qısqa ayıladı. Sonday-aq, dawıslı seslerdiń sozımlılıǵı sózdegi ses yamasa buwın sanınıń az yaki kópligine de baylanıslı: bir buwınlı sózlerdegi dawıslı sesler qısqaraq ayıladı. Yamasa tek bir dawıssız ses penen qatar turǵan dawıslıǵa qaraǵanda eki yamasa úsh dawıssızdiń jalǵanıwı menen qatar turǵan dawıslı ses qısqa ayıladı.

Redukciyaǵa baylanıslı geypara pikirler E.D.Polivanovtıń «Qaraqalpaq tiliniń ayırım fonetikalıq ózgeshelikleri» degen miynetinde de ushırasadı. Avtor bul miynetinde qaraqalpaq tilindegi shıǵısı jaǵınan qısqa dawıslılar bolıp kelgen *ı, i, u, ú* seslerine óz aldına toqtap ótip, olardıń sanı hám sapası jaǵınan redukciyaǵa ushıraytuǵınlıǵın aytadı [Поливанов Е.Д. Некоторые фонетические особенности каракалпакского языка // Труды Хорезмской Экспедиции Уз НИИКЕ. –Ташкент, 1933].

Al N.A.Baskakov bolsa, redukciya dep dawıslı seslerdiń pátsiz buwındaǵı hálsirep esitiliwin hám usı hálsirewdiń nátiyjesinde sózlik toparınan pútkilley túsip qalatuǵınlıǵın túsindiredi. N.A.Baskakov bunnan keyin jazǵan «Qaraqalpaq tili» [9 :122-b.] degen miynetinde redukciya máselesine qaytadan kelip, burnıǵıdan da beter tolıqtıradı. «Pátke hám sózdegi pátitiń ornına qaray qısqa dawıslılar úshke bólinedi:

1) redukciyalanbaǵan qısqa dawıslılar. Olar sózdiń keyingi – kúshli pátli buwında turadı. Mısalı: *arıq, bilim, tolıq* t.b.

2) redukciyalanǵan qısqa dawıslılar. Olar sózdiń birinshi hálsiz pátli buwında turadı. Mısalı: *q (i)zil, b(i)lek* t.b.

3) kúshli redukciyalanǵan qısqa dawıslılar. Olar sózdiń ortańǵı buwında *r-n, v-z, v- s, v-l, i-k, y-k* dawıssızlarınıń aralarında ushırasadı.

§ 15. Eliziya

Ayırım fonetikalıq jaǵdayda seslerdiń túsip qalıwı *eliziya* qubılısı delinedi. *Eliziya* – latinsha «túsip qalıw» degen mánini bildiredi. Eliziya dawıslılarǵa tán qubılıs bolıp esaplanıp, redukciyanıń dawamı, onıń kulminaciyalıq noqatqa jetken túri

bolıp esaplanadı. Sebebi, redukciyada kúshsizlengen, yarım ses halına kelip jetken dawıslı fonemalar eliziyaǵa ushırawı nátiyjesinde pútkilley túsip qaladı.

Qaraqalpaq ádebiy tilinde *a* dawıslısına tamamlanǵan hal feyildiń *o* dawıslısına baslanǵan feyillerge qosılıp bir pát penen ayılǵanda hal feyildiń aqırındaǵı *o* dawıslısınıń túsip qalıwınan payda bolǵan qubılıslardi eliziya qubılısı dep qarastırmaq boladı. Mısalı: ketalmaydı – kete almaydı,

júralmaydı – júre almaydı
aytalmaydı – ayta almaydı
kóralmaydı – kóre almaydı t.b.

Qısıq dawıslı *i, ı, u, ú* dawıslıları pátitiń jılıp ótiwine baylanıslı pátsiz buwında qalsa eliziyaǵa ushıraydı.

Qısıq dawıslılardıń túsip qalıwı mınaday fonetikalıq jaǵdaylarda bayqaladı:

1. Sóz tiykarındaǵı sonor dawıssızlar ortasında kelgende hám de sonor menen shawqımlı dawıssızlar ortasında kelip, pátitiń affikslerge ótiwine baylanıslı pátsiz jaǵdayda qalsa, qısıq dawıslılar túsiriledi: *murın – murnı; erin – erni; awıl – awlı; awız- awzı; kórik-kórki* t.b.

2. Qospa sózlerde, sóz dizbeklerinde hám sóz tiykarına affiksler jalǵanǵanda eki dawıslınıń qabatlasıp keliw jaǵdayında qısıq dawıslılar túsip qaladı: *Qattaǵar – Qattı aǵar; jetógiz – jeti ógiz; bolmaydken – bolmaydı eken; ekay- eki ay; altaw – altı aw* t.b.

3. Qospa sózlerde hám sóz dizbeklerinde eki dawıssız ses ortasında kelgen jaǵdayda qısıq dawıslılar túsip qaladı: *Sarbay – Sarı bay; sarmay – sarı may; ekkem – eki kem; sháyshiń – shay ishıń* t.b. Qaraqalpaq tilinde *ı, i, a, e, u* – sesleriniń túsip qalıwı kóbirek seziledi. Bul jaǵday túpkilikli sózlerde túbir menen affikstiń yamasa eki sózdiń arasında boladı. Arab tilinen kirgen sózlerdiń ishinde de gezlesedi. Dawıslılardıń túsip qalıwı tómendegi jaǵdaylarda ushırasadı:

1. Úsh hám tórt buwınlı sózlerdiń birinshi buwında:

Muhammad – Mámbet (u); muamala – mámile (u).

2. Úsh buwınlı sózlerdiń ortańǵı buwında:

Táadjub – tájip (a); taharat – dáret (a).

3. Úsh buwınlı sózlerdiń aqırında:

Zıyada – zıyat; badawi – bedew

4. Tórt buwınlı sózlerdiń ekinshi buwınında hám bes buwınlı sózlerdiń tórtinshi buwınındaǵı dawıslı hám dawıssızlardıń bir waqıtta túsip qalıwı da ushırasadı. Bul siyrek qubılıs: ahammiyet – áhmiyet; astagfırullah – astapuralla t.b.

Seslerdiń bunday túsip qalıwı nátiyjesinde úsh buwınlı sózler eki buwıńǵa, tórt buwınlı sózler úsh buwıńǵa hám bes buwınlı sózler tórt buwıńǵa aynalıp, ózlestirmeler ápiwayılasadı. Qaraqalpaq tilinde dawıslılardıń túsip qalıwı sózdiń jalǵanǵan bólegindegi sózlerdiń arasında, taǵı da birikken sózlerdiń quramında da ushırasıwı múmkin: torı at – torat; ala at – alat; altı ay – altay; ayta almadı – aytalmadı; kele almadı – kelalmadı; qáyın aǵa – qaynaǵa; qayın ene – qáynene t.b.

Bul sózlerdiń qurılısındaǵı sózlerdiń dáslepki uqsaslarınıń keyingi buwındaǵı dawıslılardıń eliziyaǵa ushırawı sol buwınıń pátten ajralıp qalıwınan dep túsınsek qátelespeymiz. Bul sózlerdiń qurılısındaǵı hár bir sóz jeke-jeke pátke iye bolmay bir pútin ritmikalıq birlikte aytılıp tur. Redukciya hám eliziyaǵa ushıraytuǵın sesler tek dawıslı ǵana emes, sonıń menen birge dawıssız sesler de hár túrli fonetikalıq jaǵdaylarda hálsirep qısqaradı yamasa pútkilley túsip qaladı.

§ 16. Epenteza

Qaraqalpaq tilinde sózlerdiń aqırına ayırım seslerdiń qosılıp aytılıwı *epenteza* qubılısı delinedi. Tilimizde kópshilik jaǵdaylarda qabatlasıp kelgen eki dawıssızǵa tamamlanǵan rus tilinen kirgen sózlerdiń aqırına dawıslı ses qosılıp aytıladı. Mısalı: blank, bank, kiosk, otpusk, disk, propusk usanǵan sózler tilimizde blanka, banka, kioska, otpuska, diska, propuska túrinde *-a* sesı qosılıp yamasa blankı, bankı, kioski, tankı, otpuski, diski, propuski túrinde *-i* sesı qosılıp aytıladı. *Uchastok, spisok* sózleriniń *uchastka, spiska* yamasa *uchastki, spiski* túrinde de aytılıwı, sonday-aq, Minsk, *Kursk, Omsk* sıyaqlı sózlerdiń *Minskiy, Kurskiy, Omskiy* túrinde de aytılıwı da *epenteza qubılısı* yamasa qosıp qoyıw qubılısı bolıp sanaladı. Bunday epentezalıq yamasa qosıp qoyıw qubılısı

kóbinese rus tilinen kelip kirgen sózlerge tán. Qaraqalpaq tilinde sózlerdiń qosılıw jaǵdayları túbir sózlerde hám túbir menen affikstiń arasında bayqaladı.

L - sesin qosıp aytıw: *qaytaldan – qaytadan;*

T - sesin qosıp aytıw: *altmush – alpis; sestı – sesi; dostı – dosı; ertle – erle* t.b.

R - sesin qosıp aytıw: *jońırshqa – jońıshqa;*

S - sesin qosıp aytıw: *mássi – mási* t.b.

Sózdiń basında qatar kelgen eki dawıssızdıń aralıǵına dawıslılar únlesligine sáykes qısqa ı, i, u, ú – sesleriniń birewiniń qosılıp aytılıwı epenteza qubılısı delinedi. Qosılǵan dawıslı ses epentezalıq dawıslı delinedi. Mısalı: plan, plenum, brus, byudjet, klub sıyaqlı sózler – *pılan, pılenum, bruws, buwudjet, kluwb* túrinde epentezalıq dawıslı menen aytıladı. Bunday bolıp dawıslı sestıń qosılıwı sóz basında eki dawıssızdıń qatarına dizbeklesip, qabatlasıp keliwine salıstırıwǵa boladı. Sóz basında bir neshe dawıssızdıń qatara keliwi qaraqalpaq tili ushın, ulıwma túrkiy tiller ushın xarakterli jaǵday emes. Sonlıqtan rus tili arqalı qaraqalpaq tiline kelip kirgen sózlerdiń basında qatara kelgen dawıssız seslerdiń aralıǵına epentezalıq dawıslılar qosılıp aytıladı, biraq bul jazıwda esapqa alınbaydı. Sonday-aq, sózdiń aqırındaǵı dawıssızlar dizbeginiń aralıǵında dawıslı sestıń qosılıp aytılıwı da epenteza qubılısı delinedi. Mısalı: metr, litr, shifr usanǵan rus tili arqalı kirgen sózler *metir, litir, shiyfir* túrinde eki buwınlı bolıp aytıladı.

Erteden qollanılp júrgen gúrsh, bursh, ǵulp, múlk, ters sıyaqlı túpkilikli sózler *gúrish, burish, ǵulp, múlik, teris* túrinde aytıladı hám házirgi orfografiyalıq qádeler boyınsha olardaǵı dawıslılar saqlanıp jazıladı.

§ 17. Proteza

Epenteza boyınsha sózdiń ortasına dawıslı qosılıp aytılsa, proteza boyınsha dawıslı ses sózdiń aldına qosılıp aytıladı: irazi, iraxmet t.b. Áyyemgi túrkiy tillerinde «r» foneması sóz basında qollanıлмаǵan. Basqa tillerden ózlestirilgen sózlerdiń basında bul fonema kelgende dawıslı ses qosılıp aytıladı.

Rus tilinen ózlestirilgen ayırım sózlerdiń basında qatara eki dawıssız bar bolsa, ol sózdiń aldına da dawıslı qosılıp aytiladı: stakan – ıstakan, shkaf – ıshkaf t.b.

§ 18. Metateza

Bir sózdiń qurılısındaǵı qońsılas sesler yamasa qońsılas buwındaǵı sesler orın almasıp aytilıwı múmkin. Bunday qubılıs til biliminde metateza dep aytiladı. Mısalı: *qıylanıw – qıynalıw,*

aylanıw – aynalıw,

ókpe – ópke,

ahwal – awhal,

saqpan – sapqan,

qaqpaq – qapqaq,

kekpir – kepkir,

túkpír – túpkir,

segbir – sebgir sıyaqlı sózlerde ushırasadı.

Sonday-aq, tamǵa – tańba, jamǵır – jańbir, topıraq – torpaq sózlerindeǵı seslerdiń almasıwı da metateza qubılısı boladı.

Eski túrkiy sózlerindeǵı seslerdiń orın almasıwı jóninde birinshi ret aytqan Maxmud Qashǵariy boldı.

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde seslerdiń yamasa buwınlardıń orın almasıwı quramında r, l, w, m, n, b sesleri bar sózlerde, jeke siyrek basqa jaǵdaylarda da boladı. Qaraqalpaq tilindeǵı arab ózlestirmelerinde seslerdiń orın almasıwı siyrek ushırasadı. Buni tómendegi mısallardan kóriwge boladı:

hu - uh áhwal - awhal

fl - li qufl - qulıp

lá - ná lánát - nálet t.b.

Qaraqalpaq tili dialektlerinde bayqalatuǵın buwınlardıń hám seslerdiń (metatezaları) orın almasıwı onsha kóp emes hám sózlerdiń ortasında jáne aqırında ushırasadı.

1. lan-nal: aylandıır – aynaldır

2. r-y: dárya – dáyra – dárya; úyrek – wórdek;

3. p-r: topraq – torpaq; japraq- jarpaq;

4. il-li : qayıł-qaylı;

5. sin-nıs: tańsıq – tańǵıs – tańsıq;

6. uq-qu: uqsa-qusa;

7. q-p: qaqpan – qapqan; qaqpaq – qapqaq;

Metatezalıq qubılısı anıqlaw ushın óz ara jaqın tiller menen eski jazba tildiń faktlerin búgingi tildiń faktleri menen salıstırıw kerek. Solay etsek ǵana seslerdiń orın almasıwın anıqlawǵa boladı hám sol arqalı olardıń qanday sózler menen tiykarlanatuǵınıń, qurılısın anıqlawǵa múmkinshilik tuwadı. M.Qashǵariy óziniń miynetinde sol waqıttaǵı túrkiy taypaları tillerinde «q» menen «g», «ǵ» menen «d», «gi» menen «n», «ǵ» menen «m», «á» menen «l» sesleriniń túbir sózler ishinde metatezalıq ózgerislerge ushıraytuǵınlıǵın aytıp ótken edi. Pikirimizdi dálillew ushın qarlıǵash, qońsı, jańbir sózlerin mısılǵa keltiremiz. Qashǵariydiń aytıwınsha, bul sózlerdiń dáslepki formaları *qarlıǵach, qoshni, yamǵır*. Eger de sol burınǵı sıpatlamasın eske alsaq etimologiyalıq jaqtan *qarlıǵach* sózi *qar (qol, ıyıq* mánisinde) sózinen kelip shıqqanlıǵın, al *qońsı* sóziniń ózi *qos, qosaqlanıw* sózleri menen tiykarlanatuǵınlıǵın, jańbir sóziniń bolsa eń dáslepki túbiri *yag (jaw* degen mániste) ekenin bilemiz.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Dawıssız sesler qalay únlesedi?
2. Keyinli tásir dep nege aytamız?
3. Buwınlar aralıǵındaǵı únleslik degenimiz ne ?
4. Singarmonizm degenimiz ne?
5. Buwın qurılısındaǵı seslerdiń únlesiwı qanday?
6. Assimilyaciya degenimiz ne?
7. Dissimilyaciya degenimiz ne?

Tayanısh túsinikler

Progressiv assimilyaciya (ilgerili tásir) - bir sózdiń qurılısında yamasa sóz benen sózdiń shegarasında qońsılas seslerdiń aldınǵısınıń sońǵısın artikulyaciyalıq jaqtan ózine usatıwı yamasa dál ózindey seske aylandırıwı.

Regressiv assimilyaciya (keyinli tásir) - sońǵı sestıń aldınǵı sestı ózine usatıwı yamasa dál ózindey seske aylandırıwı.

Diftong - eki dawıslı sestıń óz ara birigip, bir buwın jasawı: bunday dawıslılardıń biri tolıq, ekinshisi qısqa boladı: ashıq diftong, tuyıq diftong.

Sonor - jasalıwında dawıs shawqımğa qaraǵanda basım keletuǵın dawıssız sesler: m, n, l, r.

Assimilyaciya-[lat.assimilatio - qollanıw, birigiw] - lingvistikada seslerdiń bir-birine úylesip únlesiwi, uqsashlıǵı, yaǵnıy seslerdiń óz ara tásiiri nátiyjesinde olardıń birewiniń artikulyaciyalıq-akustikalıq qásiyetiniń ózgeriwine baylanıslı ayıladı.

Dissimilyasiya-[lat.dissimiliatio-usamaw, sáykeslespew] - artikulyaciyalıq jaqtan birdey yamasa uqsas bolǵan eki sestıń hár qıylı seslerge yamasa az dárejede uqsas bolǵan eki seske aylanıwı.

BUWIN HÁM PÁT

Ádebiyatlar: 6 [157-162]; 9; 14; 13; 20; 23; 26.

§ 19. Buwin hám onıń jasalıwı

Tilimizdegi sózlerdiń tutas birden aytilatuǵınları da, birden ayılmaytuǵınları da bar. Bunday jaǵdayda hawa tolqımı bólinip-bólinip shıǵadı. Bir sózdiń ishinde hawa tolqımı bir ret yaki bir neshe ret bólinip-bólinip ayılıwı múmkin. Buǵan buwin sebepshi boladı.

Sózdi aytqanda hawa tolqımınıń bólinip-bólinip ayılıwına sebepshi bolıp keletuǵın dawıslı ses, yamasa sesler bólekshesin **buwin** deymiz. Óytkeni, sózdiń quramındaǵı dawıslılardı aytqanıwızda hawa tolqımı erkin shıǵadı. Sonlıqtan, buwin ókpeden kiyatırǵan hawa tolqımı menen tikkeley baylanıslı boladı. Al sózdiń buwinǵa bóliniwi dawıslı seske tikkeley baylanıslı boladı. Buwinde bir dawıslı ses bolıw shárt, al dawıssız sesler sonıń dógeresinde boladı.

Sóz dúziwdegi xızmetine baylanıslı buwinlar – bir buwinlı (**at, al, úy, tal, kel**), kóp buwinlı bolıp (**aǵash, alma, balalar, ba-la-ları-mız-dı, úy-le-ri-miz-den**) eki túrli boladı. Al buwinniń juwan, jıńishke bolıp keliwi dawıslı seslerge baylanıslı.

Eger sózde juwan dawıslılar qatnassa juwan buwinlı, eger jıńishke dawıslılar qatnassa jıńishke buwinlı sózler delinedi. (Mısalı: ata-ana, bala-shaǵa, úy-ishi, kelip-ketip, ılaq, eshki). Qaraqalpaq tilinde buwin quramındaǵı seslerdiń qatnasına qaray tómendegishe dúziledi:

1. Bir sesten boladı: a-na, o-qt. Bir sesten dúzilgen buwin tek dawıslı sesten turadı.
2. Eki sesten boladı: Ay-na, oy-na, ba-la, qa-la.
3. Úsh sesten turadı: kel, ket, bes, tas, ayt, bas, qas, kóz.
4. Tórt sesten: qant, tart, tort, tórt.

Al bes, altı sesten dúziletuǵın buwin tek basqa tilden kirgen sózlerde ǵana ushırasadı. Máselen rus tilinen kirgen *sport, punkt, front* hám t.b. qusaǵan bes sesten dúzilgen, *spektr* qusaǵan altı sesten quralǵan bir buwinlı sózler ushırasadı.

§ 20. Buwinniń túrleri

Buwın dawıslı menen dawıssız seslerdiń qatnasınan jasalatuǵın bolǵanlıqtan, onıń quramı da hár qıylı bolıp kele beredi dawıslı menen dawıssızlardıń buwında ornalasıw tártibi de hár qıylı, usınday seslerdiń buwın qurawdaǵı ornalasıw tártibine qaray qaraqalpaq tilinde buwinniń úsh túri bar⁵.

1) Ashıq buwın, 2) tuyıq buwın, 3) qamaw buwın.

1. **Ashıq buwın.** Tek dawıslı sesten bolǵan yamasa dawıssızdan baslanıp dawıslıǵa pitip dúzilgen buwınlar *ashıq buwın* delinedi. Mısalı: a-ta, ba-la, o-ta.

2. **Tuyıq buwın.** Dawıslı sesten baslanıp dawıssız seske pitken buwınlar *tuyıq buwın* delinedi. Mısalı: aq, at, as, ót, ós, ot, on, il, is, ıq hám t.b. qusaǵan eki sesten, art, órt, ant hám t.b. qusaǵan eki dawıssızdan turatuǵın sózlerde, sonday-aq, sóz quramında (ush-qır, úl-ken, ıq-sham) kele beredi. Onda da kópshilik jaǵdayda sózdiń birinshi buwınında kóbirek ushırasadı da, al sózdiń ortańǵı, keyingi buwınlarında siyrek ushırasadı.

3. **Qamaw buwın.** Dawıssızdan baslanıp, dawıssızǵa pitken bolsa, yamasa dawıslı ses dawıssız seslerdiń ortasında kelgen bolsa, onday buwınlardı *qamaw buwın* deymiz. Mısalı: tal, baǵ, gúl, tart, tań, toń, ton hám t.b. Qamaw buwın óz aldına sóz túrinde de, kóp buwınlı sózdiń quramında da kele beredi. Mısalı: e+rik, shı+biq, shı+nar, o+qı+mıs+lı, she+shen+ler, sap+la+ǵan hám t.b.

§ 21. Qaraqalpaq tilinde sózlik pát

Tilimizde pát buwın menen tikkeley baylanıslı boladı. Sebebi, biz sóylegende sózdi bir temp penen aytpaymız. Al sóz quramındaǵı buwınlardıń birewi basqalarına qaraǵanda kúshli ayıladı. «...qaraqalpaq tiline kúshli dinamikalıq pát tán, qaraqalpaq tilinde sózlik pát sózdiń aqırǵı buwınına túsedı» - dep jazadı akademik A.Dáwletov⁶.

Usınday sóz ishindegi bir buwınıń basqa buwınlarǵa qaraǵanda kúshlirek ayılıwı *pát* delinedi.

⁵ Bul tuwralı qarań: A. Даўлетов Ҳазирги қарақалпақ тили. Нөкіс: «Билим», 1994-жыл, 217-б.

⁶ Даўлетов А. Ҳазирги қарақалпақ тили. Нөкіс, 1979.

Usı pát túsken buwın *pátli buwın* boladı. Al pát túspey, bir tegis, ólpeń ayılǵan buwın *pátsiz buwın* delinedi.

Qaraqalpaq tili fonetikasında pát ele eksperimental usılda izertlenbedi. N.A.Baskakov: «Türkiy tillerinde, sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde kúshli (dinamikalıq) pát bolıp, ol sózdiń sońǵı buwınına túsedı. Pát dawıslılar hám dawıssızlar ünlesligi menen birge sóylew payıtındaǵı sózlerdiń sheǵarasın anıqlaytuǵın belgilerdiń biri bolıp xızmet etedi» -dep jazadı⁷.

Qaraqalpaq tilinde pát turaqlı boladı, sebebi pát barlıq waqıtta, keyingi buwınǵa túsedı. Mısalı: bala, ózek, úyrek, shaǵala. Eger sóz keyninen qosımtalar qosılǵan jaǵdayda, pát sol qosımtaǵa túsedı. Mısalı: balá-balalár, baǵ-baǵdá.

Ayırım forması jaǵınan bir-birine usas sóz, yamasa grammatikalıq formalardı bir-birinen ayırıwda pát – úlken áhmiyetke iye boladı. Mısalı: jazbá (atlıq) – jázba (feyil), alma (atlıq) – álma (feyil).

Qaraqalpaq tilinde ayırım sózler, geypara qosımtalar pát qabil etpeydi:

1. *Menen, penen, ushın, hám, jáne, taǵı, ǵana, shekem, sheyin, deyin, sayın* usaǵan kómekshi sózler;

2. Betlik jalǵawları;

3. Feyildiń bolımsızlıq xızmetinde jumsalǵan – *ma-me, ba-be, pa-pe* formadaǵı qosımtaları;

4. Feyil jasawshı affiks xızmetinde jumsalǵan –*shı*)-*shı* formadaǵı qosımtalar;

5. Geypara qospa sózlerdiń birinshi bólegine pát túsedı de, al ekinshi bólegine pát túspeydi. Mısalı: *hár kim, hár bir* t.b.

Pátıń qaysı buwınǵa túsiwi geyde sóylewshige de baylanıslı. Mısalı: álta, álpıs. Bul jerde sóylewshı intonaciyanı birinshi buwınǵa bere aytqan.

Ózbek tilin izertlewshı N.Jamolxonov sózlik pátıń bir neshe túrlerin kórsetedi⁸. Qaraqalpaq tilindegi pát haqqında akademik

⁷ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Том I. Фонетика. Москва: «Наука», 1952, 108-бет

⁸ Jamolxonov H. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2005, 84-87-b.

A. Dáwletovtın «qaraqalpaq tiline kúshli dinamikalıq pát tán, qaraqalpaq tilinde sózlik pát sózdıń aqırǵı buwınna túsedı»⁹ - degen pikiri ilimiy kóz qarastan oǵada durıs.

Sóylew barısında sózlik pát kulminativ, delimitativ, signifikativ, ekspressivlik xızmet atqaradı. Sózdıń qurılısındaǵı buwın hám buwın quraytuǵın seslerdi aytıluwı jaǵınan birlestirip, sózdi óz aldına struktura etip shólkemlestiriw pátıń kulminativ xızmeti bolıp tabıladı. Pátıń usı xızmeti singarmonizm menen sáykes keledi¹⁰.

Buwındaǵı pátten basqa gáp ishindegi ayırım sózlerde pát boladı, bunı *logikalıq pát* deydi. Logikalıq pát kópshilik jaǵdayda bayanlawıstıń aldında turǵan sózge túsedı. Al kópshilik jaǵdayda logikalıq pátıń qaysı sózge túsiwi sóylewshige baylanıshı. Sóylewshı tıńlawshınıń názerin ózine qaratıw ushın gáp ishindegi bir sózdi basqalarına qaraǵanda kúshli intonaciya menen aytıwı múmkin, bunday jaǵdayda pátıń qaysı sózge túsiwi soǵan baylanıshlı boladı. Sonlıqtan, logikalıq pát sózdegi páttey turaqlı xarakterge iye bola almaydı.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Buwın haqqında túsinik berin.
2. Buwınnıń túrleri qanday?
3. Pát degen ne? Onıń qanday túrleri bar?
4. Pát qanday sózlerge túspeydi?
5. Sh. Abdinazimovtın «Qaraqalpaq tilinde pát joq pa?» atmasındaǵı maqalasıń oqın hám mazmunın aytıp berin. «Ilim hám jámiyet» jurnalı №2, 2015, 17-19-b.

Tayanısh túsinikler

Ashıq buwın - tek bir dawıslıdan ibarat bolǵan yamasa dawıssız sesten baslanıp, dawıshǵa tamamlanatuǵın buwın: a-ta, je-ti, qa-la-ǵa.

Buwın - buwın qurawshı element penen oǵan qosımsha bólsheklerden turatuǵın sóz bólegi.

Tuyıq buwın - dawıslıdan baslanıp, bir yamasa qatara kelgen eki dawıssız seske tamamlanǵan buwın: ay, aq, at, ant.

Qamaw buwın - eki túrli boladı: eki dawıssızdıń ortasında dawıslı ses keledi yaki dawıssız dan baslanıp, ortasında dawıslı, sońı eki dawıssız seske pitedi.

Pát - sózdegi bir buwınnıń basqa buwınlarǵa qaraǵanda ayrıqsha kúshli esitiliwi.

Dinamikalıq pát - fonaciyalıq hawannıń kúshli, pátli aytıluwına baylanıshlı boladı.

Sillabema - buwınnıń fonologiyalıq birlik sıpatındaǵı ataması.

Sillabika - buwın haqqındaǵı táliymat.

Tonikalıq pát - ses ırǵaǵına baylanıshlı boladı, *muzikalıq pát* dep te ataladı.

Kvantativli pát - túsken buwındaǵı dawıslı ses basqa buwınlarındaǵı dawıslılarǵa qaraǵanda sozılınqı aytıluwı menen ayrıqshalanıw turadı.

⁹ Даулетов А. Қазирги қарақалпақ тили. Нөкис, 1979, 355-б.

¹⁰ Абдиназимов Ш. Қарақалпақ тилинде пәт жоқ па? «Илим хәм жәмийет», №2, 2015, 18-б.

Ádebiyatlar: 6 [163-168]; 14; 20; 23.

§ 22. Orfoepiya haqqında túsiniik

Hár bir xalıqtıń tili – sol xalıqtıń óz ara pikir alıstıw, qatnas jasaw quralı bolǵanlıqtan, sol xalıq ushın uzaq dáwirler dawamında xızmet etedi. Xalıqtıń ádebiy tili menen sóylew tili arasında bir qansha parq boladı. Biraq ádebiy til – xalıqtıń sóylew tiliniń tiykarında dúziledi. Sóylew tiliniń tiykarında ádebiy tildiń normaları islep shıǵıladı. Ádebiy tilde durıs sóylew normalarınıń jıynaǵın fonetikanıń **orfoepiya** tarawı izertleydi. Bunda tilimizdiń seslik quramınıń qollanıwı, sonıń menen birge sózler, sóz dizbekleri, sóz quramındaǵı bóleklerdiń (túbir, qosımta) qollanıwı da úyreniledi. Sebebi, orfoepiya milliy til ushın sóylewdiń normada bolıwın talap etedi. Bunday sóylewdi normaǵa túsiriw – ádebiy til ushın júdá zárúr. Sebebi, ádebiy til tiykarında radio esittiriw, teatr, gazeta, jurnallar, oqıw, oqıtıw, ulıwma sóylewge baylanıslı bolǵan barlıq jámiyetlik isler alıp barıladı. Orfoepiyalıq norma – tilimizdiń seslik sisteması tiykarında dúziledi. Sebebi, sesler sóz quramında kelgende qasındaǵı sesler menen beyimlesip, únlesip otıradı. Bunday jaǵday sóylewdiń barısında sózdiń biraz ózgerip aytılıwına múmkinshilik jasaydı. Sonlıqtan, usınday sóz ishindegi bolatuǵın ózgerisler esapqa alınıp, ádebiy tildiń normaları islenip shıǵıladı. Sebebi, til – xalıqtıń ruwxıy baylıǵı.

Hár bir xalıqtıń ádebiy tilinde seslerdiń aytılıwınıń ulıwmaǵa birdey hám qalıplesken normaları boladı. Olar haqqındaǵı qaǵıydalardıń jıynaǵı **orfoepiya** dep ataladı. **Orfoepiya – grektiń orthos – durıs, epos – sóylew** degen sózlerden jasalǵan termin. Hár bir ádebiy tildiń orfoepiyası sesler menen ses dizbekleriniń durıs aytılıw qádelerin ǵana emes, sonıń menen birge sózler menen frazeologizmlerdiń de durıs aytılıw qádelerin qamtıydı.

Sózdiń quramındaǵı sesler yamasa sózlerdiń aralıǵındaǵı sesler bir-biri menen óz ara únlesip, úylesip ayıladı. Sóylewde olardıń únlesligin saqlap aytıw ushın tildiń seslik sistemasınıń tábiyatın, seslerdiń bir-birine tásir etiw zańlılıqların jaqsı biliw zárúr.

Sózler menen sóz dizbekleriniń jazılıwı menen aytılıwınıń bir-birine hár qashan say keliwi shárt emes. Tillerdiń hár qaysısında jazılıwı menen aytılıwınıń arasında hesh qanday ayırmaslıq bolmaytuǵın sózlerdiń bar ekenin kóremiz. Biraq, hámme waqıtta bunday bola bermeydi. Mısalı: sónbedi – degen sózdi jazılıwına qarap, dál solay oqıw orfoepiyalıq jaqtan durıs bolmas edi. Onı aytqanda, sózdiń ishindegi seslerdiń bir-birine tásir etiw, soǵan sáykes óz ara únlesiw ózgesheliklerin saqlaw zárúr. Ol sóz *sónbedi* túrinde ayıladı.

Insan ana tildiń názikligin tanıy bilse, sózlerdiń ayırmaslıqların qabıllawǵa beyim bolıp baradı, onıń aqlı basqa xalıqlardıń tilin meńgeriwge tayarlanadı. Sózlerdiń sulıwlıǵın, ótkirliǵın shın júregi menen qabıl etiw artıp baradı. Sebebi adamnıń sóylew mádeniyatı – onıń ruwxıy mádeniyatınıń aynası. Ádebiy tildiń orfoepiyalıq normasın dúziwde usı talaplar eske alınadı. Tildiń eki tárepi bolǵan jazıw menen sóylew bir-biri menen tıǵız baylanıslı. Biraq kópshilik orınlarda bul ekewi bir-biri menen sáykes kele bermeydi.

Ayırım dawıslı seslerdiń aytılıwı. Ádebiy tildiń jazıw menen sóylew normaların dúzgende bul sáykessizlikler eske alınadı. Sonday-aq, qaraqalpaq tilinde geypara sózler erin únlesligine sáykes ayıladı: túlkú, qulun, bólók, shórók hám t.b. Biraq, bul sózler jazıwda orfoepiyalıq normaǵa sáykes jazıladı.

Aa-Áá dawıslıları. «A» sesi juwan, til artı, ashıq dawıslı ses. Al «Á» sesi bolsa, jıńıshke, til aldı, ashıq dawıslı ses. «A» sesi tilimizde sózdiń tiyisli barlıq buwınlarında qollanıladı. Mısalı: paxta, qala, bala, paxtaǵa, qalada, balalar. Al «Á» sesi kópshilik orında sózdiń birinshi buwınında, geypara sózlerde ekinshi, úshinshi buwınlarda qollanıladı. Mısalı: hákke, máhál, másláhát.

I. Geypara jaǵdaylarda «a» sesi qasındaǵı seslerdiń tásir etiwiniń nátiyjesinde jıńıshke bolıp ayıladı. Mısalı: iláj (ilaj), intá (inta), ráxmet (raxmet).

II. Ayırım internacional sózlerde qasında kelgen jıńıshke buwınıń tásirinen jıńıshke «á» sesine uqsap ayıladı. Mısalı: artist, armiya, albom, gazeta, lager, akademik, akt, apteka, akademiya.

1. **Oo-Óó-Ee dawıslı sesleri.** «O» juwan, til artı, erinlik, ashıq dawıslı. Túpkilikli sózlerde tek dáslepki buwınlarda qollanıladı. Al ayırım orınlarda ekinshi buwında qollanılıwı ushırasadı. Sózdıń basında kelgende qos erinlik «w» sesi menen *wo* bolıp qosılıp esitiledi. (w)oqıw, (w)ol. Ayırım internacionallıq sózlerde úshinshi, túrtinshi buwınlarda da ushırasadı: agronom.

«Ó» - til aldı, erinlik, ashıq dawıslı, «O» - sesiniń jıńışke jubayı. Qaraqalpaq tilinde dáslepki buwında qollanıladı. Bul da sózdıń basında kelgende w sesi menen qosılıp *wo* bolıp esitiledi. Mısalı: (W)Ótebay, (w)ót, (W)Ótesh, (w)ós, (w)ósimlik.

«E» - jıńışke, til aldı dawıslısı. Qaraqalpaq tilindegi sózlerde esitilgen orınlarda qollanıladı. Aytıwda y menen qosıp esitiledi: (y)etik, (y)er, (y)eńbek. Rus tili arqalı kirgen kópshilik sózlerde ashıq ayıladı: telefon, telejka. Al tilimizde rus tilindegi e(э) sesiniń bizde bolmawına baylanıslı, ornına «e» sesi qollanıladı. Mısalı: ekonomika, elektr, ekskavator hám t.b.

2. **I, i, u, ú dawıslı sesleri** qısıq dawıslılar dep júrgiziledi. Bular kópshilik sózlerde aytılıwı sozımlı bolıp, ózleriniń tiykarǵı jaǵdayında ayılısa (*biz, jır, jup, tur, júz, júzim*), al *sirt, kimseń, qutır, kútti, ılayıq* sózlerinde kúshli ayılıp, burınǵıǵa qaraǵanda biraz qısqa ayıladı. Al rus tilinen kirgen sózlerde **ı, i** sesleri bir qansha sozılınqı ayıladı (yamasa rus tilindegi «u») sesleriniń ornına qollanıladı hám sonday bolıp bir qansha sozılınqı ayıladı. Mısalı: kino, Kiev, kiosk, brigada, institut, fizika.

«U» - sesi qısıq, til aldı, erinlik dawıslı. Bul qaraqalpaq tili sózleriniń dáslepki buwında, ayırım sózlerde keyingi buwınlarda ushırasadı. Mısalı: *usi, ullı*. Al kópshilik jaǵdayda birinshi buwında kelgende ekinshi buwında da sonday bolıp ayıladı hám esitiledi. Biraq jazıwda qollanılmaydı. Mısalı: *qulu(i)n, julu(i)n*.

Rus tilinen kirgen sózlerdegi bul sesler qaraqalpaq tilindegi sózlerge qaraǵanda birqansha sozılınqı ayıladı.

«Ú» - sesi de qısıq, erinlik, til ortası dawıslısı. Qaraqalpaq tilindegi kópshilik sózlerde birinshi buwında qollanıladı. Sóylew dáwirinde ekinshi buwında da esitiledi. Biraq jazıwda qollanılmaydı. Mısalı: *túlkú(i); kúlkú(i); súlgú(i)*.

Ayırım dawıslı seslerdiń bunday ózgerisler menen aytılıwı singarmonizm nızamına baylanıslı. Bul seslerdi durıs aytıw orfoepiyalıq qádelerdi durıs qollanıwdıń tiykarı bolıp xızmet etedi.

Ayırım dawıssız seslerdiń aytılıwı. Qaraqalpaq tilinde geypara sózlerdegi sesler qońsilas kelgen seslerge tásir jasap, olardıń ózine sáykeslenip keliwine beyimleydi. Mısalı: *bashshı (basshi), dushshı (duzshı), bojzap (bozjap)* hám t.b. Bunday jaǵday sóylewde qollanılganı menen jazıwda orfografiyalıq norma eske alınıp qollanıladı.

Sóylewde geybir sózdıń dialekt variantları qollanılıwı ushırasadı. Mısalı: *senner (senler), jánnı (janlı)* hám t.b.

Solay etip, hár bir tildiń ózine tán bolǵan sóylew norması boladı. Sol normaǵa sáykeslene otırıp sóylew, ádebiy tildiń qalıplesip barıwına, qollanıw órisiniń keńeyiwine múmkinshilik jasaydı.

Dawıslı sesler menen qatar dawıssız sesler sóz quramında tikkeley qatnasıp otıradı. Biraq, dawıssızlar dawıslılardıń ıńǵayına, yamasa aytılıwına qaray beyimlesip, birde juwan, birde jıńışke ayılıp otıradı. Mısalı: *bas/bes; qas/kes; tas/tes; jan/jin*. Bunday dawıssız seslerdiń dawıslılardıń ıńǵayına beyimlenip juwan-jıńışke esitiliwi sestıń ózgesheligin bildirmeydi yamasa basqa ses dep qaralmaydı, al sol sestıń dawıslıǵa sáykeslengen reńki dep qaraladı.

Sonday-aq, dawıssız sesler sózde qaysı orında (sózdiń basında, ortasında, keyninde) qollanılıwına baylanıslı da ayırım ózgeshelikler menen ayıladı. Ásirese, eki dawıslınıń arasında kelgende juwısınqı ayıladı: *apa, taba, kerek, sebep* hám t.b. sózlerde *p, b, q* fonemasınıń tiykarǵı reńkleri jabısınqı bolıwına qaramastan olar juwısınqı túrde ayıladı.

Dawıssız *v, f (s), (sh)* sesleri qaraqalpaq tilinde shetten kirgen sózlerde ǵana qollanılıp, ózleriniń aytılıw norması menen qabıl etilgenlikten, sol normaǵa sáykes ayıladı. Házir «u» sesiniń ornına «c», «ç» sesiniń ornına «ch» birikpeleri qollanıladı hám sol birikpe boyınsha ayıladı. Al kópshilik adamlardıń sóylew dáwirinde «v» sesin «b» sesi menen, «f» sesin «p» sesi menen shatastırıp aytıwı

ushirasadi. Bunday jaǵday sóylew normasınan shetlewge alıp keledi.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Orfoepiya gendene ne túsinesiz?
2. Qaraqalpaq tilindegi ayırım dawıslı seslerdiń aytıluwına misaller keltiriń.
3. Qaraqalpaq tilindegi ayırım dawıssız seslerdiń aytıluwın túsindirip beriń.
4. Qaraqalpaq tilindegi orfoepiyalıq sózlikler haqqında aytıp beriń.
5. Qaraqalpaq tilindegi túbir menen qosımtanıń aytıluw normaların aytıp beriń.
6. Sóylew tili menen ádebiy til arasındaǵı, ádebiy til menen dialekt arasındaǵı ózgeshelikler gendene ne túsinesiz?
7. Orfoepiya tildiń qanday normaların basshılıqqa aladı?

Tayanış túsinipler

Orfoepiya – (grek. *orthos* – «durıs» + *epos* – sóylew). Bizińshe «durıs sóylew» degen máni bildiredi.

Dawıssız seslerdiń orfoepiyası - kombinatorlıq hám poziciyalıq jaǵdaylar tásirinde bolatuǵın hádiyselerge baylanıslı boladı.

Ózlestirmelerdiń orfoepiyası – ayırım dawıslı hám dawıssızlar qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq nızamlılıqlarına baylanıslı ózgerisler menen aytiladı.

JAZIW HÁM IMLA

Ádebiyatlar: 6 [169-181-b.]; 14; 20; 23

§ 23. Jazıw hám onıń áhmiyeti

Biz oy-pikirimizdi awızsha sóylew arqalı yamasa jazıw arqalı basqalarǵa bildiremiz hám basqalardıń oy-pikirin tuńlaw arqalı yamasa oqıw arqalı bilemiz. Awızsha sóylew de, jazıw da álbette, tillik qurallar arqalı iske asadı. Bulardıń ekewi arqalı da oy-pikir júzege shıǵadı. Biraq awızsha sóylew menen jazba sóylew birdey emes. Awızsha sóylewde sóylew aǵzaları, esitiw aǵzaları qatnasadı hám sóylew sol payıtta iske asadı. Awızsha sóylewde sóylewshiniń hám tuńlawshınıń qatnasıwı zárúr. Jazba sóylewde qaǵazǵa yamasa qálegen materialǵa túsirilgen, kóriw arqalı qayta tiklenetuǵın (oqılatuǵın) tańbalar qatnasadı [6:169-b.].

Jazıwda hár tárepleme oylaw, tolıqtırıp, dúzetiw hám dál kerekli sózlerdi tańlaw arqalı oy-pikirdi oqıwshıǵa anıǵıraq jetkeriw múmkinshiligi boladı. Sonday-aq, jazıwdan paydalanǵanda materialdıń kerekli jerin tawıp alıp, oǵan ayırıqsha diqqat qoyıp oqıw múmkin.

Jazıwsız ilim haqqında hátte oylaw da múmkin emes. Adamzattıń aldınǵı oy-pikirleri, bilimi áwladtan-áwladqa ásirler dawamında jazıw arqalı ótip keledi. Solay etip, ilimniń rawajlanıwı, jetilisiwi onıń tariyxı menen, jazıw menen tıǵız baylanıslı. Házirgi dáwirde jazıwdıń oǵada keń tarawı, baspa isleriniń kórilmegen dárejede rawajlanıwı jazıwdıń oǵada úlken áhmiyetke iye ekenin tolıq tastıyıqlaydı.

Grafika haqqında túsiniplik. Ses penen hárip arasındaǵı qatnası bildiriwshi qaǵıydalar sisteması, yamasa sestıń jazıw tańbalarınıń sisteması **grafika** boladı. Házirgi grafikada az sandaǵı shártli tańbalar (háripler) arqalı oy-pikirimizdi jazba túrde tolıq bayanlay alamız.

Hárip – sestıń jazıwdaǵı shártli tańbası. Sesti aytatuǵın bolsaq, háripti jazamız, kóremiz, oqıymız. Sonlıqtan, sestı fonetikada úyrensek, háripti grafikada úyrenemiz.

§ 24. Jazıwdıń tariyxı

Adamzat jámiyetinde, onıń mádeniy turmısında jazıwdıń áhmiyeti júdá úlken. Xat jazıw, xat oqıw ol arqalı ekinshi bir adamǵa óz pikirini bildiriw usılı – adamzat jámiyetindegi qolǵa kirgizgen teńi joq jeńislerdiń hám oylap tabıwshılıqtıń biri xat jazıw, - dep atap ótken edi H.Hamidov¹¹.

Hár qanday jazba tildiń payda bolıwı hám rawajlanıwı sol tilde jazıwdıń payda bolıwı hám rawajlanıwı menen tikkeley baylanıslı. Jazıwsız jazba ádebiy tildiń qalıplesiwi, rawajlanıwı haqqında hesh qanday sózdiń de bolıwı múmkin emes. Óytkeni tek jazıw arqalı ǵana jazba ádebiy til júzege keledi. Adamlar óz pikirlerin jazıw arqalı da ańlatadı, bir-biri menen óz ara qatnas jasay aladı. Sonlıqtan da adamlardıń qarım-qatnas jasawı ushın jazıwdıń tutqan roli úlken.

Jazıw mádeniyattıń eń belgili máseleleriniń biri bolıp esaplanadı. Jazıw mádeniyat penen ádebiyattıń keń xalıq massasına taralıwı menen onıń en jayıp ósip rawajlanıwında úlken qural bolıp tabıladı. Jazıw arqalı ulıwma mádeniyat, ilim, texnika, kórkem óner hám t.b. rawajlanadı hám ulıwma xalıq mápine aylanadı. Sonlıqtan da jazıwsız hesh qanday civilizaciya bolıwı múmkin emes.

Ataqlı tyurkologlar tárepinen anıqlanǵan eski túrkiy jazıw estelikleri túrkiy xalıqlardıń hámmesine de tiyisli dewge boladı.

Tyurkologiyalıq ádebiyatta ana tiliniń tiykarında qurılǵan óziniń jazba ádebiy tili bolǵan Orta Aziya xalıqları ushın «chaǵatay tili», «eski ózbek tili» ádebiy til sıpatında qollanılǵanlıǵı dálillenedi. Akademik A.P.Samoylovich bul eski ádebiy tildi islam dáwirindegi Orta Aziyanıń túrkiy ádebiy tili dep atawdı usmadı. Al, belgili tyurkolog A.M.Sherbak eski ózbek tilin «janlı xalıq tili», al chaǵatay tilin, eski ózbek tili ushın orınsız ekenligin, óz shıǵarmaların eski ózbek tilinde dóretken shayırlardıń (Lutfiy, Nawayı) óz ana tilin «chaǵatay» dep atamastan, «túrkiy» dep

¹¹ Хамидов Х. Қарақалпақ жазыуы хақында. «Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер», Нөкис, 1971, 40-б.

ataǵanlıǵın, tariyxıy kóz qarastan qaraǵanda, «túrkiy» eski ózbek jazba ádebiy tili ekenligin atap kórsetedi¹².

Solay etip, eski dástúr boyınsha qaraqalpaq xalqınıń turmısında da sol «túrkiy» dep atalatuǵın eski jazba ádebiy tili qollanıldı. Ol jazba tilde dóretilgen qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatı shıǵarmaları tilinen ózgeshe edi. Máselen, mámleketlik hújjetler, qatnas qaǵazları rus imperatricası Elizaveta Petrovnanıń atına jazılǵan qaraqalpaq antları mine usı «túrkiy» dep atalatuǵın jazba ádebiy til tiykarında jazılǵan. Eski jazba til qaraqalpaq xalqınıń sóylew tilinen alıs edi. Onnan tek az sandaǵı topar ǵana paydalana aldı, ol kópshiliktiń talabına juwap bere almadı.

Jazba tańbalardıń rawajlanıw tariyxına, qaysılarınıń eń áyyem, al qaysılarınıń sońıraq payda bolıw izbe-izligine qaray jáne til birliklerin abstrakt hám konkret túrde kórsetiwine qaray qanday til birligin ańlatıwına qaray hám t.b. kompleks jaǵdaylarǵa baylanıslı jazıwdıń túrlerin tórtke bólip kórsetiw múmkin.

1. *Piktografiyalıq jazıw*. (*piktus*-súwret, *grapho*-jazaman – latinsha). Jazıwdıń eń áyyemgi túri piktografiyalıq jazıw bolıp, onı súwret jazıwı dep te ataydı. Piktografiyalıq jazıwda jeke sózler tańbalanbaydı, al tutas oy-pikir shamalap, siltep, dummallap abstrakt túrinde bildiriledi. Piktografiyalıq jazıw – *piktogramma* delinedi. Piktogrammalar – seslik tildegi sózlerdi emes, tikkeley zatlar menen is-háreketti súwretleytuǵın tańbalar (súwretler) bolǵanlıqtan, piktogrammaların mánisin hár túrli tilde sóyleytuǵın adamlar túsine alatuǵın bolǵan. Piktografiyalıq jazıw menen oydı tolıǵı menen jazıp jetkeriw múmkin bolmadı. Piktografiyalıq jazıwdıń ayırım elementleri házirgi kúнге shekem saqlanǵan. Mısalı: jol qádelerin bildiretuǵın belgiler, qasıq hám vilkanıń súwreti (asxana).

2. *Ideografiyalıq jazıw*. (*idea*-túsinik – grek). Jazıwdıń bul túrińin payda bolıwı piktografiyalıq jazıwdan keyingi dáwirge tuwra keledi. Ideografiyalıq jazıw – *ideogramma* delinedi. Ideogrammada tańbalar túsiniklerdiń simvolı, shártli belgisi retinde

¹² Насыров Д.С., Бекбергенов А. Қарақалпақ жазыуының кәлипlesiуи хәм рауажланыуы. // Өзбекстан Илимлер Академиясы Қарақалпақстан филиалы Хабаршысы, №4, 1984, 16-17-б.

jumsaladı. Ideogrammalardı oqıw ushın aldın-ala tayarlıq kerek boladı. Ideografıyalıq jazıwdıń kórinisleri házir de ushırasadı: 2, 3, +, !, ? belgileri hám t.b.

3. *Sillabografıyalıq jazıw*. (*sullabe*-buwın – grek). Bunday jazıwda hár bir buwın ayırıqsha tańba menen belgilenedi. Solay etip shártli tańbalar olar ańlatatuǵın sózdiń seslik tárepine jaqınlasadı. Sillabografıyalıq jazıw úlgilerine eski hind «divanagari» jazıwı , tibet, efiop jazıwları jatadı.

4. *Fonografıyalıq jazıw*. (*phone*-ses – grek). Jazıwdıń eń jetiliskeń turi fonografıyalıq jazıw. Bul jazıw arqalı sózlerdiń fonetikalıq quramı, grammatikalıq qurılısı anıq ańlatıladı. Seslik jazıw boyınsha hár bir seslik tiptiń (fonema) óziniń shártli tańbası boladı, olardı *háripler* deydi. Bizniń házirgi jazıwımız eń jetiliskeń jazıw bolıp, bul *seslik jazıw* dep te ataladı. Seslik jazıw bizniń eramızdan burınǵı VII-VI ásirlerde áyyemgi grek tilinde qalıplesken. Grek álipbesi tiykarında *latin álipbesi* dúzilgen.

§ 25. Álipbe

Jazıwda jumsalatuǵın barlıq háripdlerdiń qabıl etilgen belgili bir tártip penen izbe-iz jaylastırılıwı *álipbe* dep ataladı. Álipbe sózi *álip*, *be* degen arab háripleriniń atınan kelip shıqqan. *Alfavit* – sózi grek háripleriniń atınan payda bolǵan. Grekshe a-alfa, v-vita dep atalǵan. Qaraqalpaq tili jazıwınıń tariyxında arab, latin hám rus grafikası tiykarında dúzilgen álipbeni ushuratamız.

XX ásirdegi qaraqalpaq tili jazıwınıń dúzilip rawajlanıwında hám onıń jetilisiwinde tiykarınan tórt dáwirdi atap kórsetiwge boladı.

I. Reformalanǵan arab álipbesi (1924-1929-j.j.).

II. Latinlasqan álipbe (1930-1940-j.j.).

III. Rus grafikası tiykarındaǵı álipbe (1940-1990- j.j. deyin).

IV. Latinlastırılǵan házirgi qaraqalpaq álipbesi.

Arab jazıwınan basqa da túrkiy xalıqları sıyaqlı qaraqalpaq xalqı da XI ásirdeń baslap paydalanǵan.

§ 26. Qaraqalpaq álipbesiniń tariyxıy qalıplesiw jaǵdayları

1924-jılı Qaraqalpaq avtonomiyalı oblastı dúzilwine baylanıslı eldiń dúzilisi, ekonomikası hám mádeniy turmısında kórilmegeń jańa dáwir siyasatı iske astı. Usı jıldan baslap qaraqalpaq tiliniń baspa sózi payda boldı, jazıwı rawajlana basladı. Bunnan burın jazıw joq eken degen túsinik kelip shıqqawı tiyis. Bunnan burın arab grafikası tiykarında jazıw boldı. Biraq, bul kópshilikke ortaq emes edi. Buǵan tek oqımislı adamlardıń ǵana qolı jetetuǵın edi.

1924-jıldan baslap jetilistirilgen arab grafikası tiykarında qaraqalpaq álipbesi qabıl etilip, gazeta, jurnal, dáslepki oqıw kitapları shıǵarıldı.

1928-jılı Qaraqalpaqstan Álipbe Komissiyasınıń sheshimine sáykes latin grafikası tiykarındaǵı jańa qaraqalpaq álipbesine ótiw máselesi sheshildi. Bul 1929-30-oqıw jılınan baslap iske astı. Ol qabıl etilgen qaraqalpaq álipbesi mınalar edi: a, v, c, d, a', e, f, g, h, x, b, i, j, k, l, m, n, n', o, o', r, p, q, s, t, u, v, y, z, ş, ç.

Bul jańa álipbege ótiw máselesi 1936-jılǵı orfografiya boyınsha ótkerilgen konferenciya qabıl etildi hám qollanıla basladı. Bunda 32 hárip, sonnan 9 dawıslı ses bolıp bekitildi.

1940-jıldan baslap kirill grafikası tiykarındaǵı jańa álipbe qabıl etilip, qaraqalpaq jazıwı kirill grafikası tiykarına ótti. Bul qabıl etilgen álipbede dawıslı fonemalar ushın : a, e, o, y, ы, и; dawıssızlardı bildiriw ushın: б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ш, щ, ч, қ, ғ, ҕ háripleri qabıl etildi, sonday-aq ю, я, э, ь, ъ belgileri qabıl etildi.

1957-jılı 28-fevralda Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi tárepinen jańa joba tastıyqlandı. Álipbedegi háriplerdiń sanı 41 bolıp, ornalasıw tártibi tómendegishe: a, e, o, y, ы, и, ә, ү, ө (bul 9 hárip dawıslılar ushın), б, в, г, ғ, д, ж, з, й, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ш, щ, ч, қ, ғ, ҕ (bul 26 hárip dawıssızlar ushın), ө, ю, я, ь, ъ, э (bular birikken sesler hám shártli belgiler ushın xızmet etti).

Ǵárezsizlikke erisken túrkiy tilles Respublikalar menen bir qatarda Qaraqalpaqstan Respublikası da óziniń milliy jazıwın latin grafikasına tiykarlanǵan álipbege ótkerdi. Latin jazıwına tiykarlanǵan qaraqalpaq tiliniń jańa álipbesi on ekinshi shaqırıq

Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keñesi on besinshi sessiyasında (1994-jul 26-fevral) 31 hárip bolıp qabıl etilgen edi.

Latin grafikasına tiykarlangan qaraqalpaq álipbesin engiziw haqqındaǵı Qaraqalpaqstan Respublikasınıń nızamına ózgerisler kirgiziw haqqında (1995-jul 25-may) qarar qabıllandı. Ózgerisler kirgizilgen álipbe birinshi shaqırıq Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keñesi on besinshi sessiyasında (1995-jul 29-dekabr) 32 hárip bolıp qabıl etildi. Qabıl etilgen álipbeniń qaraqalpaq tiliniń ózine tán seslik ózgesheliklerin bildiretuǵın bes háribi: A'a', G'g', N'n', O'o', ÚÚ ústin belgisi menen bir hárip háripler birikpesinen turatuǵın etip alındı.

2016-jıldıń 10-iyun kúni Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keñesiniń sessiyasında "Latin jazıwına tiykarlangan qaraqalpaq álipbesin engiziw haqqında" ǵı nızamǵa qosımshalar hám ózgerisler kirgiziw tuwralı nızamı qabıl etildi. "Latin jazıwına tiykarlangan qaraqalpaq álipbesin engiziw haqqında" Qaraqalpaqstan Respublikası nızamına 2009-jılı 8-oktyabrde kirgizilgen "Túpkilikli sózlerde sóz basında e, o, o' háripleriniń aldınan "y, w" háripleri qosılıp "ye, wo, wo' " birikpesi túrinde jazıladı" degen ózgerisler jazıw hám oqıwdı ádewir qıyınlastırdı, tilshi qanıgeler hám keń jámiyetshiliktiń bildirgen pikir hám usınısların esapqa alıp bul nızamǵa tómendegi qosımsha hám ózgerisler kirgizildi:

a) 2009-jıl 8-oktyabrde qabıl etilgen latin jazıwına tiykarlangan imladaǵı túpkilikli sózlerde sóz basında "e, o, o' " háripleriniń aldınan "y, w " háripleri qosılıp "ye, wo, wo' " birikpesi túrinde jazıladı degen ózgeristi alıp taslaw; sóz basında e, o, o' háripleriniń jazılıwın ádebiy tilimizdiń burınnan qalıplesken norması retinde saqlaw. Sonday-aq, usı nızamniń birinshi hám altınshı bántleri ózgerissiz qaldırılatuǵın boldı. Yaǵnıy, shet tillerden ózlestirilgen sózlerde qullanılatuǵın kirill jazıwındaǵı **c, ch** háripleri saqlanıp qalıdı.

b) Qaraqalpaq tiliniń ózine tán ózgesheligin bildiretuǵın (A'a', G'g', N'n', O'o', ÚÚ) seslerin tańbalaytuǵın háriplerdiń qaptalındaǵı apostrof belgileri alıp taslanıp, háriptiń ústine qoyılatuǵın akut belgisine ózgartildi: Aá, Óó, Úú, Íı, Gǵ, Nń.

c) Házirgi hárekettegi qısıq dawıslı I háribindegi apostrof alıp taslanıp "Í" túrinde, yaǵnıy bas háribi akut belgisi menen (Í), kishi háribin (ı) akutsız jazıw. Burınǵı álipbede bul háriptiń kishi háribi úsh elementten ibarat bolǵanlıǵı sebepli jazıwda hám oqıwda qosımsha mashqalalardı payda etetuǵın edi.

d) Sóz basında túpkilikli sózlerde e háribiniń ye birikpesi túrinde jazılıwı (yertek, yer, yemen), al ózlestirilgen sózlerde e túrinde (ekonomika, elektr, energiya) túrinde jazılıwı da qosımsha qıyınshılıqlardı júzege keltirdi. Sebebi, bizden burın latin jazıwına ótken túrkiy xalıqları türk, ázerbayjan, túrkmen tillerinde bul eki halatta da e háribin qollanıw tájiriybesi qalıplesken. Sonlıqtan da, jańa imla qaǵıydalarında bul eki xızmet te e háribine júklendi [Qaraqalpaq tili imla qaǵıydalarınń jıynaǵı. Nókis: «Bilim», 2016, 3-4-b.]. Qaraqalpaq tiliniń jańadan qabıl etilgen álipbesinde seslerdi anlatatuǵın 34 hárip bar.

ÁLIPBE

Qaraqalpaq álipbesindegi háripler, olardıń izbe-iz jaylasıw tártibi menen atları

Q/t	Baspa	Aytılıwı	Kirill	Q/t	Baspa	Aytılıwı	kirill
1	A a	a	а	18	N n	ne	н
2	Á á	á	ә	19	Ñ ñ	ñe	ң
3	B b	be	б	20	O o	o	о
4	D d	de	д	21	Ó ó	ó	ө
5	E e	e	е,э	22	P p	pe	п
6	F f	fe	ф	23	R r	re	р
7	G g	ge	г	24	S s	se	с
8	Ǵ ǵ	ǵa	ғ	25	T t	te	т
9	H h	he	х	26	U u	u	у
10	X x	xa	х	27	Ú ú	ú	ү
11	Í í	í	ы	28	V v	ve	в

12	I i	i	и	29	W w	we	ў
13	J j	je	ж	30	Y y	ye	й
14	K k	ke	к	31	Z z	ze	з
15	Q q	qa	қ	32	Sh sh	she	ш
16	L l	la	л	33	C c	ce	ц
17	M m	me	м	34	Ch ch	che	ч, ш

§ 27. Qaraqalpaq tiliniń imlası hám onıń tiykarǵı principleri

Sózlerdi durıs jazıwda olardıń ayılıwı hám esitiliwin esapqa alıp qoymastan, sonıń menen birge basqa da ayırım jaǵdaylar kózde tutıladı. Atap aytqanda, ayırım sózlerdiń grafikalıq qádeler tiykarında ayılıwında bolıp jazıla bermewi tildiń tariyxında jazıwdıń etimologiyalıq, morfologiyalıq hám dástúrlük principlerine, yaǵnıy orfografiyalıq qádelerge baylanıslı boladı. *Imla* – sózlerdi dawıslı hám dawıssız seslerdi, dawıslı hám dawıssız seslerdiń, túbir hám kómekshi hám qospa sózlerdiń bir qıylı durıs jazılıwı haqqındaǵı, ótkerme hám bas háriplerdiń durıs qollanılıwı haqqındaǵı qaǵıydalardıń jıynaǵı. Jazıwda belgili bir orfografiyalıq qádege tiykarlanganda ǵana hámme bir qıylı sawatlı jazıwǵa erisedi.

Sonıń ushın qaraqalpaq tiliniń *imla qaǵıydaları* dep júritiledi. *Imla* qaǵıydaları tiykarınan tómendegi principlerge súyenedi.

I. Fonetikalıq principler: Bul princip házirgi qaraqalpaq tiliniń imlasında úlken áhmiyetke iye. Óytkeni qaraqalpaq tilinde oǵada kóp sózler qalay ayılısa, solay jazıladı. Sózlerdegi seslerdiń ózlerine tiyisli bolǵan grafikalıq tańbaları menen ańlatılıwı *fonetikalıq princip* tiykarında boladı. Bul qaraqalpaq tilindegi eń tiykarǵı princip bolıp esaplanadı. Mısalı: baq-baǵıw, kitap-kitabı. Sóz keynine qosımta qosılıwınıń nátiyjesinde sózdiń ayılıwı (esitiliwi) ózgeredi. Jazıwda da sol ózgeris kórinisi esapqa alınǵan.

II. Morfologiyalıq princip: Biz sózlerdi bárha esitiliwi boyınsha jaza bermeymiz. Eger onday principlerdi barlıq orında qollansaq, qátelikke jol qoyǵan bolamız. Mısalı: *bas+shı* sózin aytqanda *bashshı* bolıp ayılıadı. Biraq, sózdiń tiykarǵı túbiri **bas**, al **shı** sóz jasawshı qosımta. Sol qosımtanıń birinshi sesi, ózinen burın

kelgen «s» sesin ózine usatıp ózgerтип tur. Buǵan súyenip jazǵanda sózdiń tiykarǵı túbirin pútkilley ózgerтип jiberemiz. Ayılıwına qarap emes, al sózdiń túbiriniń hám qosımtanıń ádettegi pútinliginiń saqlay otırıp jazılıwı *morfologiyalıq princip* tiykarında boladı.

III. Grafikalıq princip: Bul basqa tillerden kirgen sózlerdi sol tildiń orfografiyasınıń negizine súyenip jazıw degen sóz. Mısalı: morfologiya, leksikologiya, sintaksis, samolet t.b.

IV. Tariyxıy-dástúriy princip: Jámiyettiń rawajlanıwınıń barısında sózlerdiń ayılıwı, jazılıwı qalıplesip ketedi. Qaraqalpaq tilinde teńdey, qatara jumsalatuǵın samal-shamal, salı-shalı, saǵal-shaǵal, aylan-aynal, jıynal-jıylan, qıynal-qılan túrindegi sózler ushırasadı. Jazıwda olardıń dáslepkerin (samal, salı, saǵal, aylan, jıynal, qıynal) qollanıw dástúрге aylanıp ketken. Sózlerdiń bunday bolıp jazılıwı *tariyxıy-dástúriy principke* tiykarlanadı.

§ 28. Ayırım háriplerdiń jazılıwı

Qaraqalpaq ádebiy tiliniń qalıplesiwinde hám rawajlanıwında orfografiyalıq qádelerdi belgilew hám sonıń tiykarında orfografiyalıq sózliklerdi dúziw áhmiyetli.

Qaraqalpaq álipbesi hám orfografiyalıq qaǵıydaları jıynaǵı eń birinshi ret 1938-jılı dúzilgen¹³. Bunnan soń 1940-jılı qayta dúzildi hám baspadan shıqtı¹⁴. 1954-jılı K.Ubaydullaev tárepinen «Qaraqalpaq tiliniń álipbesi hám orfografiyalıq qádeleriniń jıynaǵı» dúzildi. 1957-jılı K.Ubaydullaev hám D.Nasırov penen birgelikte «Qaraqalpaq tiliniń álipbesi hám orfografiyalıq qádeleriniń jıynaǵı», al 1959-jılı K.Ubaydullaevtin D.Nasırov penen birgelikte «Qaraqalpaq tiliniń álipbesi hám orfografiyalıq qádeleriniń jıynaǵı» dúzilip, baspadan shıqtı.

¹³ Dáwqaraev N., Ayımbetov Q., Ubaydullaev K. Qaraqalpaq ádebiy tiliniń orfografiyası, Tórtkúl, 1938.

¹⁴ Dáwqaraev N., Ayımbetov Q., Ubaydullaev K. Qaraqalpaq ádebiy tiliniń álipbesi hám orfografiyası, Tórtkúl, 1940.

Latinlastırılğan qaraqalpaq álipbesi hám oğan tiykarlangan imla qağıydaların belgili ilimpazlar M.Dáwletov, B.Qutlımuratov hám E.Dáwenovlar islep shıqtı hám baspadan shıǵardı¹⁵.

Qaraqalpaq tiliniń eń sońǵı ózgerisler kirgizilgen álipbesine tiykarlangan imla qağıydaların dúziwde K.Ubaydullaev, D.Nastırov tárepinen dúzilgen “Qaraqalpaq tiliniń álipbesi hám orfografiyalıq qádeleriniń jıynaǵı”, M.Dáwletov, B.Qutlımuratovlardıń redaktorlıǵında baspadan shıqqan “Qaraqalpaq tiliniń imla qağıydaları”, A.Dáwletov, M.Dáwletov, M.Qudaybergenovlar tárepinen tayarlangan “Qaraqalpaq tiliniń imla qağıydaların jıynaǵı” (2011) paydalanılǵan. [Qaraqalpaq tili imla qağıydaların jıynaǵı. Nókis: «Bilim», 2016].

Latinlastırılğan házirgi qaraqalpaq álipbesiniń hám imla qádeleriniń jıynaǵı tiykarınan tómendegidey bólimlerden turadı:

- 1) Álipbedegi háriplerdiń ornalasıw tártibi hám atları.
- 2) Álipbedegi háriplerdiń atqaratuǵın xızmeti.
- 3) Dawıslılardıń jazılıwı (1-11- § qağıydaları).
- 4) Dawıssızlardıń jazılıwı (12-36- § qağıydaları).
- 5) Túbir hám qosımtalardıń imlası (37-46- § qağıydaları).
- 6) Sózlerdiń qosılıp jazılıwı (47-53- § qağıydaları).
- 7) Sózlerdiń bólek jazılıwı (54-64- § qağıydaları).
- 8) Defis arqalı jazıw (65-74- § qağıydaları).
- 9) Bas háriplerdiń jazılıwı (75-85- § qağıydaları).
- 10) Sózlerdi ótkermelew (86-90- § qağıydaları).

Ee háribi sózlerdiń barlıq esitilgen jerinde jazıladı: *ertek, erik, egin, etik, emlewšana, eki, terek, mektep, egew, shelek, bereket, kesek, iyne, gúze, túye, shege* t.b. Sondav-aq, shet tilinen ózlestirilgen *ekonomika, ekologiya, elektr, ekran, ekskovator, ekvator, eksport, epitet, estrada, estetika, eston, etika, etil, Evropa* sıyaqlı sózlerde jazıladı.

Túpkilikli sózlerdiń basında **ye** túrinde, shet tillerden ózlestirilgen sózlerde **e** túrinde ayılǵanı menen jazıwda **e** háribi jazıladı.

¹⁵ Dáwletov M., Qutlımuratov B. Qaraqalpaq tiliniń álipbesi hám imla qağıydaların jıynaǵı. Nókis: Bilim, 1996;

Dáwletov M., Dáwenov E. Qaraqalpaq tiliniń imla sózligi. Nókis: Bilim, 1997

Ańlatıw: Kirilshedegi ayırıw belgisi qoyılıp jazılatuǵın ayırım sózler esitiliwınshе buwın qurılısı saqlanǵan halda *obyekt, subyekt, syezd, razyezd (obiekt, subiekt, siezd, raziezd* emes) túrinde jazıladı. [Qaraqalpaq tili imla qağıydaların jıynaǵı. Nókis: «Bilim», 2016, 7-b.]

«Qaraqalpaq tili imla qağıydaların jıynaǵı» nda 11-paragraf «Sóz ishinde qatar qollanılauǵın dawıslılardıń imlası» dep ataladı hám tómendegi qağıydalar berilgen :

- 1) Sóz ishinde qatar kelgen **ia** dawıslıları: aviabilet, diagnoz, material, pianino, radiator, milliard t.b.
- 2) **io**: radio, biologiya, million, stadion, sociologiya, melioraciya t.b.
- 3) **ai**: mozaika, novokain, Ukraina t.b.
- 4) **oi**: alkaloid, ellipsoid, egoist t.b.
- 5) **ea, eo**: teatr, okean, laureat, teorema, seans, realizm, reabilitaciya, video, meteorologiya t.b.
- 6) **ae, oe**: aerodrom, poeziya, orfoepiya, mikroelement, coefficient t.b.
- 7) **oa**: oazıs, kinoaktyor, radioaktiv t.b.
- 8) **ie**: klient, dieta, gigiena t.b.
- 9) **iu**: notarius, prezidium, radius t.b.
- 10) **ao**: kakao t.b.
- 11) **ee**: reestr, teleekran t.b.
- 12) **oo**: kinooperator, kooperaciya, koordinaciya, zoologiya t.b.
- 13) **uu**: vakuum t.b.

Basqa jaǵdaylarda qatar kelgen dawıslılar qaraqalpaq tilinde dástúrli ayılıwı boyınsha jazıladı: sanaat, qanaat, saat, jámaát, zúraát t.b. [Qaraqalpaq tili imla qağıydaların jıynaǵı. Nókis: «Bilim», 2016, 8-b.]

§ 29. Túbir hám qosımtalardıń jazılıwı

Jańadan dúzilgen imla qağıydalarında ayırım túbir hám qosımtalardıń jazılıwında tómendegidey qağıydalar qabil etilgen:

Aqırı birdey eki dawıssızǵa pitken ózlestirme sózlerge qosımta qosılsa, bir dawıssız háriplerdiń birewi túsirilip jazıladı: *metall-*

metali, metaldan, metallar; klass-klasi, klastian, klassiz; kilogramm-kilogramı, kilogramlap, kilogramnan t.b.

Ayırım qospa sózlerdiń, sóz dizbekleriniń aldında sóziniń aqırǵı sesi únsiz bolsa, al sońǵı sóziniń basındaǵı ses dawıslı yamasa únlı dawıssız bolsa, únsiz ses sáykes únlige almastırılıp ayıladı. Biraq, ol jazıwda esapqa alınbaydı: *aq at, kóp adam, aqpa qulaq, kók alma, kók japıraq, kók jótel* túrinde jazıladı.

§ 30. Kómekshi hám qospa sózlerdiń jazılıwı

Házirgi hárekettegi qaraqalpaq tiliniń imla qaǵıydalarında eki yamasa onnan da kóp sózlerden quralıp, bir túsinikti yamasa bir nárseniń atın bildiretuǵın qospa sózlerdiń sınırları óz mánilerin joǵaltpaǵan bolsa, onday qospa sózler bólek jazıladı: *Aral teńizi, Orta Aziya, temir jol, Jer orta teńizi, Qaraqalpaqstan Respublikası, Ilimler Akademiyası, Oliy Majlis, mal sharwashılıǵı, Góne Úrgenish* t.b.

Eki sózden quralǵan qospa sózlerdiń birewi óz aldına bólek turǵanda hesh qanday máni ańlatpaytuǵın yamasa fonetikalıq ózgeriske ushıraǵanda birikken sózler qosılıp jazıladı. Mısalı: *qarabaraq, bilezik, belbew, qolǵap, jarǵanat* t.b.

Bir neshe sózlerden dúzilgen qala, awıl, jer, suw atların bildiretuǵın menshikli qospa sózler bas háripten baslanıp qosılıp jazıladı. Mısalı: *Xalqabad, Qońırat, Altinkól, Taxtakópir hám* t.b.

Hár, hesh, álle, bir, gey sıyaqlı sózler ózinen soń kelgen almasıq, ráwıshler menen qosılıp jazıladı. Mısalı: *hárkim, heshkim, állekim, birtalay, báribir hám* t.b.

§ 31. Sózlerdi ótkermelew

Jazıp kiyatırǵanda sózdiń bir bólegin ekinshi qatarǵa ótkeriwge boladı. Bul qaraqalpaq tilindegi buwıńǵa bóliniw menen tıǵız baylanıshı boladı. Mısalı: *ba-la-lar, mek-tep, baǵ-shı-lıq, ba-lıq-shı-lıq*. Bunda birinshi sózde úsh buwın bolsa, ekinshi sózde eki, úshinshi sózde úsh, tórtinshi sózde tórt buwın bar. Bulardı usı bólingeni boyınsha ótkermeley beriwge boladı. Al tilimizdegi ayırım buwın, yamasa sózlerdi ótkermelewge bolmaydı. Olar mınalar:

1. Bir buwınlı sózlerdi ótkermelewge bolmaydı. Mısalı: *at, ot, kól, tas, shóp, sport*.

2. Bir háripten bolǵan buwındı ótkermelewge bolmaydı: *ata, ana, alıs*.

3. Adamlardıń qısqartılıp jazılǵan atları menen ákesiniń atların bólip ótkermelewge bolmaydı: *J.Aymırza ulı, A.S.Pushkin, J.Yusıp ulı*.

4. Qısqarǵan sózlerdi ótkermelewge bolmaydı: *NMPI, QR, BMSH, AQSH*. Usınday sózlerge jalǵanǵan qosımtalardı da ótkermelewge bolmaydı.

5. Cifr menen qatar turǵan hárip, sóz ótkermelewge bolmaydı: *7 «A» klass, 10 kg, 100 sum*.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Jazıwdıń tariyxınan maǵlıwmat
2. Álipbe degenimiz ne?
3. Eń áyyemgi grafikalıq jazıw ne dep ataladı?
4. Eń jetiliskeń jazıw ne dep ataladı?
5. Orfografiyanıń qanday principleri bar?
6. Qaraqalpaq jazıwınıń qanday basqıshları bar?
7. Hárekettegi qaraqalpaq álipbesi haqqında aytıp beriń.

Tayanısh túsinikler

Álipbe - jazıwda qollanılauǵın háriplerdiń belgili bir tártip penen (sistemalı) ornalastırılǵan jıynaǵı.

Grafika - grekshe grapho - «jazıw» degen máni bildiredi.

Diakritikalıq belgiler - háripten qosımsha ráwıshke biriktirilgen ishara belgileri.

Piktografiya - latinsha piktus - «súwret» hám grekshe grapho - «jazıw» sózlerinen qalıplesken.

Ideografiya - grekshe idea - «túsinik», grapho - «jazıw» sózlerinen qalıplesken.

LEKSIKOLOGIYA

LEKSIKOLOGIYANIN OBYEKTİ, PREDMETİ HÂM WAZIYPALARI

Ádebiyatlar: 2 [9-19], 3 [36-54], 7 [82-86], 5.

§ 32. Leksikologiyanın obyekti, predmeti hám wazıypaları

Leksikologiyanın obyekti – sóz baylıǵı, sózlik quram. Leksika – tildegi barlıq sózlerdiń jıynaǵı, yamasa sózlik degen mánide qollanıladı. Sonlıqtan, bul kópshilik ádebiyatlarda “sózlik quram” dep te júrgiziledi. Tilde qollanılıp júrgen barlıq sózler sol tildiń sózlik quramın quraydı. Leksikologiya grektiń *lexikos* - sózlik *logos* - ilim degen eki sóziniń qosındısı. Bizinshe sózlik haqqındaǵı ilim degendi bildiredi¹⁶. Tildiń sózlik quramın (baylıǵın), mánilerin, rawajlanıw jolları menen onıń nızamlılıqların, qollanıw barısındaǵı ózgesheliklerin izertleytuǵın til iliminiń bir tarawı, *leksikologiya* delinedi.

Leksikologiyanın predmeti – sóz baylıǵınıń strukturalıq hám sistemalıq qásiyetlerin, rawajlanıw nızamlılıqların, tildiń basqa tarawları (fonetikasi, grammatikasi) menen baylanısın úyreniw.

Leksikologiyanın wazıypaları – 1) belgili tildiń sózlik quramındaǵı góneriw, jańadan payda bolıw processlerin, tillik hám tillik emes (lingvistikalıq hám ekstralingvistikalıq) qurallardıń qatnasın úyreniw; sóz birlikleriniń funkcionallıq-semantikalıq sıpatlamasın beriw, gónergen, jańa hám zamanagóy qatlamlardı, tematikalıq toparlardı, mikrosistemalardı anıqlaw, tillik hám stillik qásiyetlerdi anıqlaw; studentlerdi leksikaǵa tán teoriyalıq bilimler menen qurallandıırıw, olarda leksika-semantikalıq tallaw kónlikpelerin payda etiw.

§ 33. Leksikologiyanın túrleri

Leksikologiya tildiń sóz baylıǵın izertlegende eki baǵdarda, birinshiden, sóz baylıǵınıń ulıwma teoriyalıq máseleleri menen

¹⁶ Leksikologiya termini qabıl etilgenge deyin - “sóz káni”, “sóz sanaatı”, “sózlik”, “sózlik quram” degen terminler menen berilip keldi.

birge, ekinshiden, ayırım tildiń sóz baylıǵınıń rawajlanıw dárejesi kóz qarasanan izertlewine baylanıslı eki úlken bólimnen turadı.

Ulıwma tillerdiń leksikalıq jaǵına tán qubılıslar menen ulıwmalıq nızamlılıqlar menen túsinipler *ulıwma leksikologiyada* qarastırılса, leksikalıq qubılıslar hám ulıwma zańlılıqlardıń jeke tillerdiń leksikasında kórinis tabıwı hám hár bir tildiń sózlik quramı, onıń rawajlanıwı, ózinshelik ayırmashılıqları **jeke leksikologiyada** qarastırıladı. Hár bir tildiń leksikologiyası ulıwma leksikologiyanıń ulıwma teoriyalıq qaǵıydalarına tiykarlanadı da, belgili bir tildiń leksikasın izertleydi.

Jeke leksikologiya belgili bir tildiń sózlik quramın, kelip shıǵıwı menen tariyx dawamında rawajlanıwı kózqarasınan hám sol tildiń belgili bir dáwirdegi kóz qarasanan úyreniwı múmkin. Usıǵan baylanıslı leksikologiya tariyxıy (diaxroniyalıq) hám sıpatlama (sinxroniyalıq) leksikologiya bolıp bólinedi.

Tariyxıy leksikologiyada tildiń sózlik quramı shıǵısı, dáwirler dawamında qalıplesiwi hám rawajlanıwı, leksikanıń dórew derekleri tariyxıy jobada izertlenedi. **Sıpatlama leksikologiyada (sinxroniyalıq)** belgili bir tildiń belgili bir dáwirdegi (Mısalı: házirgi zamandaǵı) qálpi, sózdiń mánilik quramı, leksikanı qurawshı derekler, sózlerdiń aktiv, passiv bólegi, sózlik quramınıń rawajlanıw jolları, sózlerdiń mánileriniń qarım-qatnasına qaray toplanıwı (sinonimler, omonimler, antonimler) hám t.b. máseleler qarastırıladı.

Tariyxıy leksikologiyanıń birinshi tarawı – etimologiya. **Etimologiya** sózlerdiń shıǵıw deregin izertleydi, olardıń dáslepki mánisiniń qanday bolǵanlıǵın anıqlaydı. Etimologiya ulıwma tildiń tariyxın biliwde de úlken áhmiyetke iye. Til xalıqtıń tariyxı menen baylanıslı. Usı kóz qarastan, sózlerdiń shıǵıwı haqqındaǵı etimologiyalıq izertlewler tariyxıy máselelerdi sheshiwde de áhmiyetke iye. Etimologiyalıq izertlewler erte dáwirlerde birinshi tildiń quramına basqa tillerden kirgen sózlerdiń keliw jolların da tariyxıy jaqtan qarastıradı.

Leksikologiyanıń birinshi tarawı – **salıstırmalı leksikologiya** tuwısqan tillerdiń sózlik quramın, ondaǵı sózlerdi birinshi til menen salıstıra otırıp izertleydi. Bunda tariyxıy kóz qarastan

tuwısqan tiller leksikası alıp izertlenedi. Sonlıqtan, salıstırmalı-tariyxıy leksikologiya dep te ataladı.

Sózlerdiń mánilik tárepleri – semasiologiyada qaraladı. **Semasiologiya** sózlerdiń mánilerin hám ol mánilerdiń ózgeriw jolların, semantikalıq zańlılıqlardı izertleytuǵın arnawlı taraw bolıp esaplanadı. Onıń menen baylanıslı leksikologiyanıń birinshi tarawı – onomosiologiya dep ataladı. **Onomosiologiya** zat yamasa qubılıstıń belgili bir sóz benen atalıwınıń sebeplerin qarastıradı. Onomosiologiya zatlar hám qubılıslardıń atalıwı, belgileniw tuwralı ilim. Onomosiologiya birinshi tarawı – **onomastika** ulıwma atlardı izertleydi. Ol eki bólimnen ibarat: birinshisi **antroponimika** – adam atların izertleydi, ekinshisi **toponimikanıń** izertlew obyektisi – geografıyalıq atamalar.

§ 34. Leksikologiyanıń basqa pánler menen baylanısı

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili leksikologiya kursı til biliminiń basqa tarawları menen ayırıqsha, fonetikas, grammatikas, ulıwma til bilimi, qaraqalpaq tiliniń tariyxı, áyyemgi túrkiy tili, eski qaraqalpaq tili, qaraqalpaq dialektologiyası, stilistika hám sóylew mádeniyatı sıyaqlı pánler menen baylanıslı úyreniledi. Ásirese, házirgi qaraqalpaq tiliniń payda bolıw procesi, bul tildiń jámiyetlik kommunikativ, strukturalıq hám funkcional, sonday-aq, ádebiy til normalarınıń tariyxıy kategoriya sanalıwı haqqında tiykarǵı bilimge iye bolıw ushın sol pánlerge súyenip is júrgiziw talap etiledi.

§ 35. Leksikologiyada sóz baylıǵınıń sistema sıpatında úyreniliwi

Leksikologiya tildiń sózlik quramın sistema sıpatında qarastıradı. Ferdinand de Sossyur tildi sistema, forma sıpatında tanıdı, til hám sóylewdiń antinomialıq qatnasın belgiledi, tildiń sóylewden parq qılatuǵın baslı ózgesheliklerin – tildiń sociallıǵın, sóylewdiń jekeligin, tildiń sistemalıǵın, sóylewdiń asistemligin, tildiń sheksizligin, sóylewdiń, reallıǵın, tildiń sinxronialıǵın,

sóylewdiń diaxronialıǵın, tildiń mazmun, maǵız ekenligin, al sóylewdiń qubılıs ekenligin ańlatadı¹⁷.

Sózlik quram tek sóz hám sóz dizbekleriniń ápiwayı, mexanikalıq jıyındısı emes. Óz ara baylanısta bolǵan, biriniń bolıwı ekinshisiniń bolıwın talap etetuǵın sóz birlikleri hám elementler sisteması.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Leksikologiya neni úyrenedi?
2. Leksika ne?
3. Leksikologiyanıń maqseti hám wazıypaları haqqında maǵlıwmat berin.
4. Leksikologiyanıń qanday túrleri bar?
5. Leksikologiya til biliminiń qaysı tarawları menen baylanısta boladı?

Tayanısh túsinikler

Leksikologiyanıń obyektı – tildiń sózlik quramı, leksikalıq sistema.

Sózlik birlikler – sóz hám sóz dizbekleri (leksema hám frazemalar).

Lingvistikalıq faktorlar – tildiń qurılıslıq hám sistemalıq qásiyetlerinen kelip shıǵatuǵın faktorlar.

Ekstralingvistikalıq faktorlar – til rawajlanıwında sırttan tásir etiwshi faktorlar, jámiyetlik-siyasıy sistema, psixologiya, úprádetler, ilim, texnikanıń rawajlanıwı, ádebiyat, kórkem óner hám t.b.

Leksikologiya – tildiń sózlik quramın, mánilerin, rawajlanıw jolları menen onıń nızamlılıqların izertleytuǵın til iliminiń tarawı.

Jeke leksikologiya – leksikologiyanıń belgili bir til, sóz baylıǵı haqqında maǵlıwmat beriwshi túri.

Tariyxıy leksikologiya – tildiń sózlik quramın shıǵısı, dáwirler dawamında qalıplesiwi hám rawajlanıwı, leksikanıń dórew derekleri tariyxıy jobada izertleydi.

¹⁷ Ferdinand De Saussure Course in General Linguistics. Paris, 1992, 34-b.

Salıstırmalı leksikologiya – tuwısqan tillerdiń sózlik quramın, ondaǵı sózlerdi birinshi til menen salıstıra otırıp izertleydi.

Semasiologiya – gr.semia-belgi+logos-ilim - sóz mánisi hám sol mánilerdiń ózgeriw jaǵdayların izertleytuǵın til ilimi.

Onomosiologiya – zat yamasa qubılıstıń belgili bir sóz benen atalıwınıń sebeplerin qarastıradı.

Etimologiya – sózlerdiń shıǵıw deregin izertleydi, olardıń dáslepki mánisiniń qanday bolǵanlıǵın anıqlaydı.

§ 36. Sóz – tildiń eń áhmiyetli nominativ birligi

Sóz – tildiń tiykarǵı birligi. Óytkeni, sóz hám sóz dizbegi arqalı belgili bir túsiniq payda boladı. Jámiyet aǵzaları usılar arqalı ǵana bir-biri menen qatnas jasaydı, pikir alısaı. Hár qanday sóz bizdi qorshaǵan obyektiv shınlıqtıń tilimizdegi anıq sáwlesi bolıp esaplanadı. Biz qanday bolmasın oylaytuǵın bolsaq, yamasa bir nárseni túsiniq qabıl etetuǵın bolsaq, onda ol tuwralı tildiń materiallıq qabıǵı arqalı ǵana oylap, sol nárseni sóz boyınsha ǵana túsinemiz hám qabıl etemiz. Hár bir sózdiń eki tárepi bar: bunıń birinshisi, seslik tárepi bolsa, ekinshisi sózdiń mánilik jaǵı. Bul ekewi bir-biri menen tıǵız baylanıslı boladı. Biraq, bulardıń birligi teńdey emes, al bir-birinen óz ózgesheligine iye bolǵan birlik. Sózler mánisine qaray ekige bólinedi. Bunıń birinshisi mánili sózler, bunda belgili bir máni (túsiniq) boladı, ekinshisi - kómekshi sózler, leksikalıq jaǵınan tolıq mánige iye emes, al mánili sózlerge qosılıw arqalı ǵana belgili bir (grammatikalıq) mánige iye boladı:

Mánili sózler	Kómekshi sózler
Atlıq, feyil, kelbetlik, ráwish, sanlıq	Tirkewish, dáneker, janapay

Leksikalıq mánili sózler leksikologiyada, grammatikalıq mánili sózler grammatikada (sóz shaqapları menen baylanıslı) úyreniledi.

§ 37. Leksemalar leksikalıq birlik sıpatında

Leksema til birligi sıpatında tayar túrinde, forması hám mánilik jaqtan pútinlik bolsa, sóz sóylew birligi bolıp tabıladı, leksemalardıń muǵdarı sóz hám sóz dizbeklerinde sáwlelenip, atamalasıp, beyimlesiwi nátiyjesinde bárha kóbeyip baradı. Sóz leksemalardıń hám sóz jasalıw usıllarınıń usaslıq hám qońsılaslıq baylanısları tiykarında anıqlanǵan, anıq forma, mazmun hám xızmet payda etken kórinis bolıp tabıladı. Usıǵan qaray sóylewde sózdiń túr hám formaların úyreniw, tilde sóz jasaw úlgilerin ajratıw menen, sóz jasalıw úlgileriniń múmkinshilikleri hám ózgesheliklerin anıqlaw menen ushlasıp ketedi. Til birliklerine sistemalıq jaqtan jantasıw, sóz hám leksemanıń parqın anıqlaw til biliminde sóz jasalıw, sózdiń mánilik hám dúzilislik túrlerin úyreniw menen de baylanıslı.

Til – sózlik quram hám onıń tiykarǵı birligi. Sóz til iliminde qospalı kategoriya sıpatında tanıladı, onı sistemalı leksikologiya kózqarasınan bahalaw zárúr. Kórneklı til ilimpazı L.V.Sherbanıń leksikologiyalıq ideyaları boyınsha sózlik quram, sóz hám onıń mánileri haqqındaǵı mashqalalar sistemalıq shólkemleskenlik hám pútinlik kóz qarasınan qaralıwı tiyis. Sózlik quram birden-bir qospalı tkan, pútin bir sistema, onıń jeke elementleri belgili bir mazmun qatnasıqları arqalı baylanısaı. Leksikanıń qaǵıydaları, yaǵnıy sózlik qaǵıydaları – bul sóz – uǵımınıń dál shınlıqqa paydalanıw qaǵıydası boladı, olar sózlerdiń ózine tán mánileri túrinde qalıpleseı, al mánilerdiń tiykarında qanday bolǵanda da uǵımlar jatadı¹⁸.

Sóz – leksikologiyalıq kóz qarastan jeke birlik sıpatında qaralǵanda da, sol birliktiń qollanıwda sóylewdegi funkcionallıq xızmeti jaǵınan sıpatlaǵanda da kórkem súwretlewde stillik qollanıwı boyınsha táriplengende de ol, birinshiden, sırtqı tárepinen fonetikalıq jaqtan fonetikalıq sóz, ekinshiden, denotat, yaǵnıy referent, úshinshiden, biziń sanamızda payda bolǵan mazmun, máni retinde bahalanadı. Denotat sıpatında sóz ózi ańlatqan zat yaqı qubılıstı bildiredi, mazmun, máni sıpatında – signifikat. Demek, sóz atama sıpatında fonetikalıq pútin sóz, sonday-aq, denotatlıq hám signifikatlıq qatnasqa tiykarlanǵan, tilde

¹⁸ Зиндер Л.Р., Маслов Ю.С., Щерба Л.В. Лингвист - теорик и педагог. – Л.1982, 89-бет.

payda bolgan qospali birlik bolip tabiladi. Sonliqtan da, soz bul ta'ba, onda materialliq, sezimler arqali uginilgan zat (qubilis, hareket, halat) ataladi, tilde sozdi' d'uzilisi – bul qatnaslardi' qospali mazmun, ma'ni (signifikat) xizmetin de atqaradi, ekinshiden, ol o'zini' mazmun, ma'nisi menen (signifikati menen) zat qubilisqa baylanisli denotat, ta'ba, u'shinshiden, dal soylewde putin kompleks (barliq semantikalik u'sh mu'yeshlik) ja'na, basqa zatti' ta'bası bolıwı da itimal.

Leksema – bul jamiyet agzaları ushın tayar turinde, forma ham mazmunni' birigiwinen turatu'gin, grammatikalik morfemalardi' o'zine biriktire alatu'gin morfema turi¹⁹.

Leksemani' sırtqi ta'repi forma – nomema, al ishki ta'repi, ma'nisi, signifikati – semema. «Söz ma'nisin anıqlawda leksemalar sememaların belgilew ushın onı sozlerden ajıratıp alıp u'yreniw mumkin emes»²⁰. Ma'nilik o'zgesheligine qaray semalar u'shke bolinedi: 1. Denotativ semalar, 2. konnotativ semalar, 3. funkcionalsemalar (wazıypa semaları).

1. Denotativ sema bizi' sanamızda'gi tusiniklerdi, narselerdi, belgi o'zgesheligi, mu'gdarin t.b. atap korsetetu'gin semalar.

2. Konnotativ sema qosımsha ma'nilerin, stillik boyaw, qollanılıw ke'niligin anlatatu'gin semalar.

3. Wazıypa sema leksemani' gapte qanday wazıypada, qalıpte sintaksislik d'uzilisi, valentligin belgileydi.

Tekseriw sorawları ham tapsırmalar

1. Ne ushın soz nominativ birlik esaplanadı?

2. Leksikalik sozler menen grammatikalik sozler qalay ajıraladı?

3. Leksema, nomema, semema atamaların tusindirini'.

4. Leksemani' leksikalik birlik sıpatında'gi belgilerin tusindirini'.

Tayanish tusinikler

Denotat - lat. denotatum - belgilengen, anlatilgan - soz arqalı anlatilatu'gin zat (predmet) denotat yamasa referent dep ataladi.

¹⁹ Nematov X., Rasulov R. O'zbek tili sistem leksikologiya asoslari. Toshkent, 1995, 35-bet.

²⁰ Qurbaniyazov G. Leksema sememaların anıqlawda leksikalik kontekstti' roli //Qaraqalpaqstan mu'gallimi, 1995, №4, 82-86-betler.

Leksema - harqanday sozdi' hamme grammatikalik formalarini' jiyintigi. Maselen: bala, bala'ga, balalar, balalarda t.b.

Nomema – leksemani' seslik ta'repi, ataması.

Semema- leksikalik ma'ni.

Valentlik – leksemani' dizbek yaki gap quramında basqa leksemalar menen baylanisa alıw qasiyeti.

§ 38. Sozdi' leksikalik manilerini' turleri

Sozdi' leksikalik manilerini' tiykar'gi u'sh tipin atap korsetiwge boladi. Olar erkin, frazeologiyalik baylanisqan ham funkcionallik-sintaksislik sheklengen manilerden ibarat. Maselen, adam, sulw, oynaw usagan predmet, qubilis ham olardi' belgileri menen tikkeley baylanisli leksikalik manilerge iye. Olar basqa sozler menen **erkin** ham ke'ni turde qollanila aladi. Misali: kishi peyil adam, jaqsı adam, shaqqan adam, isker adam, uzın agash, uzın boyli, uzın kolyek, uzın agash, top oynaw, shaxmat oynaw, asten oynaw t.b.

Bir top bala shad oynap jur,

Baslarında ma'ngi baxıt. (A.Tajimuratov «Paraxatshılıq kepterleri»).

Bul misallarda'gi soz dizbeklerindeki adam, sulw, oynaw degen sozlerdi' manileri erkin maniler bolip esaplanadı.

Al, geypara leksikalik soz manileri tek belgili bir soz dizbegini' ishinde gana korinedi, basqa sozlerdi' manileri menen erkin turde baylanisa bermeydi, olardi' manileri qaraqalpaq tilini' leksikalik sistemasında'gi ayırım ishki nizamlıqlar menen belgilenedi. Maselen, telegey, moldir, dut usagan sozlerdi' ma'nisi telegey te'nez, moldir suw, dut to'gay usagan frazeologiyalik soz dizbeklerinde gana korinedi. Olar basqa sozler menen erkin turde qollanila almaydi, al sheklengen soz dizbeginde gana qollaniladi. Bunday maniler qaraqalpaq tilinde **frazeologiyalik baylanisqan leksikalik manilerdi** quraydi.

Sozdi' leksikalik manilerini' u'shinshi tipi **funkcionallik-sintaksislik sheklengen maniden** ibarat. Ol sintaksislik funkciyalarga baylanisli belgili bir kontekstte qollaniladi. Bul ma'ni emocionallik-ekspressivlik xarakterge iye bolip keledi.

1. Barıp turǵan **kóbik**, – dedi ol teris burılıp.
2. Ğarq-ǵarq kúldi ólimine quwanıp,
3. Gúńkildesip haram oylı dońızlar.

(D.Nazbergenov «Pushkin»).

Bul mısallardaǵı **kóbik**, **dońızlar** sózleriniń usı konteksttegi mánileri sintaksislik shártli mániler bolıp tabıladı. Kóbik, dońızlar sózleri bul jerde predmettiń dáslepki tikkeley ataması mánilerin ańlatıp turǵan joq, al sol konteksttiń mazmunına baylanıslı ekinshi mánilerde qollanılıp tur.

§ 39. Sózdiń tuwra hám awısqa mánileri

Sózdiń tuwra mánisi degende onıń dáslepki belgili bir predmet qubılısı ya solar arasındaǵı qatnasqa tán belgilerge baylanıslı payda bolǵan predmetlik – zatlıq mánini túsiniwimiz kerek. Bul predmetlik-zatlıq máni sózdiń tiykarǵı tuwra mánisi bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq tilinde sózler barlıq waqıtta tiykarǵı tuwra mánilerde qollanılıp kele bermeydi. Al, kerisinshe, olar bunnan basqa ózgergen mánide de qollanıla beredi. Biraq barlıq jaǵdayda da sózdiń tuwra mánisi onıń basqa mánilerin anıqlawda, tekserip kóriwde ólshewish bolıp qala beredi.

Semasialogiya sózdiń tiykarǵı mánisin, onıń rawajlanıw jolların házirgi dáwir menen ótkendegi jaǵdayların baylanıslı túrde izertleydi. Sóz – tildegi eń qospalı hám qıyın til qubılısı bolıp esaplanadı. Belgili bir zattıń, qubılıstıń, waqıyanıń, túr-tús, sınımbat, san, háreketiń hám t.basqa túsiniyeleriniń atamasın sóz deymiz. Sóz – tildiń tiykarǵı birligi. Ol seslik tańbalar menen mániniń birliginen turadı. Sózdegi tiykarǵı nárse – onıń atqaratuǵın mánisi. Sózdi aytsaq, belgili bir túsinikti bilemiz. Bunı biz sol sózdiń mánisi arqalı ǵana túsinemiz. Sózdiń belgili bir seslerdiń ornalasıw sistemasında aytılwı - onıń forması bolsa, al onıń bildiretuǵın mánisi - sózdiń mazmunı boladı.

Hár bir sózdiń leksikalıq hám grammatikalıq mánisi boladı. Sózdiń óz aldına jeke turǵanda bildiretuǵın mánisi **leksikalıq máni** boladı. Mısalı: kitap, oqıdı, qızıl, shaqqan hám t.b. Bul mısaldaǵı dáslepki kitap – oqıw quralınıń atı, oqıdı – bir zattıń háreketi, qızıl

– zattıń túri, shaqqan – háreketiń belgisi mánilerin bildirip tur. Sonlıqtan sózlerdiń usı bildirip turǵan mánileri leksikalıq máni boladı.

Al sózlerdi toparlarǵa bólip, olardıń hár bir toparınıń bildiretuǵın mánisine qaray grammatikalıq mánisin anıqlawǵa boladı. Mısalı, kitap, qálem, sıya, ton, terek usaǵan sózler leksikalıq kóz qarastan hár qaysısı belgili bir mánini bildirse, grammatikalıq jaqtan barlıǵı bir topardı qurap zattıń atın bildiredi de, sóz shaqabınan atlıq dep júritiledi. Sonday-aq, gáp ishinde kelgende de sózler bir-biri menen qarım-qatnasqa túsip, olardıń grammatikalıq mánisi anıqlana tusedi. Solay etip sózdiń gáp ishindegi atqaratuǵın xızmetine, óz ara qarım-qatnasına hám ulıwma grammatikalıq mánileri jaǵınan bir túrli bolıp keletuǵın sózlerdiń toparın bildiretuǵın mánileri – **grammatikalıq máni** delinedi. Bir topar sózlerdiń ózine tán bolǵan ulıwmalıq mánisi grammatikalıq máni boladı. Bir sózde leksikalıq máni de, grammatikalıq máni de bola beredi. Ayırım orınlarda sózdiń leksikalıq mánisiniń ózgeriwi menen onıń grammatikalıq mánisi de ózgeredi. Mısalı: suw degen sóz leksikalıq mánisi bir zattıń atın bildiredi, atlıq boladı. Suwlı degende sózdiń mánisi ózgeredi hám endi ol kelbetlik bolıp tur (Suwlı kól).

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Leksikalıq máni degen ne?
2. Sózdiń leksikalıq mánileriniń tiykarǵı úsh tipin atap ótiń.
3. Sózdiń tuwra mánisi degende ne túsinesiz?
4. Sózdiń grammatikalıq mánisi ne?

Tayanısh túsiniyeler

Leksikalıq máni – leksemanıń predmetti atawı, ańlatıwı.

Leksikalıq sóz – leksikalıq mazmunlı sóz (leksema).

Grammatikalıq sóz – leksikalıq mánisi joq, grammatikalıq mazmunlı sóz (morfema).

Grammatikalıq máni – sózlerdiń grammatikalıq forması.

Sóz mánisi – sózdiń ol táriypleytuǵın predmet hám hádiyse menen baylanısı.

Ádebiyatlar: 4 [22-28], 7 [9-13], 14, 18

§ 40. Leksikalıq monosemiya

Sóz tiykarınan bir mánini bildiredi. Sonlıqtan sózdiń tiykarǵı mánisin bilip, onı gápte ornı menen durıs qollanǵan jaǵdayda ǵana sózge jan enip, adamnıń aytajaq oyı janlana túsedı. Sebebi, sózdiń mánisi kontekstte ǵana ayqınlanıp otıradı. Uzaq dáwirde óz basınan ótkerip kiyatırǵan ana tilimizdegi sózler óziniń tiykarǵı mánisinde de, sóz dizbeginde kóp mánide qollanılıp, sózdiń órisi, qollanılıw uqıplılıǵı hár qıylı bolıp, rawajlanıp otıra beredi.

Leksikalıq monosemiya – leksemanıń tek bir mánige iye bolıwı. Kontekst sózdiń mánisin dál anıqlawǵa járdem beredi. Tek kontekstte ǵana sózdiń qaysı mánide qollanılıp turǵanlıǵın biliwge boladı. Sózdiń qosımsha mánileri de, ózergen mánileri de tek kontekstte anıqlanadı. Máselen, jer degen sózdi kontekstten tıs alıp qarasaq, predmet haqqındaǵı ulıwma, jıyınawshı mánini ǵana túsiniw menen sheklenemiz. Al onı usı sóz ushıraytuǵın hár túrli kontekstlerde alsa, onda onıń anıqlanǵan, konkretlesken kontekstlik mánilerine iye bolamız.

Monosemiya qubılısı qaraqalpaq til biliminde bir mánilik dep ataladı. Mısalı: *kóylek* – lekseması «gezlemeden tigilgen jeńli, jaǵalı juqa kiyim» mánisin, *qosıq* – tórt qatardan ibarat bolıp, belgili bir namaǵa salıp aytıwǵa bolatuǵın poeziyalıq shıǵarmanıń bir túri mánisin bildiredi. Bul leksemalardıń basqa mánileri joq. Bir mánilik tiykarınan terminlerge, basqa tilden ózlestirilgen sózlerge tán: *leksikografiya* (grek tilinen ózlestirilgen termin, til bilimine tiyisli), kitap (arab tilinen ózlestirilgen).

§ 41. Leksikalıq polisemiya

Sóz, ádette, anaw ya mınaw predmet, háreket ya olardıń belgileriniń tilimizdegi ataması sıpatında payda bolatuǵınlıǵı belgili. Solay bolǵanda ol dáslep sol belgili bir predmet, háreket ya olardıń belgisi mánisinde boladı. Biraq, sóz xalıq xızmetinde paydalanıw procesinde dáslepki mánisine qosımsha ekinshi

mánilerdi de basına toplay aladı. Máselen, mına mısallardı alıp qarayıq:

1. Ulbosın *basın* kóterip, jurtıq kórpeni tartıp iynine jamıldı. (N.Dáwqaraev “Internatta”).

2. Balıqshı emes, orta boyly, qırma saqal, *basında* shapkası bar russha kiyingen jigit edi (sonda).

3. Al ol hesh nárese túsinbegensip, qonaqtan keyin kórpesheleerdi qaǵıp salıp, oshaqtıń *basların* sıpırdı (T.Qayıpbergenov “Qaraqalpaq qızı”).

4. *Basıń* jas, kóre bereseń... quda qálese jesir qatın mıń qoy aydaytuǵın zaman baslanǵan qusaydı (T.Qayıpbergenov, sonda).

Birinshi hám ekinshi mısallardaǵı “basıń”, “basında” degen sózlerdiń mánileri predmet penen tikkeley baylanıslı dáslepki mánilerden ibarat. Olardıń qay-qaysısı da adamnıń bir múshesi, yaǵnıy bası mánisinde qollanılıp tur. Biraq, usı “bas” sózi tek sol mánide qollanılıp qoymastan, úshinshi hám tórtinshi mısallarda birinshi hám ekinshi mısallardaǵıdan ózgeshe mánide, yaǵnıy dáslepki mániden ózergen túrinde jumsalıp tur, úshinshi mısalda adamnıń emes, al oshaqtıń bası, oshaqtıń dógeregi mánisinde, al tórtinshi mısalda “jassań”, “jasiń jetpegen” degen mánide qollanılıp tur. Dáslepki eki mısaldaǵı “bas” sóziniń mánisiniń tariyxıy dáwirler dawamında rawajlanıwınan, ózgeriwinen úshinshi hám tórtinshi mısallardaǵı dórendi mániler tuwıp otır.

Polisemiya grektiń *polu* hám *sema* degen eki sózinen kelip shıqqan yaǵnıy kóp hám belgi degendi ańlatadı. Zattı turmısta bar uqsas zattıń xızmetine, belgisine uqsatıp ekinshi bir atamadaǵı túsinikti payda etemiz. Nátiyjede sózlerdiń kóp mániligi júzege keledi. Kóp mánililik tilimizdegi sóz mánisiniń awısıwınıń belgili usıllarınıń járdemi menen bolatuǵının, olardıń metonimiyalıq, metaforalıq, sinekdoxalıq usıllardan turatuǵını belgili.

Metafora menen polisemiya júdá baylanıslı. Sebebi, sóz mánileriniń awısıwı nátiyjesinde polisemiya ayırım jaǵdaylarda jiyi jasaladı.

1. *Kóziń* awırsa, qolıńdı tıy (maqal).

Tiykarınan alǵanda *kóz* sózi adamnıń belgili múshesi retinde qollanıp tur.

2. *Istiń kózin* tapqan, baxıttıń ózin tabadı (naqıl).

Adam múshesinen awısıw usılı arqalı istiń (usılın) degen mánige ózgerdi.

3. *Kóz nurıńdı* kewlime shash ta,

Sóyle janım, ármanlarıńdı (K.Raxmanov “Muxabbatım meniń”).

Leksikalıq mániler konteksttiń ózinde reallasadı. Polisemantikalıq leksemanıń leksikalıq mánileri arasında oraylıq orındı bas leksikalıq máni iyelewi kerek. Bas leksikalıq mánini belgilep alsaq, basqa leksikalıq mánilerdi ajratıp alıw qıyın emes. Mısallar keltirip óteyik:

Duz – I – leksemanıń bas leksikalıq mánisi.

1. Awqatqa duz saldıń ba?

– Awa.

Biz bul mısalda, asqa salatuǵın awqatlıq dám shıǵaratuǵın kristall predmetti túsinemiz. Eger de bas mánini tawıp kontekstte reallastırsaq basqa mánilerin de tabıwǵa boladı. Mısalı:

- duz
1. Qızım, awqatqa *duz* saldıń ba?
  2. Omeke júrse, biziń úyden de *duz*-dám tatıp ket!
  3. Bul gáptiń *duzi* bar ma sonı aytshı.
  4. Biziń úyge *duziń* tartpadı-ǵoy, jora, mine búgin de.
  5. Ulıwma *duziń da* boladı, awqatıń mazalı bolıptı.

Mine, bul gáplerdi kontekst ishinde qarap otırıp túrli mánidegi leksikalıq mánili polisemantikalıq sózlerdi kóremiz.

1. Predmettiń ózi.
2. Awqat mánisinde.
3. Bul gáptiń mazası bar ma, sirá dámi joq degen mánisinde.
4. Házirgi waqıtlarda *nesiybeń* degen mánide qollanadı.
5. Dám mánisinde kelip tur.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Qanday sózler kóp mánili dep ataladı?
2. Monosemiya haqqında pikir aytıń, mısallar keltiriń.

Tayanısh túsinikler

Kóp mánili sóz (polisemiya) - gr.poli «kóp» hám sema «belgi» - bir neshe mánilerge iye bolǵan sóz.

Sóz mánisi - sózdiń ol táriypleytuǵın predmet hám hádiyse menen baylanısı.

Leksikalıq mániler - til birliklerine say bolǵan máni názerde tutıladı.

Sóylew mánileri - leksemanıń sóylew shárayatınan kelip shıqqan halda ańlatatuǵın mánisi.

Bir mánili leksemalar (monosemiya) - bir mánige iye bolǵan leksemalar.

LEKSIKALÍQ MÁNI RAWAJLANÍWÍ

Ádebiyatlar: 4 [22-28], 7[9-13],14

§ 42. Leksikalıq máni rawajlanıwı haqqında ulıwma maǵlıwmat

Predmet, háreket hám olardıń belgileriniń tuwrıdan-tuwrıa tikkeley ataması negizgi máni bolıp esaplanatuǵın máni menen onnan dóregen dórendi mánilerdi ataw ushın tuwrıa hám awısqaqan mániler degen terminler qollanıladı.

Biraq, tilimizde qollanııp kiyatırǵan barlıq sózlerdiń tariyxıy dáwirlerdegi mánilerin anıqlap shıǵıwdıń qıyınlıǵına, sonday-aq kúndelikli turmısımızda sózlerdiń biziń házirgi túsinigimiz boyınsha negizgi hám dórendi mánilerde qollanıw faktlarına baylanıslı sózlerdiń tuwrıa hám awısqaqan mánilerin anıqlaw zárúr.

Sózdiń dáslepki negizgi máni onıń tuwrıa máni boladı. Tuwrıa máni degende onıń dáslepki belgili bir predmet, qubılıs ya solar arasındaǵı qatnasqa tán belgilerge baylanıslı payda bolǵan predmetlik zatlıq máni túsiniwimiz kerek. Máselen, qaraqalpaq tilinde búrkıt, torǵay, ǵaz degen sózlerdiń dáslepki máni, yaǵnıy tiykarǵı predmetlik-zatlıq máni – olardıń quslardıń belgili bir túrlerin ańlatıwı. Mine, bul usı sózlerdiń tuwrıa mánilerde qollanıwı bolıp esaplanadı. Mina mısallarda olar tuwrıa mánilerinde qollanııp tur:

1. *Búrkıt* onıń qutandı basınan joqarı kóterip turǵanın kórde de, qutandı onnan tartıp alıw ushın ózin shaqqanlıq penen tómen urdı (“*Búrkıt* penen jekpe-jek ayqas”).

Qaraqalpaq tilinde sózler barlıq waqıtta tiykarǵı tuwrıa mánilerinde qollanııp kele bermeydi. Al, kerisinshe, olar bunnan basqa ózgergen máni de qollanıla aladı. Biraq, barlıq jaǵdayda da sózdiń tuwrıa máni onıń basqa mánilerin anıqlawda, tekserip kóriwde ólshewish bolıp qala beredi. Usı kóz qarastan kelip biz mina mısallardaǵı geypara sózlerdiń mánilerin analiz etip qarayıq. Olarda ayırım sózlerdiń qaysı máni de qollanııp turǵanın anıqlayıq:

1. Tawdan ushqan *búrkıt* boldım,

Qonar jerim bolǵan emes. (Berdaq “Bolǵan emes”).

Bul jerde *búrkıt* degen sóz óziniń tuwrıa mánisinde qollanııp turǵan joq. Shayır búrkıtın qarıwlılıǵına, aybatlılıǵına baylanıslı soǵan súyenip, ózin qarıwlı, aybatlı, biraq qonarına jeri joq búrkıt edim degen máni de qollanǵan. Mine, bul máni usı sózdiń awısqaqan máni bolıp esaplanadı. Sóz awısqaqan máni de qollanılganda, kóbirek, ol predmetti ya qubılıstı tek atap ǵana qoymastan, oǵan qanday da bir mánilik ótkirlik berip te turadı, dáslepki tuwrıa máni menen salıstırıp qaraǵanda bul mánilik ótkirlik ashıq seziledi.

Solay etip awısqaqan máni de qollanılgan sózler kóbinese máni jaǵınan emociyalıq ótkirlikke de iye bolıp keliwi múmkin eken.

Sózdiń tuwrıa hám awıspalı mánileri, olar arısındaǵı baylanıslı bul tariyxıy dáwirler dawamında udayı bolıp turatuǵın tildegi ózgerislerden ibarat.

Sonday-aq, tariyxıy dáwirlerdiń ótiwi menen geypara sózlerdiń dáslepki tuwrıa mánileri pútkilley joyılıp, sońǵı awısqaqan máni ulıwma xalıq tárepinen keń qollanııp ta keliwi múmkin. Bunday ózgerislerge eki túrli usıl sebep boladı. 1) ekstralingvistikalıq sebepler – jámiyetlik-ekonomikalıq ómir, sana hám ańnıń rawajlanıwı t.b. 2) lingvistikalıq sebepler – til birlikleriniń sisteması ishindegi múnásibetler. Leksemalardıń leksikalıq mánisiniń rawajlanıwı jolları hár qıylı: mániń awıswı, keńeyiwı hám tarayıwı.

§ 43. Sóz mánisiniń awıswı usılları

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde sóz mánisiniń awıswı qalay bolsa solay emes, al belgili bir semantikalıq usıllar tiykarında bolatuǵınlıǵın bayqaymız. Mine, usınday semantikalıq usıllardıń biri metaforalıq usıl arqalı sóz mánisiniń awıswınan ibarat. Bul usıl arqalı sóz máni awısqanda, anaw ya minaw predmet ya qubılıstıń ataması arqalı óz ara túri, forması, háreketi t.b. belgileriniń uqsaslarına qaray ekinshi bir predmet ya qubılıs ataladı. Máselen, biz joqarıda *bet*, *bas* taǵı basqa sózlerdiń tuwrıa hám awısqaqan mánilerin qarastırıp edik. Pikirimiz túsiniklirek bolıw ushın, sol *bet* hám *bas* sózleriniń awısqaqan mánileriniń qalay payda bolatuǵın anıqlap kóreyik. Biz *bet*, *bas* degende deneniń belgili bir bólegin túsinemiz.

1. Onıń moynı gewdesinen shıǵıp, sozılıp kózleriniń qarashıǵınıń nurı qashıp, erinleri, eki beti, mańlayı kógerip, túsiniń qanı qashıp, awızı qıysayıp ketken (A.Bekimbetov “Gúres”).

2. Basına qamqa bórík, ayaǵına altın gewish mási kiygen bir baybetche arbasın toqtatıp joqarıda turǵan Ziybaǵa kózin tigip, sol jerde taltayıp qarap, toqtap qaladı (Qaraqalpaq xalıq erteklerinen).

3. Men tuwra qaraǵan waqıtta, ol dárhal betin basqa jaqqa burıp jiberdi. (T.Jumamuratov “Muhabbat sırı”).

4. Shaqılǵan tayaq birewinen soń birewiniń basına tiyip, awdarıp taslay berdi (A.Begimov “Balıqshınıń qızı”).

Usı adam denesiniń belgili bir bólegi bolǵan *bas* deneniń joqarısında, bet aldında bolıwına baylanıslı olardıń ornalasıwındaǵı belgileri tiykarında *bas* hám *bet* sózleri ekinshi zattıń ya qubılıstıń joqarǵı baslanatuǵın bólegi, tárepi hám aldı mánilerin ańlatıwǵa da awısađı. Sol arqalı sózdiń awısqa mánileri payda boladı.

1. Uyasınan shıqqan kún qumlıqtıń ústinen nan japqan tandırdıń háwirindey qıp-qızıl bolıp, taramıslanǵan shashırandı nurın jer betine tarattı (O.Xojaniyazov “Dáslepki báhár”).

2. Biz jigirmalaǵan qızıl ásker eldiń sheti, jawdıń betinde jatırmız (M.Darıbaev “Mıńlardıń biri”).

3. Qazıqlarda kúye jegen qurash, látte túyinshikler, júweriniń bası, dorba sıyaqlı nárseler iliwli turadı (I.Yusupov “Seydan ǵarrınıń gewishi”).

4. Sóz kolxoz basqarması haqqında ekenin ańǵarǵan ǵarrı taǵı da “himm” dedi de, bunnan keyin, artıq-kem sózdiń basına barmadı (K.Sultanov “Paxtakeshtiń balası”).

Bul mısallarda *bet*, *bas* degen sózler predmetler arasındaǵı uqsas belgiler tiykarında *jerdiń beti*, *jawdıń beti*, *júweriniń bası*, *sózdiń bası* bolıp máni awısıwına iye bolıp tur.

Jámıyettiń rawajlanıwınıń barısında sóz mánileriniń keńeyiwi, bir sózdiń mánisi keńeyip bir neshe mánide awısıp qollanıw jaǵdayları gezlesip otıradı. Qaraqalpaq tilinde sóz mánisi metaforalıq, metonimiyalıq hám sinekdoxalıq usıllar arqalı awısađı.

1. Metaforalıq usıl (grekshe-awısıw).

Bul usıl arqalı sóz awısqanda qanday da bir zat yaqı qubılıstıń ataması arqalı óz ara túri, forması, háreketi t.b belgileriniń usaslıǵına qaray ekinshi bir zat ya qubılıs ataladı. Mısalı: Stoldıń **tuyaǵı**, qazannıń **qulaǵı**, iyneniń **kózi** t.b.

Metaforalıq usıl arqalı sóz mánisiniń awısıwınan payda bolǵan sózlerdi *metaforalar* dep ataymız. Olar turmıstıń barlıq tarawları boyınsha ushırasa beredi. Metaforalar kúndelikli xalıq sóylew tilinde de, jazba tilde de, ilimde de, kórkem ádebiyatta da jiyi ushırasadı.

Bir nárseni eskertip ótiw kerek. Biz metafora degende til biliminde qanday da bir uqsaslıq tiykarında payda bolǵan awısqa mánilerdi túsinetuǵınımız belgili. Usı usıl arqalı kórkem ádebiyatta kórkem súwretlewdiń tiykarǵı qurallarınıń biri sıpatında da metaforalar jasaladı. Bul ekewiniń, yaǵnıy ulıwma qaraqalpaq tilindegi metaforalar menen kórkem ádebiyattaǵı metaforalardıń arasında ayırmashılıqlar bar. Bul ayırmashılıqlar kórkem ádebiyatta kórkem súwretlew qurallarınıń biri sıpatında qollanılatuǵın metaforalardıń obrazlıq xarakterinde kórinedi. Máselen, mına mısallardı salıstırıp qarayıq:

1. Aǵın suwdı jaǵalaǵannıń

Sezimi sergip, kewili *keńeydi*,

Tebisindey tamırda qannıń,

Suw toqtawsız aǵıwdı biler.

2. Jer *qushaǵı* misli jupar ańqıydı,

(Usındayda oy keledi hár qıylı),

Miyнетimnen mın *dolanıp* jıynaǵan,

Hasıl dalam óz kewlimdey *shalqıydı*.

3. Men uramnıń awzın sizler ushın ashıp qoyǵanıw joq! (S.Arıslanov, “Qońırat”).

Bundaǵı *keńeyer* (*kewli*), *tebiskendey* (*qannıń*), *qushaǵı* (*jer*), *dolanıp* (*dalam*), *shalqıydı* (*kewlimdey*) degen sózler obrazlı mánige iye, al úshinshi mısaldaǵı awzın (uramnıń) degen sóz onday xarakterge iye emes. Usınıń ózi ulıwma tildegi metaforalar menen kórkem ádebiyatta ayırıqsha qollanatuǵın metaforalar arasındaǵı ayırıqshılıqtı kórsetedi. Bizniń úshinshi mısalmızdaǵı

awız (uramniń) formalar usağan awısqaqan mánili sózler kórkem ádebiyatta metaforalar sıpatında qaralmaydı.

Kórkem ádebiyatta súwretlew qurallarınan biri sıpatında qullanılatuğın metaforalardıń ulıwma qaraqalpaq tilinde sóylewshi jámaát tárepinen tanılğan mánı sıpatında qabil etilgenleri ǵana tildegi leksikalıq mánilerdiń belgili bir túrin qurawı kerek. Al ulıwma xalıqlıq tanımalılıqqa iye bola almay júrgen, kórkem sóz sheberiniń ayrıqsha stiline baylanıslı ǵana qullanılğan mániler ulıwma tarqalğan leksikalıq mánilerdiń toparına kirmesten, jeke stillik ottenoklar sıpatında qala beredi.

Usıǵan baylanıslı qaraqalpaq tilinde metaforalıq usıl menen jasalğan mánilerdi, yaǵnıy metaforalardı ulıwma xalıqlıq xarakterge iye bolıw dárejesine hám stillik ayrıqshılıǵına qaray úsh toparǵa bóliwge boladı.

1. Ulıwma xalıq tilindegi metaforalar. Buǵan turmıstıń barlıq tarawlarında, xalıq sóylew tilinde, jazba tilde, sonıń ishinde kórkem ádebiyatta da keńnen qullanılıp júrgen metaforalar kiredi. Olar kórkem súwretlew quralı sıpatında qullanıla almaydı, obrazlılıqqa iye emes. Mısalı: japtıń ayaǵı, iyneniń kózi, júrektiń urıwı, kózdiń nuri, jumıstıń bası, ǵáptiń ayaǵı t.b.

Olar tilde kóp hám jiyi qullanılatuğın metaforalardan ibarat.

2. Ulıwma xalıq tilinde qullanılatuğın, biraq obrazlılıq xarakterge iye metaforalar. Buǵan tiykarınan alǵanda kórkem súwretlew qurallarınıń biri sıpatında paydalanılıp kiyatırǵan metaforalar kiredi. Mısalı: Sóz marjanı, názik kewil, tuńǵış muhabbat, qalǵıǵısh tın t.b.

3. Ulıwma xalıq tilinde tanımalılıqqa iye emes metaforalar. Geypara waqıtlarda anaw ya mınaw sóz sheberiniń shıǵarmalarında óziniń súwretlew stiline ayrıqsha stillik ózgesheliklerin kórsetetuğın metaforalardı kóriwge boladı. Mısalı:

1. Ótti ásirler quwıp arbasın,
Ál-Beruniy tuwılǵan jerde.
2. Wádesinde taban tirep turıwǵa,
Jańa jıldıń jańa bekkem beli bar.
3. Sańıraw dala, say salada,
Jıltıdaydı ot saǵımı,

Biraq, zorǵa iler edi.

Qaraǵanda kóz aǵımı.

Bul mısallardaǵı *ásirler arbası, jańa jıldıń beli, kóz aǵımı* degen metaforalar shayırdıń jeke tilindegi stillik ózgeshelikti kórsetetuğın jeke metaforalar bolıp esaplanadı. Bunday jeke stillik metaforalar ulıwma tildegi jalpı metaforalarday qálegen atamniń leksikasında ushırasa bermeydi, kúndelikli turmısta aktiv qullanılmaydı. Al jalpı metaforalar bolsa kóriniske iye, ulıwma xalıq tárepinen teńdey túsiniye beredi. Máselen, kúndelikli sóylew tilimizde aktiv qullanılatuğın *adamniń beli, attıń beli* degen sóz dizbekleri menen *jıldıń beli* degen sóz dizbegin salıstırıp qaraǵanniń ózi-aq joqarıda pikirlerimizdi tastıyıqlap ótedi. Sóylew tilimizde biz jıldıń beli dep aytpaymız, ol ele qádimgi ulıwma xalıq tilindegi metaforaday tanımalılıqqa iye emes. Shayır, bul sóz dizbegin payda etiwde, álbette, adamniń beli yamasa haywannıń beli degen qaslıqtan paydalanǵan, soǵan súyenip metaforanı payda etken, biraq ol tek sol shıǵarmanıń kóleminde ǵana poetikalıq súwretlew quralı, yaǵnıy poetikalıq metafora sıpatında tanıladı.

Solay etip, metaforalıq usıl qaraqalpaq tiliniń leksikasında belgili orındı iyeleydi, sóz mánilerin bayıtıwdaǵı eń aktiv usıl bolıp sanaladı. Sonıń menen birge kórkem ádebiyatta ol kórkem súwretlew quralı bolıp xızmet etedi.

Metaforalar basqa janlarǵa qaraǵanda poeziyada ayrıqsha rol atqaradı. Metaforalar arqalı hár qanday jeke sózdiń basındaǵı mániniń názik ottenogi, stillik kórkemligi, obrazlılıǵı dóreydi. Al poeziya bolsa sózdiń usı tárepin kóbirek talap etetuğın janlardıń birinen ibarat. Sóz mánisin tańlaw, onı kórkem súwretlew quralına aynaldıra biliw álbette, qálem ustalarınıń óz ústinde sistemalı túrde islewine, kónlikpesine, shınıǵıwına, ádetleniwine hám juwap-kershiligine baylanıslı. Bul ushın xalıq tiliniń keń múmkinshiliklerinen durıs paydalanıw kerek, óz úlesińdi óz tiliń menen bere biliwge talaplanǵanıń maqul.

2. Metonimiya

Bunda zat yaki qubilis arasındaǵı baylanıs tiykarında bir zat ataması menen ekinshi zat qayta ataladı, nátiyjede dáslepki

atamanın mánisine qaraǵanda pútkilley ózgeshe ekinshi máni payda boladı. Mısalı: *Nawayıdan* sawat ashtım (Berdaq). Bir *kese* ishti. *Úyler* jatıp qalǵan eken. *Jaqsıǵa* jantas (naqıl).

Qaraqalpaq tilinde metonimiyalıq usıl (grekshe qaytadan ataw) menen sóz mánisiniń ózgeriwine sózdiń mánisiniń jay ǵana ózgeriwi dep qarawǵa bolmaydı. Máselen, mına mısallardı alıp qarayıq:

1. Soqır tawıqqa *bári tarı* (naqıl).

2. Bul máhálleri bir qansha *úyler* jatsa da, ele jatpay júrgen Ulman menen Názigúl.... (A.Begimov “Balıqshınıń qızı”).

3. Ol bir *qırmanı* kórdim de degen joq.

4. Aǵa biydiń aldına *dasturxan*, chay qoyıń, balalar, - dep Eshimbet xızmetker balalarǵa buyırıp berdi (A.Bekimbetov “Gúres”).

Bul mısallardaǵı *tarı*, *úyler*, *qırmanı*, *dasturxan* degen sózlerdi olardıń tiykarǵı mánisi menen salıstırıp qarasaq, onda pútkilley basqasha mánilerge iye bolamız: *bári tarı* - bári birdey degen mánide, *úyler* - adamlar degen mánide, *qırmanı* - awqattı yamasa ishetuǵın suyıq nárseni, *dasturxan* - nan-shórek degen mánilerde qollanılıp tur.

Demek, metonimiyalıq usıl arqalı payda bolǵan sóz óziniń tiykarǵı mánisinen birotala ózgerip ketedi eken. Mısalı: Alıstan bir *oramal* kórindi...

Qaptalımnan ótken *qızıl kóylekten*,

Jelpigen lep jeliktirdi jas jandı (I.Yusupov).

Bul jerde gáp *oramal*, *qızıl kóylek* haqqında bolıp turǵan joq. Birinshi hám ekinshi mısalda olar arqalı adam (hayal-qız) túsiniledi. Oqıwshı hesh qanday qıyınshılıqsız, birden-aq olardıń awısqaqan mánilerin qabil etedi.

Metonimiyalıq usıl arqalı sóz mánisiniń awısıwı házirgi zaman qaraqalpaq tiliniń leksikologiyasında sózdiń kóp mánililigin bayıtıwdıń eń áhmiyetli faktorlarınıń biri bolıp otır. Bul usıl arqalı payda bolǵan máni tek awısqaqan máni ǵana bolıp qoymastan, sonıń menen birge kóbinese obrazlı máni bolıp keledi. Mısalı:

1. Áyne sáske óaqtında sol baydıń balası menen birge bir *postın* kirip keledi (Qaraqalpaq xalıq erteklerinen).

2. Qosıq qılıp aqbas penen jantaqtı,
Geybirewler miynet etpey mal taptı,
Durıs ayırıw ushın *qaranı*, *aqtı*,
Ilgir zeyin sinshı kerek, sin kerek.

3. Sózleri qulaqqa naqma-naq tiyip,
Radioda sóylep turǵan *tili* bar

Mısallarda *postın*, *qaranı*, *aqtı*, *tili* degen sózler awısqaqan mánilerde qollanılıp tur. Onda *postın* degen sóz onı kiygen adam, *qaranı*, *aqtı* sózleri jaqsı menen jamandı, *tili* degen sóz propagandası degen mánilerde. Biraq olar tuwra mánileri menen salıstırıp qaraǵanda emocionallıq obrazlılıqqa iye.

Metonimiya da, metaforalar usap, ádebiy shıǵarmalarda kórkem súwretlewdiń belgili quralları sıpatında xızmet etedi. Sonlıqtan kórkem sóz sheberleri metonimiyalıq usıl arqalı awısqaqan mánili sózlerden jiyi paydalanadı, sol arqalı stillik ayırıqshılıqlardı, sóz obrazlılıǵın, máni ótkirliǵin dóretip otır.

3. Sinekdoxalıq usıl

Qaraqalpaq tili leksikologiyasında kewil awdarıwdı talap etetuǵın usıllardıń biri pútininiń ornına bóleginiń, bólsheginin ornına pútinin, birliktiń ornına jalpısınıń, jalpısınıń ornına birliginiń awısıwı arqalı sóz mánisiniń awısıwı bolıp esaplanadı. Bul da sóz arqalı atalatuǵın predmetler menen qubılıslar arasındaǵı jaqınlıq, baylanıs nátiyjesinde payda boladı. Biraq, bólsheginin ornına pútinin, pútininiń ornına bólshegi, birliginiń ornına pútinin, pútininiń ornına bólshegi, birliginiń ornına jalpısı, jalpısınıń ornına birligi atalıw arqalı sóz mánisi awısqaqanda, sol atamaları awmasıp qollanılatuǵın predmetler menen qubılıslar arasındaǵı sanlıq qatnas esapqa alınadı. Bul usıl arqalı awısqaqan mániler qaraqalpaq tilinde sinekdoxa (grekshe cunekdoche) dep atalıp kiyatır.

Bul usıl arqalı pútin zattıń ornına bólshegi, yaki bólsheginin ornına pútin zattıń, kóp nárseniń ornına jeke birewiniń ataması almasıp qollanıwı arqalı sóz mánisi awısadı. Mısalı: **Jurt** ne dep otır.

Basın ekew etiw.

Paxta terimde kóp **qol** kerek t.b.

Bir **tırnaqqa** zar bolıw.

Qarayǵan **qara kózler** siltidey tındı.

§ 44. Sózlerdiń kóp mániligi (Polisemiya)

Sózdiń kóp mániligin payda etiwge túrli jaǵdaylar sebepshi boladı. Jámiyettiń rawajlanıwı menen jańa uǵımlar dóreydi. Sáykes uǵımlardı ańlatıwshı atamalar arqalı jańadan payda bolǵan zattu da ańlatıw múmkinshiligi iske asadı. Bul tilde bar sózlerge qosımsha máni beriwdi talap etedi. Nátiyjede sóz ekinshi mánige iye boladı. Mısalı: **Ótkir** pıshaq, **ótkir** sóz, **ótkir** kóz, **ótkir** qıyal.

Bul sóz dizbeklerinde *ótkir* sóziniń kóp mániligi sol tilde bar mániler tiykarında sáykes ataması arqalı ekinshi zattu yaqı qubılıstı bildiriw, **ótkir** sózine qosımsha máni júklew negizinde payda bolǵan.

Sinekdoxa da, metonimiya usap, sóz mánisiniń awısıp qollanıw processleriniń bir túrin quraydı:

1. Jalǵız *basıń* ekew bolıp, jarlılıqtı da jeńerseń (A.Bekimbetov, “Gúres”).

2. Siz, jaslıǵımnıń sırlası, tallar.

Ax sol jaǵımlı *qol*, júzikli *qollar*. (I.Yusupov, “Tallı jaǵıstaǵı eske túsiriwler”).

Bas, *qol* degen sózlerdiń adam denesiniń belgili bir bólegin ǵana ańlatatuǵınlığı bizge málim. Biraq, bul misallarda *bas*, *qol* degen sózler sol adam denesiniń belgili bir bóleklerin ańlatıp turǵan joq, kerisinshe, jalǵız *basıń* ekew bolıp degende adam, *qol*, júzikli *qollar* degende súyikli qız degen mánide qollanıw tur. Demek, bul jerde *bas*, *qol* degen sózler adam degen mánini ańlatıp, predmettiń bir bóleginiń atalıwı arqalı, onıń pútin turısı, yaǵnıy bólshegi arqalı pútinini túsiniw tur eken.

Kúndelikli sóylew tilimizde *jurt* degen sóz ulıwma alǵanda jeke emes, al ǵalaba uǵımdı ańlatadı. Jurt degende biz xalıq, kópshilik degen mánini túsinemiz. Al endi “Usı jurttı ne dep otır ózi?” desek, onda jurttı sózi onday ǵalabalıqtı ańlatpastan, jeke adamdı bildiredi. Sonda biz birliktiń ornına jalpınıń awısqanın kóremiz.

Sinekdoxa awısatuǵın atamalar arasındaqı baylanıs, jaqınlıq kóz qarasinan qaraǵanda metonimiya menen shegaralas, sonlıqtan da sinekdoxanı kópshilik jaǵdaylarda metonimiyaniń ishinde qarap, oǵan metonimiyaniń eń keń taralǵan túrleriniń biri sıpatında ańqlama beredi. Solay da sinekdoxanı biz sóz mánisiniń awısıw

usıllarınıń ishinde ózinshe belgilerine iye bolǵan usıl retinde úyrenemiz. Sinekdoxanı basqa usıllardan ayıratuǵın belgi awısatuǵın atamalar arasındaqı san jaǵınan qatnastan, belgiden ibarat. Máselen, qarayǵan kóz siltidey tındı degende pútininiń bir ǵana bólshegi kóz jalpını - adamlar degendi ańlatıp tur.

Kórkem shıǵarmada jazıwshı sinekdoxa arqalı geypara jaǵdaylarda súwretlenetuǵın predmetke oqıwshınıń kóbirek názerin awdaradı, sinekdoxa arqalı geyde sol nársege qanday da bolmasın bir jaǵımsız kóz qarastı da beredi. Mısalı:

1. *Sarı murttıń* qamshını siltep úsrengen qolı bul saparı da qáte jibergen joq (I.Yusupov. “Seydan ǵarrınıń gewishi”).

2. Jigitlik háseri urǵan *murınıń*,
Keminde bir batpan shamalı bolar.

Bul misallarda *sarı murt*, *murın* degen sózler adamnıń awıspalı ataması sıpatında qollanıw tur. Qamshı siltep úyrenen adamnıń qolı, jigitlik háseri urǵan adamnıń (jigittiń) dewdiń ornına shayıw sarı murttıń, murınıń degen sózlerdi qollanıw arqalı oqıwshıda olarǵa bolǵan jaǵımsız kóz qarastı payda etip otır.

§ 45. Sóz mánisiniń keńeyiwi

Jámiyet rawajlanıwınıń barısında til de jetilisip, rawajlanıp otıradı. Jámiyet ómirindegi jańalıqlar eń aldǵı menen tildiń sózlik quramına jańalıq, ózgerisler kirgizedi.

Qaraqalpaqstannıń mádeniyatı, ekonomikası menen awıl xojalıǵı, xalıq xojalıǵınıń, ilim, kórkem óneriniń kem-kemnen ósiwi tildiń sózlik quramınıń jańa sózler menen tolısıwına alıp keldi. Jańa sózlerdiń payda bolıwı, jasalıwı, bar sózlerdiń mánileriniń rawajlanıwı, keńeyiwi, jámiyetlik ómirdiń ózgerislerine, óndiristiń, mádeniyattıń rawajlanıwına, jańa túsiniwlerdiń payda bolıwına baylanıslı. Jańa máni joqtan bar bolmaydı. Onıń payda bolıwına tildegi bar sózlik materiallar tiykar boladı. Onıń ishinde tiykarǵı sózlik qorǵa kiretuǵın sózler ayırıqsha orın aladı. Bir jaǵınan jańa máni jasaw tildegi bar materialdıń (sózdiń) tiykarında bolsa, ekinshi jaǵınan, sol jańa mánini kórsetiw zárúrligi sol sózdiń mánisiniń rawajlanıwına, sol sózden jańa sóz

jasawğa sebepker boladı. Sırtqı jámiyetlik jaǵday jańa mániniń payda bolıwına stimül bolsa, ol tilimizdiń ishki múmkinshilikleri arqalı qáliplesip, jariqqa shıǵadı. Sóz mánisiniń keńeyiwiniń, ózgeriwiniń baslı bir sebebi sol sóz bildiretuǵın túsiniktiń ózgeriwinde dep biliw kerek. Usıdan sırtqı jaǵdayǵa baylanıslı sóz mánisiniń keńeyiwi kelip shıǵadı. Biraq, sóz mánisiniń keńeyiwine sırtqı jámiyetlik jaǵday tiykarǵı shárt bolıp tásir etken menen «...tildiń rawajlanıwınıń baǵıtın, sıpatın belgileytuǵın tiykarında tildiń tutas bir neshe zamanlardıń jemisi retinde qurılısına tán ishki baǵıtları menen nızamlıqları bolıp tabıladı» [4:4].

Bul sırtqı sebepke baylanıslı tilde sóz mánisiniń ózgeriwi, sol tillerdiń óziniń ishki sistemasına baylanıslı kórinedi. Olay bolsa, bul process túbir, dórendi sózlerdiń, sóz dizbekleriniń, geybir qosımtalardıń da mánileriniń, xızmetleriniń ózgeriwinen, keńeyiwinen kóriniwi múmkin:

Adam qıyalında jasaytuǵın úsh *mámleket* bar: birewi Aql *mámleketi*, ekinshisi – Baylıq *mámleketi*, úshinshisi – Árman *mámleketi*. Tilekke qarsı, hár bir *insan* usı úsh *mámleketiń* de *azamati* bolǵısı keledi. Biraq, bunday *azamatlıqtı* sol úsh *mámleket* qabıl ete me... *insanniń tiriliktegi bas wazıypası* (Sh.Seytov).

Bul mısallardaǵı astı sızılǵan sózler jámiyetlik ómirdegi jańalıq, ózgerislerdi qabıl etiw nátiyjesinde mánilerin ózertip, jańartıp turǵanlıǵın sezemiz. Bul sózlerdiń, sóz dizbekleriniń mánisindegi, xızmetindegi jańalıq sol, tildiń ishki múmkinshilikleri arqalı berilip otır. Solay etip, jámiyetlik jaǵdayǵa baylanıslı jańadan payda bolǵan túsinikler tilimizdiń túrli ishki baǵıtları menen nızamlıqları arqalı kórinip tur. Bul sózlerdiń jańa mánileri jámiyetlik rawajlanıwdıń túrli waqıtlarına baylanıslı payda bolǵan.

Ul sózi mánisiniń ózgeriwiniń kóreyik. Bul sóz barlıq túrkiy tillerinde bar. Túrli fonetikalıq variantlarda, biraq bir mánide gezlesedi.

Bul sóz áyyemgi túrkiy xalıqlarınıń jazba estkertkishlerinde *oǵlaq-qozi*, *ılaq* mánisinde qollanılǵanın kóremiz. Bul mánisi házirgi geybir túrkiy tillerinde saqlanǵan. Máselen, azerbayjan, türkmen, túrkiy tillerinde házir de *oǵlaq* formasında qollanıladi. Al

geybir fonetikalıq ózgerisleri menen *-ılaq* – formasında qazaq, qırǵız, qaraqalpaq tillerinde de qollanıladi. Al geybir qubla shıǵıs túrkiy tillerinde *oǵlaq* sózi basqa máni alıp ketti, yaǵnıy *bala* mánisinde qollanıladi. Mısalı: Xakasta *oolax*, Tuvada *oolak (bala)* t.b.

Bulardan mınaday juwmaq jasawǵa boladı. Dáslep, *ul* degen sóz adamnıń da, maldıń da balaların kórsetetuǵın ulıwma atama bolıp, keyin ala ishki processlerdiń nátiyjesinde ózgerislerge ushirap, saralanıp, aqırı *oǵlaq* → *oǵlan* → *oǵul* → *ol* → *ul* bolıp qáliplesken, bir variantı (*oǵlaq* → *ılaq* → *ılaq*) malǵa baylanıslı qollanılıp, ekinshi variantı qısqara, tarıla kelip, ózgere kelip (*oǵlan* → *ogul* → *ul*), barlıq túrkiy tillerinde *ul* mánisinde qollanıladi.

Tildegi túbir sózlerdiń mánileriniń keńeyiwi eki túrli: birewi tiykarǵı mánisin saqlay otırıp, jańa túsinikti kórsetiw arqalı mánisin keńeytse, jáne birewi burınǵı mánisin saqlamay, yaǵnıy burınǵı mánisi ulıwma xalıqlıq tilimizden shıǵıp qalıp, semantikalıq arxaizmge aynalıp, jańa mánide qollanıladi.

1) Burınǵı mánilerin saqlay otırıp, mánilerdiń keńeyiwi

Túbir sózdiń áwelden kiyatırǵan mánisi jámiyettegi adamlardıń sana-seziminde uyalap, áwladtan áwladqa berilip otırđı. *Aǵza* degen sóz burınan tilimizde qollanılauǵın, mánisi bar sóz bolǵan. Bizdiń dáwirimizde bul sózdiń tiykarǵı mánisi emes, keńeygen mánisi, yaǵnıy *jámiyet aǵzası*, *shańaraq aǵzası*, *belgili bir partiya aǵzası* degen mánis payda boldı. Burın tek adam músheleri degen mániste qollanılǵan bolsa, endi bul sózdiń mánisi keńeydi. Bul sóz mánisiniń keńeyiwiniń bir jolı: Kóziń tússe kózińe,

On eki *aǵzań* erigen ... («Máspatsha»).

Sud *aǵzaları* Sheripten kózin ayırmay qarap otır (Q.Ermanov). Ol Ózbekstan İlimler Akademiyasınıń *Xabarshı aǵzası* («Erkin Qaraqalpaqstan»).

2) Sóz mánisiniń bir jaǵınan tarılıp, ekinshi jaǵınan keńeyiwi

Tilimizde geybir sózlerdiń burınǵı qarapayım, tar mánileri házirgi ádebiy tilimizde kúndelikli qolanılıwdan shıǵıp qalsa da, jańa jaǵdayǵa baylanıslı jańa máni alıp, olardıń mánileri

keñeyiwde. Ondaý sózlerdiń buringı mánileri tariyxıy jaǵdaylardaǵı waqıyalardı, jaǵdaylardı súwretlewde, kórkem ádebiyatta, siyasiy-ekonomikalıq t.b. ádebiyatlarda qollanıwı múmkin. Máselen, *qun* degen sózdi alayıq. Bul sózdiń buringı mánisi házirgi zamanımızǵa zárúrli bolmaǵanlıqtan qollanılmadı. Sebebi, házirgi zamanda onday waqıyaǵa orın joq. 1) Ákemniń *qunı* ushın patshaǵa qarsı urıstım (K.Sultanov). 2) Tovar *qunı* miynetke ılayıq.

Bul sózdiń jańa mánisi arnawlı termin bolıp, ádebiy tilde qollanıladı.

3) Differencialanıw arqalı sóz mánisiniń keñeyiwi

Tilimizde burın bir mánide qollanııp kelgen sózler jańa dáwirge baylanıslı mánisin keñeytti. Mısalı: urıs, úlgi, dem alıs t.b. Urıs sózi mına mánilerde qollanıladı:

1. Gúres, tóbeles, jánjel, keyis mánisinde.
2. Qurallı kóterilis, sawash.

4) Dórendi túbirdiń mánisiniń keñeyiwi

Házirgi tilimizde jańa mánide qollanııp júrgen sózlerdiń ádewir bólegi dórendi sózler ekenin kóremiz. Bunday dórendi sózlerdiń mánileriniń keñeyiwiniń kriteriyası dórendi mánige salıstırıladı. Máselen, qaraqalpaq xalqı burın da *qurılıs* degen sózdi qollanǵan (*adamnıń qurılısı, qalanıń qurılısı*), biraq tar, qarapayım mánide ǵana qollanılatuǵın edi. Degen menen, onıń ózi de dórendi túbir edi, házir mánisin keñeytip, qollanıw órisin arttırdı. Al gey bir dórendi túbirler sońǵı zamánǵa baylanıslı dórep, mánisin rawajlandırıp, keñeyitti. Mısalı: *shólkem, basqarma, óndiris* t.b. jańa máni alıp jańa sóz retinde qollanııp ketti: Úlken *qurılıs* bolıp atır. Awıl xojalıǵı *óndirisin* jaqsı biletuǵın tájiriýbeli basshı kadrlar menen bekkemlengen.

5) Sózlerdiń dizbeklesiw arqalı sóz mánisiniń keñeyiwi

Sóz dizbekleri arqalı mániniń keñeyiwi házirgi qaraqalpaq tilinde kórinis alǵan. Bul jol tilimizdiń grammatikalıq normalarına tiykarlanǵan. Sonıń menen birge buǵan rus tiliniń de tásiiri bar. Sóz dizbegi arqalı sóz mánisiniń keñeyiwini eki toparǵa bóliwge boladı. Birinshi topar – buringı sózlerdiń dizbegi, ekinshi toparı – aralas dizbek.

1. Buringı sózlerdiń dizbegi arqalı: *Dem alıw úylerin* paydalanǵanda tólenetuǵın haqı kem-kem azaytıladı. Qala menen awıllarda *balalar baqshaları* menen *sport maydanshaları* jumıs islep tur.

2. Aralas dizbeklesiw arqalı: Rus tilinen kirgen yamasa ulıwma internacionallıq termin qaraqalpaq tiliniń burınnan bar sózleri menen dizbeklesiw arqalı, qarapayım sózlerdiń mánileri jańarıp, keñeyip, jańa túsinikti kórsetedi: *Ózbekstan Konstituciyası* – jańa jámiyet tiykarı. *Milliy ideya* – ruwxıylıq tiykarı. *Bazar ekonomikasın* rawajlandırıw hám *ekonomikalıq reformalardı tereńlestiriw* procesinde qarjı áhmiyetli mashqala bolıp qalmaqta.

Sóz mánisiniń keñeyiwi degende onıń jekelikten ulıwmalıqqa awısıwı ǵana emes, sózdiń dáslepki leksikalıq mánisinen bir neshe mániniń payda bolıwın, onıń dizbeklesiw qábiletiniń artqanın aytıwǵa boladı.

§ 46. Sóz mánisiniń tarayıwı

Sóz mánisiniń tarayıwı – sóz mánisi keñeyiwiniń qarama-qarsı qubılısı. Ol da mániniń ózgeriw proceslerinen kelip shıǵadı. Biraq sózlerdiń mánileriniń tarayıwı sóz mánisiniń keñeyiwindey kóp ushırasatuǵın process emes. Degen menen bul da til rawajlanıwınıń barısında ushırasıp otıratuǵın ózgeshelikleri menen nızamlıqları bar qubılıs. Sonlıqtan bul qubılıs ta sóz mánisiniń ózgeriwiniń jeke bir kórinisi.

Sóz mánisiniń tarayıwı tillerdegi faktlerge qaraǵanda, tiykarınan adam túsiniginiń, ulıwmalıqtan jekelikke qaray ótiwinen, daralanıwınan, zatlardı ajırata, ayıra tanıy baslawınan máni dizbekleriniń azayıwınan payda boladı. Usıdan geypara sózlerdiń jámiyetlik mánisiniń tarayıwınan arxaizmge aynalıwı boladı, bir qatar sózler kómekshilik xızmetke ótedi, bara-bara kómekshi morfemaǵa aynaladı. Mısalı: házirgi qaraqalpaq tilinde jılqı, kiyik, ton – sıyaqlı sózler. Burın ulıwma maldı, ańdı, kiyimdi bildirse, beri kele zattıń bir túrininiń ǵana atı bolıp qalıplesti. Bul adam túsiniginiń ulıwmadan jekege qaray bóliniwiniń, zat ózgeshelikleriniń qásiyetlerin ajırata, ayıra tanıwdıń juwmaǵı. Al tillik kóz qarastan qaraǵanda bul procesiniń sırtqı, ishki sebepleri bar

ekeni kórinadi. Sebebi, jámiyettiń ekonomikalıq qurılısınıń, xalıq xojalıǵınıń, mádeniyatınıń rawajlanıwına, ózgeriwine baylanıslı payda bolǵan jańa túsiniкке say, ılayıq sóz mánisi de belgili ózgeriske ushirap otıradi.

Sóz mánisi ózgeredi, rawajlanadı: máni órisi birde keńeye túsip, birde tarayadı: hár qıylı obrazlı mániler ústem bolıp, birde sóz qollanıw usılı kóbeyip, birde máni payda boladı, zaman aǵımına qaray geyde sóz de, sóz mánisi de túpten jańaradı; sóytip sózdiń semantikası úzliksiz jonıladı.

Házirgi qaraqalpaq tilinde qollanılp júrgen ayırım sózlerdiń tariyxına, mánilik tárepine názer awdarsaq, olardıń burınnan sońǵı ayırım ózgerislerge, leksikalıq, mánilik, seslik ózgerislerge ushıraǵanlıǵı seziledi. Mısalı: ot sózin alayıq: 1) ot – ósimlik - ut usdi – ósimlik ósti; 2) ot – mal jeytuǵın túrli shóp; 3) ot – dári, dawa; ot ichtim – dári ishtim. Bunda dártke dawa tabılmadı degendegi dawa – dári degen sóz. Sóz mánileriniń tarayıw jolın: 1) burınǵı sózler mánileriniń tarayıwı; 2) basqa tilden kirgen sózler mánileriniń tarayıwı depeki toparǵa bólip qarawǵa boladı.

1. Sóz mánileriniń dástúriy hám lingvistikalıq jollar menen tarayıwı

Jámiyet rawajlanıwı menen birge adamnıń da oy-órisi, dúnya tanıwı keńeyip, tereńlep otırıwı nızamlı nárese. Zat, qubılıslardıń tanılmaǵan tárepleri birimlep tanılıp, olardıń ayırmashılıq, ózgeshelikleri de ayqınlasa baslaydı. Usınıń nátiyjesinde adam túsiniǵı ulıwmalıqtan jekelikke qaray bóleklenip, tanılǵan zatlarǵa bólek-bólek atamalar bere baslap, burınǵı atamanıń kórsetkish belgileri kemip, bir neshe túsiniк bildiretuǵın kóp mánileri taraya baslaydı. Zatlardı, is-háreketti bir-birinen ayıra alıwdıń ózi kóp mániliktiń saralanıwına, sóytip onıń dáslepki mánisiniń tarayıwına sebep boladı. Buǵan tilimizdegi aǵıw, gúrkirew, jısqı, ton, erik sıyaqlı sózlerdiń burınǵı ulıwmalıq, háreket mánisi menen házirgi jekelik mánisi mısal boladı. «... oruk-shaftoli, urik, alxori mevalarining umumiy nomi» [37:99]. Maxmud Qashǵariy óziniń sózliginde bul jemislerdi bir-birinen ajıratıw ushın *tolıq, sarı, qara* degen sózlerdi qosıp, *tolıq erik (shaftoli), sarı erik (erik), qara erik (alxuri)* dep ataydı.

Kiyik – ań(ulıwma). Bul sóz barlıq jabayı ańnıń (arqar, buǵa, kiyik t.b. ulıwma tekles) ataması retinde qollanılgan [37:182].

Ton – kiyim. Barlıq sırtqı kiyimniń ataması retinde qollanılgan. Mısalı: tonnı naula – kóylek, ton kiyiw [37:194]. Qaraqalpaq tilinde «toyda *tonımdı* ber», «toy *tondiki*, as attiki» degen naqıl bar. «Tanıǵan jerde boy sıylı, tanımaǵan jerde *ton* sıylı» degen de naqıl bar.

At beredi xan aǵań,

Ton beredi xan aǵań,

Xanniń atın alsańa,

Xanın *tonın* kiyseńa («Edige»).

Bul faktlerdiń bári *ton* sóziniń dáslep ulıwma sırtqı kiyimniń ulıwmalıq ataması retinde qollanılp, berman kele kiyimniń bir ǵana túri, jekelik ataması bolıp, mánisin taraytqanın ańǵartadı.

Sóz mánisiniń tarayıwı sózdi geyde keń túsinikti bildiriwden tar túsinikti bildiriwge alıp keledi, ya sózdiń jeke mánileriniń túsip qalıwına alıp keledi.

Sóz mánisiniń tarayıwı ulıwmalıqtan jekelikke aynalıw arqalı da, bar mánileriniń geyparasınıń túsip qalıwı arqalı da bolıwı múmkin. Bunı lingvistikalıq jaǵınan tarayıwı dep ataǵan durıs. Mısalı: *jigit* sózi dáslep barlıq jas náresege, zatqa, jańa náresege qollanılgan. Bul sózdiń mánisinde tarayıw (differenciaciya) payda boldı. Al, házir ol adamǵa baylanıslı *jas er adam* degendi ǵana ańlatadı, demek mánisi tarayǵan. *Jigit qawın* degen sol ertedegi mánisinen saqlanıp qalǵan. Sonlıqtan sóz mánisiniń tarayıwın dástúriy, jańasha lingvistikalıq kóz qarastan dep qaraw durıs.

3. Mánisiniń tolıq tarayıwınan, ya basqa sózdiń mánilik tásirinen sózlik quramnan shıǵıp qalǵan sózler

Ótken zamanǵa baylanıslı bir qatar sózler mánisi jaǵınan tarayıp, jańa ómirge xızmet ete almay, házir qollanıwdan shıǵıp qalıp otır. Mısalı: *biy, bolıs, awılınay, at xabar, atqa miner* jańa zamanǵa baylanıslı mánilerin tolıq tarayıwdıń nátiyjesinde tilimizde kúndelikli qollanıwdan shıǵıp qalǵan. Bul sózler tek tariyxıy jaǵdaylardı kórsetiwde, kórkem ádebiyatta, shıǵarmalarda ǵana qollanıwı múmkin.

3) Sóz mánisiniń tarayıwı menen kómekshi sózge aynalıwı

Qaraqalpaq tilindegi basqa da tillerdegi sıyaqlı, bir waqıtları jeke mánili sózler tillik jaǵdaylarǵa baylanıslı jeke tolıq mánili sózden mánisin tarayıp, kómekshi sózge aynalǵanın kóremiz.

Házirgi qaraqalpaq tilindegi kómekshi sózler dara qollanılmay jeke mánili sózlerdiń járdeminde ǵana qollanıladı. Siyrek jaǵdaylarda ǵana óz aldına qollanıladı. Olay bolsa, jeke mánisinen tarayıp, kómekshi mánide qollanıwǵa aynalǵan dep esaplaymız. Kómekshi atawıshlardıń basım kópshiligi házir tilimizde tek jeke mániden, qollanıwıdan ayırılıp, tek kómekshilik xızmette qalǵanlıǵın kóplegen izertlew jumıslarınan kóriwge boladı. Al sonıń menen qatar geybir atlıqlar ózlerine tán túpkilikli ya tiykarǵı xızmetlerinen ya pútinley, ya jartılay ayırılıp, kóbinese kómekshi sózler, yaǵnıy kómekshi atawıshlar esabında jumısaladı. Kómekshi atawıshlar dep, ózlerine tán leksikalıq mánileri birde saqlanıp, birde jartılay saqlanıp, ya hár túrli dárejede gúńirtlesip, soǵan ılayıq ózge sózler menen dizbeklesiw ózgesheliklerine qaray sintaksislik jaǵnan geyde jeke, dara aǵza esabında, geyde quramalı aǵzanıń quramındaǵı dáneker element esabında qollanıwı otıratuǵın kómekshi sózlerdi aytamız. Qaraqalpaq tilinde: *aldı, artı, ast, úst, qası, jaq (arjaq), arası, tus, shet, boyı* sıyaqlı kómekshi atlıqlar bar. Bular tilimizde kópshilik jaǵdayda jeke mánili sózler menen birge ǵana jumısaladı:

Bulardıń aldınan uzın tayaǵın uslap, saqalı aqshıl tartqan birew shıqtı. **Úydiń ishinde** sen de bar ma ediń, Dármenbay? Áne, ol áste ǵana eplep **dárwazanıń astınan** búkkesine ısırılıp ótti. Bir kúni **gúzdiń basında** ol dalaǵa ań ańlawǵa ketiwge tayarlandı (T.Qayıpbergenov).

4) Siyrek qollanıwı mánisi tarayıp baratırǵan sózler

Bunday sózlerdiń mánileri ádebiy tilimizde tolıq orın almasa da, awızeki tilde ele de bolsa qollanıladı. Mısalı: *qarıq, aǵım (aǵımdaǵı másele), sırtıq, qurıq, kómbe (ot)* t.b.

Usılar sıyaqlı *aspa besik, aspa sham, pátiwaǵa keliw* sıyaqlı sóz dizbekleri arqalı bilinetuǵın túsiniklerdiń siyrek qollanıwı, ómirden shıǵıp ketiwine baylanıslı ol sózlerdiń mánileri tarayıp baradı. Sebebi, bul sózler arqalı bilinetuǵın zatlar uǵımlardıń ornına jańa

zat payda boldı. Onıń jańa ataması shıqtı. Pátiwaǵa keliw degenniń ornına *kelisimge keliw*, aspa sham ornına *elektr shamı* degen sóz dizbekleri payda boldı.

Demek, sózdiń siyrek qollanıwı – onıń mánisiniń jámiyetlik mánisiniń, xızmeti menen dizbeklesiw qábiletiniń tarayıwı degen sóz.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Leksikalıq mánini qalay túsinesiz? Leksikalıq polisemiyanı she?
2. Sózdiń leksikalıq mánileriniń tiykarǵı úsh tipin atap ótiń.
3. Sózdiń tuwra mánisi degende ne túsinesiz?
4. Sózdiń grammatikalıq mánisi ne?
5. Sóz mánisiniń keńeyiwı hám tarayıwı procesleri.

Tayanısh túsinikler

Sóz mánisiniń keńeyiwiniń baslı bir sebebi - sol sóz bildiretuǵın túsiniktiń ózgeriwinde dep biliw kerek

Sóz mánisiniń tarayıwı - tiykarınan adam túsiniginiń, ulıwmalıqtan jekelikke qaray ótiwinen, daralanıwınan, zatlardı ajrata, ayıra tanıy baslawınan máni dizbekleriniń azayıwınan payda boladı

Metafora jolı menen sóz mánisiniń awısıwı - predmetler, hádiyseler arasındaǵı usaslıq tiykarında mániniń awısıwı.

Metonimiya jolı menen sóz mánisiniń awısıwı - predmetler, waqıyalar arasındaǵı baylanıslı tiykarında mániniń awısıwı.

Sinekdoxa jolı menen sóz mánisiniń awısıwı – pútinniń au menen bólsheginin yaki bólsheginin atı menen pútinniń atalıwı arqalı bolatuǵın máni awısıwı

ETIMON

Ádebiyatlar: 4; 11[163-165]; 12; 28[188]; 35.

§ 47. Etimon haqqında maǵlıwmat

Etimon (grekshe – *etymon*- haqıyqat) – sózdiń haqıyqat durıs dep esaplanǵan dáslepki forması.

Túrkiy tilleri milliy til sıpatında qalıplesiw jolında kóp dáwirlerdi óz basınan ótkerdi. Bunda biz «Orxon-Enisey jazba esteliklerinen» baslap, M.Qashǵariydiń «Devonu luǵat at turk» sózligin, ullı sóz sheberleriniń shıǵarmaların eske alamız. Ásirese, babalarımız A.Nawayı hám Berdaq klassikalıq shıǵıs poeziyasınıń barlıq janları boyınsha dúnya ádebiyatınıń altın ǵáziyesinen orın alatuǵın ájayıp shıǵarmalar dóretiw menen birge túrkiy tiliniń tiykarın saldı.

Til – insaniyat ushın berilgen ullı iygilik bolıp, ol milliy mádeniyattıń da eń áhmiyetli hám ajralmas quramınıń biri. Sonlıqtan, til tek qatnas quralı bolıp qalmastan, bálkim materiallıq hám ruwxıy baylıqlardı dóretiwdiń quralı, insandı kámalǵa keltiriwshi, onıń minez-qulqın, insanıyılıq pazıyletleri sáykesligin támiyinlewshi tárbiya dereǵi de bolıp esaplanadı. Tilde millet ómiriniń real kórinisi, onıń tariyxıy tájiriybesi, úrp-ádetleri, kóp ásirlik tariyxı hám mádeniyatı óz sáwlesin tabadı. Ózligimizdi ańlaw basqa da faktorlar qatarında óz milliy tilimizge itibardıń kúsheyiw menen baylanıslı.

Dúnyada hesh náirse tosınnan payda bolmaydı. Hámmesiniń túbi, tamırında álbette qanday da tiykar boladı. Túrkiy xalıqlarınıń tariyxına názer salsaq civilizaciyasınıń erte dáwirlerde baslanǵanın kóremiz. Áyyemgi saklar túrkiy xalıqlarınıń tıp babaları. Olardıń tili saqlanbaǵanı menen ayırım sózleri usı künge shekem kelip jetken. Saklar Gerodottıń pikirinshe Hawa eneni “Api” dep ataǵan²¹. Bizdiń tilimizdegi «apa», tatar tilindegi «abi» degen sózlerge usas. Saklardıń ápsanasına sáykes Quday ákeni «papay»

²¹ Axmetov T. Maxmud Qashǵari men Júsip Balasúginidiń ana tiline arnalǵan amanatı. Ult tanılımı, №2, 2010, 14-b.

dep ataǵan. Házirgi qollanılıp júrgen túrkiy tillerinde «baba», «babay» sózleri. «Baba» túrkiy sózin ruslar «papa» dep paydalanǵan. Demek, «papa, mama» sózleri de eski túrkiy tillerinen kelip shıqqan. «Mama» sózi qaraqalpaq xalıq awızeki dóretpelerinde keń qollanıladı.

– Há túlkishek, túlkishek,

Túnde qayda barasań ?

– **Mamamniń** úyine baraman.

– **Mamań** saǵan ne berer ?

«Qoblan» dástanında: Ol waqıttıń kelinleri Atasın **baba** der edi, enesin **mama** der edi.

«Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózliginde»: **mama** - sózine **apa**, **kempir apa** – dep túsiniq bergen.

Berdaq shayır da óz qosıǵında:

« Nesiyesin bunda shashqan,

Kórgenin qorjınǵa basqan,

Olja qızdur **mamań** seniń ...» dep keltiredi.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Etimon degen ne?
2. Forma hám máni etimonları haqqında maǵlıwmat beriń.
3. Til biliminiń qaysı bólimi leksemalardıń etimonın anıqlaw menen shuǵıllanadı?

Tayanış túsiniqler

Etimologiyalıq leksikalıq máni - leksemanıń kelip shıǵıwında onıń mazmunına tiykar bolǵan dáslepki máni. Ol máni etimonı dep te ataladı.

Forma etimonı - leksemanıń payda bolıwında tiykar bolıp xızmet etken dáslepki forma

Etimologiya - [gr.etymon-haqıyqatlıq, sózdiń tiykarǵı mánisi+logos-ilim]. 1. Til biliminiń sózlerdiń kelip shıǵıw tariyxın izertleytuǵın tarawı. 2. Sózler menen morfemalardıń dáslepki nusqası hám tariyxı.

Ádebiyatlar: 2 [44-52]; 6; 4 [15-17]; 10; 2 [115-135].

§ 48. Leksikalıq sinonimiya

Sinonimler – bul omonim hám antonimler sıyaqlı paradigmatalıq qatnastaǵı sózler. Sinonim grek tilinen alınǵan «*sinonimos*» yaǵnıy bir atlı, bir atlas, óz ara mániles sózler. Mánilik bildiriliwi óz ara jaqın sózler – sinonimler bolıp esaplanadı. Degen menen sinonimler óz ara mánilik jaqın bolıwına qaramastan bárqulla biriniń ornına ekinshisi qollanıla almaydı. Bul haqqında A.Bekbergenov arnawlı maqalasında: «Sırtqı formaları (sózlerdiń túbirleri) hár túrli bolsa da mánileri júdá jaqın, (hátteki, ayırım kontekstte birin-biri almastıra alatuǵın) hám bir mazmunda túrli belgileri menen sıpatlap, oǵan qosımsha máni beretuǵın sózler. Sinonimler bir ayılǵan sózdi qayta-qayta tákirarlamay, oy-pikirdi tolıqtırıp hám kórkem etip aytıw ushın xızmet etedi» dep atap ótedi²².

Leksikalıq sinonimler – túbirleri hár túrli sózler (mısalı: baxıt-ıǵbal, niyet-maqset t.b.) hám túbir sóz hám hár qıylı affiksli sózler (gún-til (siz), sulıw-shıray(lı) t.b.

Leksikalıq sinonimler bárqulla túbirleri hár qıylı sózler menen bildiriledi. Sinonimlerdiń antonimlerde usas tárepi bolsa, olar sinonimlik tábiyatın ashıp beriw ushın, álbette sinonimlik qatarǵa (eń kem degende úsh sózden ibarat) iye bolıwı, mánilik salıstırılatuǵın birliginiń bolıwında, sinonimlerdiń jáne bir ózgesheligi, olar omonimler sıyaqlı birdey formadaǵı sozlerden bolmay, al hár qıylı sózler arqalı mánisi jaǵınan jaqın boladı. Demek, mániler biri-birine jaqın bolǵan dus kelgen sózler sinonim bola almaydı.

Sinonimlerdiń ayrıqsha ózgesheliklerinen biri – olarda eń tiykarǵı sinonimlerdi dúzetuǵın **dominanta** sózi yaǵnıy tirek sóz, uyıtqı sózdiń bolıwı. Sinonimlik qatar tirek sóz tiykarında

²² Bekbergenov A. Sinonimler hám antonimler // Qaraqalpaq tili boyınsha izertleýler. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1971. 115-133-бетлер.

dúziledi. Tilde sinonimler kóplep ushırasadı – bul sóz baylıǵın kórsetetuǵın belgili dánil. Sinonimlerdiń óz ara ózgeshelikleri ádewir dárejede. Olardan eń tiykarǵısı sinonimlik qatarıdaǵı hár bir sózdiń óz aldına mánilik ózgeshelik belgileriniń bar bolıwı.

Sinonimler óz ara mániles bola beriwı múmkin, dominanta sóz olardıń qollanıwında, basqalarına salıstırǵanda eń ónimli qollanılatuǵın keń tanımалıлыққа iye ekenligi. Dominanta (*latinsha dominans «basqarıwshı, ústem»*) degen mánisti ańlatadı.

Sinonimlik qatardı dúziwde hár qanday stilde qollanıwı múmkin bolǵan «neytral» sóz tiykar etip alınadı. Tildiń rawajlanıw barısında jańa sózler payda bolıp, sózlik quramniń bayıp, sol tildegi sinonimlerdiń de jumsalıw keńligine baylanıslı boladı.

Leksikalıq sinonimler awızeki sóylew tiline yamasa jazba stilge de tán bolıp, belgili túrine beyimlesip keledi.

Leksikalıq sinonimler sinonimlik qatarda hár biri belgili dárejede mániles bolǵanı menen, qatarıdaǵı birikpelerdiń hár biri óz aldına ózgesheliklerine iye. Sebebi, leksikalıq sinonimler bárqulla sóylewde, pikir asılıwda, kórkem shıǵarma tilinde biriniń ornına ekinshisi tolıq túrde qollanıw kete almaydı. Al leksikalıq sinonimler kórkem shıǵarmalarda qollanılganda olardıń emocionallıq, ekspressivlik, tásirshenlik tárepleri sóz sheberi tárepinen itibarǵa alınadı.

Ózbek til biliminde leksikalıq sinonimlerdi ańlatılıw ózgesheliklerine qaray 3 túrge bólip, (mánilik sinonimler yamasa ideografıyalıq sinonimler, stilistikalıq sinonimler, sóylew tilindegi sinonimler) dep qarastıradı²³.

1. Mánilik sinonimler (ideografıyalıq sinonimler) qaraqalpaq tilindegi gradaciya kórkemlew quralına sáykes. Bunda sinonimlik qatarda sózlerdiń mánileri dominantadan ósip baradı.

Mısalı: - úlken, taynapır, giddiman;

– tákirarlaw, qaytalaw, ejelew;

– tońıw, qaltırav, dirildew hám t.b.

2. **Stilistikalıq sinonimler.** Bunday topardaǵı sinonimler, ásirese, kórkem shıǵarma tilinde, awızeki sóylew tilinde

²³ Jamolxonov N. Hozirgi ózbek adabiy tili. Toshkent, 2005. 166-167-b.

sinonimlarning ekspressivlik stillik boyawlar arqali a'natilwın kórsetedi. Misali: kúliw, irjıyıw, mıyıq tartıw.

Bunda mıyıq tartıw - kúliw hám irjıyıw sinonimlerine salıstırǵanda bir qansha ekspressivlik boyawlar arqali berilgen.

3. Sóylew tilindegi sinonimler – bul tiykarınan, ádebiy sóylew tilinde de, qarapayım sóylew tilinde de awızeki sóylew tiline tán belgileri menen ajralıp turadı. Misali:

- Ebeveysiz, olaq, orasholaq, mampıs;
- Ashkóz, toymas qara, nápsiqaw;
- Hiyle, sumlıq, mákkarlıq t.b.

§ 49. Kontekstlik sinonimler

Kontekstlik sinonimler bul tekst ishindegi ǵana sózlerdiń óz ara mániles, sinonimles bolıp keliwi, ayırım sózler jeke turǵanda bir birine sinonim bola almaydı.

E.Berdimuratov leksikalıq sinonimlerdi turaqlı yaqi shártli (kontekstlik) sinonimler dep qarastırıp, turaqlı sinonimler haqqında «geypara sózler mánilik jaqtan qálegen jaǵdayda biri ekinshisiniń sinonimlik sınarı bolıp kele beredi, jeke turǵanda da, kontekst ishinde de olardıń sinonimlik qatnası ayqın sezilip turadı. Al kontekstlik sinonimler haqqında jeke turǵanda tuwrı mánileri menen bir sinonimlik qatardı quray almaydı» dep kórsetedi²⁴.

Kontekstlik sinonimler, ásirese, kórkem shıǵarma tilinde qaharman hám personajdıń oy-sezimleriniń tásirli jetkeriliwi, sóz oyını retinde qollanılp, sózlerdiń stillik tákirarlanbawın támiyinleydi. Misali: 1. Kelesi **meylisti** bizikinde ótkeriwińizdi tileymen (T.Q. «Túsiniksizler», 13-bet).

2. Eger tazadan qosılıwshılar bolsa, **ziyapat** waqtında aǵa biyge jolıǵıp arızın aytadı (T.Q. «Baxıtsizlar», 14-bet).

3. Miymanlar bir-biri menen tanısıp, jańa **bázim** baslaǵan gezde esikten bir adam góne qara qalpaǵın qoltıǵına qısıp kirip keldi (T.Q. «Qaraqalpaqnama», 93-bet).

Bul misallarda **ziyapat** hám **bázim** sózleri óz ara jeke turǵanda da sinonim bola aladı. Al birinshi misaldaǵı **meylis** sózi menen **bázim** hám **ziyapat** sózleri tek kontekstte sinonim bola aladı. Sebebi **meylis** – bul awızeki sóylew tilinde **májilis** sóziniń ózgeriske ushirap ayılıwı. **Meylis** sózi tiykarınan **jıynaq**, **jıynalı** sózleri menen jeke turǵanda sinonim bola aladı. Turaqlı sózdizbeklerden bolǵan sinonimler de óz ara kontekstte sinonim bola aladı. Misali:

1. Hesh qaysısı sóylemey, **siltidey tınıp** tınılap qalǵan («Qaraqalpaq qızı», 188-bet).

2. Qaqıldap jılap, tınım tappaǵan qız da **tım-tırıs bola qoydı** («Qaraqalpaq qızı», 188-bet).

3. Sonnan soń otawlardıń dawısı da **semip qaldı** («Qaraqalpaq qızı», 277-bet).

Bul misallarda **siltidey tınıw** hám **tım-tırıs bolıw** sózleri dawıs sózi menen semantikalıq baylanısqa túse aladı, al úshinshi misalda **semip qaldı** dizbegi dawıstıń tım-tırıs bolıwın bul shıǵarma tekstinde a'natıp kelse de, kóbinese ot (shoq, qoz) sózlerine baylanıslı onıń óshiwine baylanıslı semip qaldı túrinde qollanıladı yaǵnıy óship qaldı, sónip qaldı dizbekleri menen absolyut sinonim bola aladı. Al joqarıda keltirilgen misallarda kontekstlik sinonimlik qatar dúzip kelgen.

§ 50. Sinonim bola almaytuǵın jaǵdaylar

Sózler baraqulla bir-biri menen sinonimlik qatar dúze almaydı. Sinonim bolıw ushın belgili stilistikalıq nızamlılıqlarǵa boısynadı. A.Bekbergenov házirgi qaraqalpaq tilinde sózlerdiń óz ara sinonim bola alıwın bes túrli jaǵday menen atap kórsetedi.

1. Tek túbir sózlerden jasalıwı: pikir-oy, kúsh-quwat-ǵayrat;
2. Túbir sóz hám hár qıylı affiksli sózlerden bolıwı; kórkem-shıraylı-sulıw, ómir-tirishilik.
3. Túrli formadaǵı, hár qıylı strukturadaǵı sózler: talay-birtalay, ádewir, biraz t.b.
4. Jup sózlerdiń komponentleri: izzet-húrmet, azap-aqıret.

²⁴ Бердимуратов Е. Хәзирги каракалпак тили, лексикология. Нөкис: Билим, 1994. 51-52-б.

5. Frazelogiyalıq dizbekler óz ara sinonim bolıwı: kóz benen, qastıń arasında, kózdi ashıp jumǵansha²⁵.

Demek bir qatar birlikler usılar menen birge óz ara sinonim bola almaytuǵın jaǵdaylar da ushırasadı.

1. Hár túrli sóz shaqabına tiyisli sózler. Mısalı: ráwısh penen atlıq yamasa feyil menen kelbetlik sinonim bola almaydı.

2. Bir semantikalıq toparǵa kiretuǵın sózler óz ara sinonim bola almaydı. Mısalı: azan-sáske (waqıt mánisi, mezigil mánisi); aq-aqshıl, sarı-sarı ala, qońır-qara (reń mánisi) t.b.

3. Sociallıq mazmunı óz ara teń bolmaǵan birlikler sinonim bola almaydı. Mısalı: soldat-nóker (ekewi de ásker mánisin bildirse de sinonim bola almaydı) yaki nama-xat, mudarris-trener, pedagog t.b. Bul birlikler hár qıylı dáwirlerdegi túsinik hám uǵımlardı ańlatadı.

§ 51. Sinonimlerdiń hár túrli leksikalıq qatlamǵa tán bolıwı

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń sózlik qorınıń baylıǵında ózlestirme sózler de belgili áhmiyetke iye. Ózlestirmeler tildiń sózlik quramın bayıtıp qoymastan, óz tillik sózler menen sinonimlik qatar da dúze aladı. Mısalı: kisi (túrkiy tilge tán sóz) – adam / arabsha:

1. – **Qonaq** kútiwden, qonaq bolıw qanday awırıraq (T.Q. «Qaraqalpaqnama», 15-bet).

2. – Sulayman patsha úshinshi qızınıkinde **miyman** bolıptı (T.Q. «Qaraqalpaqnama», 128-bet).

Mısallarda **qonaq** sózi túpkilikli sóz bolsa, **miyman** parsı tilinen ózlesken sóz bolıp, óz ara mániles bolıp kelip, ózlestirme sóz (parsı tillik qatlamǵa tán sóz) hám óz tillik sózimizdiń sinonimi xızmetinde jumсалғанın kóremiz. Sonday-aq, basqa tillik qatlamǵa tán sózler turaqlı sóz dizbekleriniń quramında da sinonimlik xızmette keledi.

Mısalı: Ivanovaǵa kúle bir qarap, minberdi aylanǵan jıyınǵa **názer tasladı** (T.Q. «Qaraqalpaq qızı», 220-bet).

²⁵ Бекбергенов А. Синонимлер хэм антонимлер // Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1971. 115-133-б.

... Biraq, hámmeniń kewlin awdarǵan tárepke **kóz taslap**, qasındaǵı jigitte bir nárese dep edi (T.Q. «Qaraqalpaq qızı», 220-bet).

Bunda **názer** sózi arab tillik qatlamǵa, al **kóz** sózi óz tillik qatlamǵa tán sóz sinonimlik qatnasqa túse aladı.

§ 52. Sinonimiya hám polisemiya

Sinonimler de, kóp mánili sózler de sózdiń mánisi menen baylanıslı uǵımlardı basqarıp keledi. Sonlıqtan bul eki birlik arasında da belgili mánilik qatnaslar bar. Qaraqalpaq tilindegi sózler óziniń tiykarǵı mánisinde de, sóz dizbeginde de jeke, dara mánisinde, kóp mánide de qollanılıp, sózdiń órisi, qollanıw uqıplılıǵı hár qıylı bolıp, rawajlana beredi. Sonlıqtan tildegi bunday jaǵdaylar sózlerdiń kóp mánilik qubılısın keltirip shıǵaradı.

Mısalı: **Awzı-awzına** tiymey sóyledi. **Jaǵı-jaǵına** tiymey sóyledi.

Bunda **jaq** hám **awız** ekewi de adam múshesi ataması somatizm sóz óz ara sinonimlik qatnasta.

Awız suw – ishimlik suwı, ishiwge jaramlı suw;

Awızdaǵı bólme – kire beristegi bólme, bólmeniń jaylasıw ornı;

Ósek qaltanıń awzı – awıspalı mánide, ósek gáptiń baslanıwı;

Bir awız sóz aytıw (aytpaw) – sózdiń kólemin ańlatadı;

Sumkanıń awzı – sumkanıń ashılıwǵa arnalǵan bólimi;

Qoranıń awzı – qoranıń ergenegi (ashılıp, jawılatuǵın bólegi) t.b.

Demek, **awız** sózi menen baylanıslı sózler usı sıyaqlı kóplegen mánige iye. Bunda **awız** adam múshesi (eń tiykarǵı nominativlik belgisinen uzaqlasıp) ataması, basqa da mánilerdi ańlatıp kelgen.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Lesikalıq sinonimler degenimiz ne?
2. Absolyut sinonim degende neni túsinesiz?
3. Leksikalıq sinonimniń qanday túrleri bar?
4. Dominanta sózi qanday máni ańlatadı?
5. Sinonimlerdiń polisemiya menen qanday baylanısı bar.

Tayanış túsinipler:

Sinonim – grekshe – **mániles**, mánisi jaqın sózler. Sózlerdiń mánilik jaqtan ańlatılıwına qaray toparlastırılıwı.

Sinonimlik qatar – óz ara mánisi jaqın sózlerdiń bir mánilik qatarında keliwi.

Dominanta – sinonimlik qatarında eń tanımalı, ónimli qollanılatuǵın sóz.

Leksikalıq antonimler – sinonimlerdiń túbirleri hár qıylı sózler arqalı keliwi hám mánilik jaqtan jaqın keliwi.

LEKSIKALIQ ANTONIMIYA

Ádebiyatlar: 2. [44-52]; 6; 4 [15-17]; 20; 2 [115-133]

§ 53. Leksikalıq antonimiya

Antonimler – óz ara qarama-qarsı mánidegi sózler. Leksikalıq antonimler hár qıylı túbir sózlerden, semantikalıq jaqtan bolsa qarama-qarsılıǵı basımlıǵı menen ózgeshelenedi. Antonimler haqqında E.Berdimuratov: «Antonimlerdi ańıqlawda biz olardıń mánileri arasındaǵı qatnasınıń sapasına qarawımız kerek, kópshilik jaǵdaylarda usı mánileri arasındaǵı qatnasqa qaray: aytar-aytpas, dámlı-dámsız usaǵan ápiwayı túrdegi sózlerdiń qarsı mánige ózgeriwın antonimiyalıq qubılıs dep ańıqlawlar ushırasadı. Álbette, antonimlerdi biz sózlerdiń bunday ápiwayı túrdegi bolımsız máni tuwdırıwshı qosımtalar menen ózgeriw jaǵdayınan emes, ol hár qıylı túbirge iye bolǵan sózlerdiń ózindegi qarama qarsı mániden izlewimiz kerek. Hár túrli túbirlerge iye bolǵan qarama-qarsı mánili sózlerdi ǵana leksikalıq antonimler dep tanıwımız kerek» - dep kórsetedi²⁶.

Al A.Bekbergenov arıawlı maqalasında: «Antonimler predmettiń yamasa onıń belgileriniń qarama-qarsılıǵın emes, al tek olardıń mánileriniń qarama-qarsılıǵın kórsetedi. Tildegi dus kelgen sózge antonim tawıp qoyıwǵa bolmaydı»²⁷.

Leksikalıq antonimler bir sóz shaqabınan bolıwı hám usı sóz shaqaplarınıń semantikasına tiyisli belgilerdi bildirip keledi.

Antonimler barlıqtaǵı, dúnyadaǵı zat-nárese, qubılıslardıń sanı hám sapasın, artıq ya kemligin, túrli ózgesheliklerin mólsheri yaqi kólemın óz ara salıstırıw arqalı júzege keledi. Ekinshiden, antonimlerde tán ózgeshelik – olardıń tek bir til birliǵi arqalı antonimlik tábiyatı ańlatıla almaydı, sebebi antonim bolıwı ushın oǵan salıstırılıp baha beriletuǵın ekinshi birlik, yaǵnıy antonimlik jubayı bolıwı tábiyiy qubılıs.

²⁶ Бердимуратов А. Хәзирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкіс: Билим, 1994. 52-53-б.

²⁷ Бекбергенов А. Синонимлер хәм антонимлер // Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1971. 115-133-б.

Antonimler athqlardan boladı: jaqsılıq-jamanlıq, er-hayal, kún-tún.

Kelbetliklerden boladı: saqıy-baqıl, mazalı-ashshı, sulıw-bádbáshere, pisik-shiyki t.b.

Ráwıshlerden: dáslep-soń, ádep-keyin, áste-tez, kóp-az.

Feyillerden: oyandı-uyıqladı, jılattı-jubattı, daǵısıw-jıynalıw, túsiriw-júklew.

§ 54. Kontekstlik antonimler

Bir qatar sózler jeke turǵanda, túbir túrinde de óz ara antonim bola almawı múmkin. Ayırım sózler belgili kontekstte antonim bolıp kete beredi. Mısalı: Gá **durıs**, gá **shala** túsiniq penen ayılǵan pikirlerin sol túrinde jazǵanıw ushın «monologlardıń» avtorlarınan keleshekte de keshirim soramayman (T.Q. «Qaraqalpaqnama», 275-bet).

«Kimgе jaqsılıq etsek de aldı menen juwabın **oylama**, al birewge jamanlıq eter bolsań, juwabın **esińnen** shıǵarma» (T.Q. «Qaraqalpaqnama», 276-bet).

Dáslepki mısalda *durıs* hám *shala* sózi tek kontekstte antonim bolıp kelgen. Sebebi, leksikalıq antonim bolıwı ushın *durıs* – qáte, *shala* is – pitken is t.b. túrinde keliwi kerek bolsa, ekinshi mısalda *oylama* – *esińnen* shıǵarma sózlerinde de esinen shıǵarıw – esine túsiriw jubaylasıwı kerek.

Tariyx – anań, xalqıń – ákeń (T.Q. «Qaraqalpaqnama», 271-bet). Mısalda *ana-áke*, *ata-ana* túrinde leksikalıq antonim bola aladı, al tariyx penen xalıq óz ara antonim bola almaydı. Sebebi, tariyx sóziniń óz aldına, xalıq sóziniń de ańlatatuǵın mánileri bolıp, óz ara qarama-qarsı yamasa mánilesken qatnasta kele almaydı. Biraq, usı kontekst ishinde ǵana antonim.

§ 55. Antonimlik juplıq

Antonimlik juplıq degenimiz bul jup sóz emes, al antonimlik jubay. Leksikalıq antonimde bir qatar túbir sózler óz ara jubay bola aladı. Mısalı: *uzaq-qısqa*; *jılaw-kúliw*; *ǵarrı-jas*; *bar-joq*.

Bul itibarǵa alıńǵan birlikler óz ara antonimlik jubay yaǵnıw juplıq dúze aladı. E.Berdimuratov: «lı/-siz sóz jasawshıları arqalı

kelgen sózlerdi, (mısalı: aqıllı-aqılsız) hám *ma/me*, *ba/be*, *pa/pe* bolımsızlıq formaları arqalı jasalǵan sózlerdi antonimler dep esaplamaydı. Sebebi, *-lı/-siz* hám bolımsızlıq formaları arqalı zattıń bir belgisiniń bar ekenligi, al ekinshisinde sol belginiń joq ekenligi túsiniлип tur» - dep kórsetedi²⁸.

Al qazaq til biliminde M.Belbaeva: «Logikada bir birine qayshı keletuǵın uǵımlar hám qarama-qarsı uǵımlar boladı. Qayshı uǵımlar birin-biri joqqa shıǵarıw menen ǵana sheklenedi. Olar zatqa, qubılısqa, yaǵnıw onıń sapasına jańadan baha bermeydi. Tilde bul bolımsızlıq kategoriyası arqalı bildiriledi. Bolımsızlıq affiks arqalı jasalǵan bolımsızlıq mánili sózler antonim bola almaydı»²⁹ - deydi.

Mısalı: *keldi-kel(me)di*; *ayttı-aytqan* (joq); *kórdi-kórgen* (emes).

Bul bolımsızlıq formaları arqalı kelgen túbirleri birdey sózler leksikalıq antonimlik juplıqlardı dúze almaydı, al grammatikalıq jaqtan antonim bola aladı.

§ 56. Enantiosemiya

Enantiosemiya – antonimlerdiń bir túri. Biraq, enantiosemiyada leksikalıq antonimler sıyaqlı jubayı bolmaydı. Onda bir til birligi sóylewdi, pikirdi ańlatıwdıń talabına qaray antonimlik jubaysız-aq qarama-qarsı mánisti ańlatadı.

M.Qudaybergenov hám T.Bashirov tárepinen antonimler boyınsha dúzilgen sózlikte **kózli** sózin enantiosemiyaǵa mısál retinde keltiredi. Mısalı: «1. Kózli – kózi bar yaǵnıw kózi kóredi. 2. Kózli – kózi kórmeydi yaǵnıw soqır»³⁰.

Enantiosemiya leksikalıq antonimlerge salıstırǵanda ónimsiz qubılıs. Tilimizde jeke siyrek bolsa da ushırasadı. Mısalı: *Jiyi sózi*.

²⁸ Бекбергенов А. Синонимлер хэм антонимлер // Қарақалпақ тили бойынша изертлеулер. Нөкис: Қарақалпақстан, 1971. 58-59-бетлер.

²⁹ Белбаева М. Қазіргі казак тілі лексикологиясы. Алматы: Мектеп, 1976. 42-43-б.

³⁰ Қудайбергенов М., Баширов Т. Қарақалпақ тили антонимлериниң қысқаша сөзлиги. Нөкис: Билим, 1995, 4-б.

Bunda azan hám kesh óz ara antonimler, al azan-tús, tús-kesh sózleri kontekstte ğana antonim bolıwı múmkin. Bunda tús sózi – logikalıq orayda jaylasqan. Bay – orta hal – kámbaǵal.

Mısallarda bay – kámbaǵal óz ara antonim bola aladı, al orta hal – bul usı eki qarama-qarsı mánistiń dál kesilispesi, logikalıq orayı bolıp tabıladı.

----- bas

----- bel

-----ayaq

Bas – bel – ayaq.

Adam músheleri atamaları da hár biri birgelkili atamalar. Bul mısalda logikalıq oray – bel.

§ 59. Antonimlerdiń stillik qural semasındaǵı sıpatlaması

Antonimler – kórkemlew quralı retinde de belgili. Antonimler sózlerdiń mánileriniń ápiwayı qarama-qarsı baylanısta keliwin ğana túsindirip qoymastan, al tildiń stillik ózgesheliklerin de kórsetedi. Antonimler kórkem shıǵarma tilinde, awızeki sóylewde, solardıń ishinde frazeologizmler, ushırma sóz, naqıl-maqallar quramında da tereń obrazlılıqtı, ekspressivlikti payda etiwde salmaqlı orınǵa iye.

Kórkem ádebiyat stilinde antonimler antiteza, antonomaziya, oksyumoron túrinde de qullanıladı.

Mısalı: Óli jan, qız teke, tiri jetim t.b. – bular oksyumoranlar. Stilistikalıq quraldıń bir túri oksyumoranlar sózlerdiń metaforalıq awısıw usılı arqalı óz ara qarama-qarsı mánini bildiredi. Al, ulıwma atamanıń ornına jeke atamanıń yamasa onıń kerisinshe qullanılıwı bul **antonomaziya** bolıp tabıladı.

Mısalı: Sarań, dúnyanıń izinen quwǵan adamdı – kerisinshe ataması menen **Qarunbay** dep ataw (Qarunbay ápsanalarda oǵada saqıy adam bolǵan), al oǵada uwayımshıl adamdı Asan qayǵı dep ataw jaǵdayları ushırasadı.

Antiteza – stilistikalıq qural.

Antitezanıń ólshemi haqqında M.Belbaeva tómendegi pikirdi bildiredi. «Antitezalar eki aǵzadan turadı hám olar jubayı menen qatara qullanıladı»³⁵.

Mısalı: ... kiyatırsam aldında jeti jolbarıs awızların ashıp maǵan topıldı ma deń. Attan túse sala, **anawsın** anda, **minawsın** mında ılaqtırdım (T.Q. «Qaraqalpaqnama», 98-bet).

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Antonimler degenimiz ne?
2. Paradigmatikalıq qatnasqa kiretuǵın til birliklerin tabıń?
3. Leksikalıq antonimler degen ne?
4. Bolımsızlıq formaları antonimlerdi payda ete ala ma?
5. Enantiosemiyaǵa mısallar keltiriń?
6. Kontekstlik antonim degenimiz ne?
7. Logikalıq oray degenimiz ne?
8. Antonimiya qubılısınıń qanday ólshemleri bar?
9. Oksyumoron degenimiz ne?
10. Antiteza degen ne?
11. Antonomaziya degen ne?

Tayanısh túsinikler

Antonim – bir-birine mánileri qarama-qarsı sózler.

Antonomaziya – ulıwmalıq atama ózinshe jeke, jekeniń ornına ulıwma qarama-qarsı máni ańlatatuǵın atama menen ataw.

Leksikalıq antonim – Túbir sózlerdiń óz ara qarama-qarsı jubaylasıp keliwi.

Logikalıq oray – antonimiya qubılısındaǵı ólshem ataması.

Kontekstlik antonim – sózlerdiń jeke turǵanda óz ara antonimlik jubayda kelmey, ol kontekstte ğana antonimlik xızmette keliwi.

Enantiosemiya – antonimniń bir túri.

³⁵ Белбаева М. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы. Алматы: Мектеп, 1976. 33-45-б.

LEKSIKALÍQ OMONIMIYA

Ádebiyatlar: 4 [33-34]; 6 [14-15]; 9 [23-24]; 11 [177-181]; 16

§ 60. Leksikalıq omonimiya

Adamlar arasında qatnas quralın atqarıwshı tilde forması uqsas, mánisi bólek, forması hár qıylı, mánisi birdey kóp mánili hám t.b. sózler ushırasadı.

Formaları, ayıtılıwı birdey bolıp, mánileri hár qıylı bolıp keletuǵın sózler *leksikalıq omonimler* delinedi. Mısalı: **Jas** kishiniń aldında jas úlkeniń aljasıwı úlken sawda eken.

– Qoy, kózińe **jas** alma, qayaqtaǵı báleni shıǵarma, - dep shıǵanaǵındaǵı kópshikti aldına alıp mijimirladı Úsenbay.

Batır *atına* sóz keltirgisi kelmedi.

Atına mingen Arıslan,

Bul ketisten ketedi. (“Qırq qız”).

Bul mısallardı “jas” sózi - forması, ayıtılıwı, jazılıwı birdey bolǵanı menen hár qıylı mánide - birinshisinde, adamnıń jasına baylanıslı bolsa, ekinshisinde kózdiń jasın bildirip kelgen. Sonday-aq, ekinshi mısaldaǵı “atına” sózi birinshisinde adamnıń ismine baylanıslı bolsa, ekinshisinde jısqını bildirip eki túrli mánide qollanıwı tur. Eki mısaldaǵı sózler de bir sóz shaqabına – atlıqqa qatnaslı.

Omonim sózler menen sózdiń kóp mánililigin shatastırmaw gerek. Kóp mánili sóz bir sózdiń bir neshe mánide qollanıwı bolsa, omonimde sózdiń forması birdey bolıp, al mánisi hár qıylı boladı. Tómendegi mısallardı salıstırıp kóriń:

Kóp mánili sózler	Omonim sózler
Tús	tús
Attan tús	tús kórdi
Suwǵa tús	tús boldı
Izine tús	suwıq tús bildirdi
Tutqınǵa tús	

Polisemiyanıń uqsas kategoriyaları haqqında bir qansha francuz, nemec, anglichan, chex, rus hám ózbek tilshilerinıń pikir

jürgiziwleri júzege keldi. Polisemiyaǵa uqsas kategoriyalarǵa konverciya, omonimiya, fraza kiredi. Birqansha tilshiler polisemiya menen omonimiya arasındaǵı baylanıstı, ayırmashılıqtı tayaqshalar arqalı belgilep kórsetti. Mısalı: polisemiya tıykarǵı mániniń átirapında dóregen bir neshe qosımsha mánilerdi tayaqsha arqalı kórsetedi.

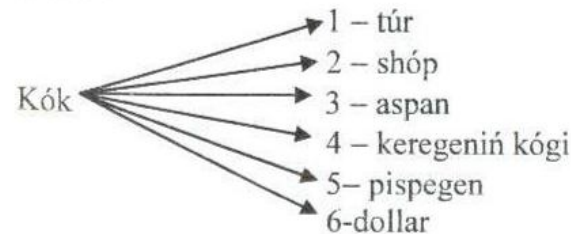

Demek, bul kórinis arqalı joqarıdaǵı túsinikti túsine alamız. Al, omonimiyanı forması, ayıtılıwı birdey biraq, mánileri basqa-basqa sózler dep túsinemiz. Sonlıqtan da, biz onı bir-birine jaqınlaspaǵan parallel eki tayaqsha arqalı kórsetemiz.

Kóp mánili sózdiń baylanıslı turǵan leksikalıq mánileriniń ayırım jaǵdaylardan úziliwi, birden artıq bir túr fonetikalıq strukturaǵa iye sózge differenciaciya boladı. Demek, sózlerdiń kóp mániligi arasındaǵı baylanıs jibi úzilip, omonimiyaǵa aylangandaǵı jaǵdaylarǵa názer awdarayıq:

Mısalı:

Dáslep, bul *kók* sóziniń polisemiya bolǵanlıǵına daw joq. Tıykarında bul mánilerdiń barlıǵı da (*kók*) túr mánisindegige tıykarlangan. Lekin, birinshiden usı predmetlerdiń túri (*kók*) sonlıqtan da (*túr*) mánisindegi sózge kóp mánili bolıp keledi de, biraq bir waqıtları bir-biriniń arasındaǵı baylanıs jibi úzilip,

omonimiyağa aylanganı turğan fakt. Bul pikir, konteksttegi sózler arqalı ğana belgili boladı. Mısalı:

1. Bufetshi Dina "awızına jazıp qıstırayıq, sen oficiantkadan qızıl qálem tawıp kel. **Kók** bolsa da boladı," - dedi (SH.Seitov).

2. Kórdim dáryalardıń boyın **kók-kómbek**,

Kórdim gúl tóselgen jaǵalawlardı (I.Yusupov).

3. Hám ol ashıq **kók**te joǵalar jıldam,

Kúshinen qaltırar ayaqtıń astı (I.Yusupov).

4. Xabarıń bar, jawday shabilıp soǵan niyetlep buyırtqan otawdıń **kógin** tıshqan kemirip otır (SH.Seitov).

5. Ol **kók** qawınlardıń ústinen shóp basıp, panalańqırıp qoydı.

Túr, shóp, aspan, keregeniń kógi, pispegen sózlerdiń barlıǵınıń gápte **kók** dep ayılıwınıń forması birdey bolǵanı menen konteksttegi mánileri bir-birine hesh jaqınlaspaydı. Sonlıqtan da, bul qubılıs sózsiz omonim. Usı mısallardı keltire otırıp, V.I.Abaevtiń sxemasın keltiremiz. Yaǵnıy joqarıda aytıp ótkenimizdey polisemiya eki bası qosılǵan tayaqshanıń tómengi eki jaǵın tómén sozıp, parallel eki tayaqsha retinde, polisemiyaдан omonimiya payda boldı degen mánide belgileymiz:

Tilimizde omonim sózlerge uqsas, biraq ayırım ózgesheliklerge iye bolǵan, onıń ayırıqsha bir túri dep qaralatuǵın omofonlar menen omograf sózler de ushırasadı. Olar ózlerine tán, omonimnen ayırılıp turatuǵın belgileri bar.

a) forması uqsas, bir qıylı aytılıp, biraq hár qıylı jazılatuǵın sózler toparın *omofon* deymiz. Mısalı: 1. *duzshı* (*dushshı* dep ayıladı, *duz* islew kásibi menen shuǵıllanatuǵın, *duz* satatuǵın degen mánini bildiredi). 2. *dushshı* (taǵamıń dámine baylanıslı).

b) Birdey formada jazılıp, bir qıylı aytılatuǵın, tek pát arqalı ğana onıń mánisiniń eki túrli ekenin bildiretuǵın sózler *omograf* sózler delinedi. Mısalı: *jay* (tam mánisinde), *al jay* (qanday bolmasın bir nárseni jayıw degen mánide, háreket). *Sonday-aq, tartpa - stoldıń tartpası, tartpa - (feyl - bir nárseni tartpaw mánisinde) feyildiń bolımsız forması.*

Omonimler kórkemlew quralları sıpatında ayılajaq pikirdi uyqasıqlı, dıqqat awdararlıqtay etip kórsetedi. Sonlıqtan omonimler kalambur, sóz oınların jasawda keńnen qollanıladı. Mısalı: Toyǵa barsań burın *bar*,

Burın barsań orın *bar* (naqıl).

Quran táliymatına kóre jer ústi dúnyası adamzattı qadaǵalaw *dúnyası*. Bul *dúnyada* da jaqsılıq hám jamanlıqtı tarqatıwshılar kóp boladı.

Bul *dúnya dúnya* bolǵalı,

Patsha ádil bolǵan emes. (Berdaq).

Bendeniń mal-*dúnya*ǵa qızıǵıwı, ash bóriniń qoylar padasına qızıqqanı menen barabar (Hádisten).

Ey, ahli musulman,

Sózime inan,

Bul *dúnya* ótkinshi,

Bul *dúnya* zindan (X.Yassawi).

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Omonim degen ne hám onıń túrleri?
2. Sinonim degen ne, onıń túrleri hám xızmeti?
3. Antonim degen ne, onnan qanday kórkem súwretlew quralı jasaladı?
4. Omonimlerde usas qanday til qubılısları bar?
5. Omonimiya menen polisemiya qalay parqlanadı?
6. Omonimler qalay payda boladı?

Tayanısh túsinikler

Omonimiya – úl birlikleriniń súwretlew jobasındaǵı teńlik qubılısı.

Leksikalıq omonimiya – formaları, ayıtılıwı birdey, mánileri hár qıylı bolıp keletuǵın sózler.

Omofon – forması uqsas, bir qıylı aytılıp, biraq hár qıylı jazılatuǵın sózler.

Omograf – birdey jazılıp, bir qıylı aytılatuǵın, tek pát arqalı ğana onıń mánisiniń eki túrli ekenin bildiretuǵın sózler.

Omoforma – belgili bir formada ortalıqtı saqlap, ózgeshe grammatikalıq kórsetkishlerge iye, mánisi bólek sózler.

PARONIMIYA

Ádebiyatlar: 2 [33-44]; 9; 5 [181-185].

§ 61. Paronimiya

Paronimler – sózdiń ańlatatuǵın mánisi menen baylanıshı uǵım. Sonlıqtan lingvistikalıq ádebiyatlarda paronimlerdi mánilik bildiriwine qaray bir qatar toparlarǵa bólip qarastıradı.

Lingvistikalıq sózliklerde «Paronimler – esitiliw uqsaslıǵı hám morfemalıq quramınıń jaqınlıǵı boyınsha biriniń ornına jańılıs sóz yamasa házil retinde qollanılatuǵın sózler»³⁶, - dep kórsetiledi. Al, rus til biliminde paronimlerdi sózlerdiń semasiologiyalıq xarakteri menen baylanıstırıp, paronimler aytılwı jaǵınan omonimlerge jaqın. Birinshi ózgesheligi, paronimler hár túrli bolıp jazıladı. Ekinshi ózgesheligi, paronimlik sózler mánilik jaqtan bárqulla tuwrı kele bermeydi, - dep kórsetedi³⁷. Qazaq til biliminde paronim sózlerdi leksika-semantikalıq toparlardıń ishinde qarastıradı. «Paronimler – bul birdey aytılıp, morfemalıq quramı hár qıylı sózler. Paronimler dep, hesh bir mánilik baylanısı joq, biraq aytılwında, bir – birine oǵada jaqın, hátte birdey bolıp aytılatuǵın, mánileri basqa – basqa sózler» dep, al omonim hám omograflardan, omofoma hám paronimlerdi geypara waqıtlarda kalambur (fransuzsha «calembuor» degen sózi bolıp, aytılwı birdey, biraq mánileri hár túrli sózler negizinen payda bolǵan «sóz házili» degendi ańlatadı) jasalıp, házil – dálkek sóz retinde qollanıladı»³⁸ – dep atap kórsetiledi.

Ózbek til biliminde de paronimler bir qatar ádebiyatlarda aytılıp, SH.Raxmatullaev paronim sózler bolıw ushın tómendegi belgileri bolıwı kerекligin aytağı hám sistemalıq-leksikologiyalıq baǵdarda analizleydi.

³⁶ Насыров Д.С., Бекбергенов А., Жәрімбетов А. Русша - қарақалпақша терминлер сөзлігі. Нөкіс: Билим, 1992, 132-б.

³⁷ Фомина М.Н. Современный русский язык. Лексикология. Москва: Высшая школа, 1983, 103-б.

³⁸ Белбаева М. Қазіргі казак тілі лексикологиясы. Алматы: Мектеп, 1976, 27-б.

1. Sóz jasalıw nızamlılıqları boyınsha jasalǵan leksemalar bolıwı;

2. Anıq bir leksemadan (yaǵnıy túbir sózden, bir túbirden jasalǵan sóz) bolıwı;

3. Bir sóz shaqabına tiyisli bolıwı;

4. Sóz jasawshı morfemalardıń mazmunı boyınsha ulıwmalıq bolıwı;

5. Sóz jasawshı morfemalardıń ańlatılıwı jaǵınan da uqsas bolıwı kerек»³⁹ –dep, sózler paronimler bola alıwı ushın usı bes talaptıń bolıwı zárúrligin atap kórsetedi.

Al qaraqalpaq til biliminde paronimler haqqında leksikologiya baǵdarındaǵı ádebiyatlarda ulıwma sóz etilmegen, tek ǵana avtorlar jámááti tárepinen shıǵarılǵan miynette: shappat – shapalaq, domalaq – dóńgelek sıyaqlı sanawlı mısallar keltirilgen⁴⁰.

Qaraqalpaq tilinde paronimler qubılısı ónimsiz. Ol ańlatılıwı boyınsha omofonlarǵa uqsas. Omofonlarǵa uqsaslıq tárepi – paronimler de aytılwında bir - birine oǵada jaqın uqsaslıqta. «Omofonlar - aytılwı bir, jazılıwı hár qıylı bolǵan sózler»⁴¹. Omofonlar usas, hátteki birdey aytılsa da, hár túrli máni ańlatadı. Álbette, sóz omofon xızmetinde keliwi ushın da, paronim bolıwı ushın da olardıń bir – birine salıstırılatuǵın sínarları bolıwı kerек. Sinonimlerde sinonimlik qatarlar eki, úsh hátte onnan da kóp birlikler menen ańlatılsa, ol paronim hám omofonlarda tek eki birlik arqalı bir – birine salıstırıw arqalı olardıń mánileri aydınlasadı.

H.Jamolxonov paronimlerdiń omonim hám omofonlardan tómendegi belgelerine qaray ózgeshelenetuǵınlıǵın aytağı: «Paronimlerdiń aytılwı bir-birine jaqın, uqsas bolıp keledi. Mısalı: ot (shóp) hám ot (jalın) sıyaqlı.

³⁹ Рахматуллаев Ш. Қазіргі алабий үзбек тили. Тошкент: Фан, 2006, 45-46-б.

⁴⁰ Пирниязова А., Шынназарова С. Қазіргі қарақалпақ әдебий тили (Лексикология) пәнинен интерактив усулларды оқытуы. Тошкент: Баяз, 2014, 10-б.

⁴¹ Бердимуратов Е. Қазіргі қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкіс: Билим, 1994, 43-б.

2. Omofonlarning aytilishi har qiyli. Misali: Tire ham tiyre (bul aytiliwda), al jaziliwda tire (feyl) ham tire (irkilis belgisi) birdey bolip jaziladi. Paronimlerde bolsa aytilishi ten emes. Misali: amel-hamel, amir-hamir bular paronimler sozler bolip, amel (4 fonema) – hamel (5 fonema), amir (4 fonema), hamir (5 fonema), al omofonlarda salistirilatuwin sinarlari kobinese birdey bolip keledi.

3. Paronimler soz variantlari menen birlikte qaralivi kerek. Paronimler bir soz shaqabina tiyisli bir neshe leksemalar»⁴².

Qaraqalpaq tilinde paronimler arawli turde izertlenbegen.

Qaraqalpaq tilinde bir qatar paronim sozler ushirasadi. Olar kopshilik jagdayda, asirese, soylew stilinde birini ornina ekinshisi aktiv qollanila beredi, al olardi ayirim - ayirim turde alip tallaqanımızda, eki komponenti de kobinese birdey mani anlatsa da, ekinshi komponentleri jeke turip, bul talapqa juwap bermeytuwin halatlari da ushirasadi. Misali: *gaziyne* – *gazna*. *Gasziyne*, *gazna* sozi de awizeki soylew stilinde mol bayliq, dunya manisin anlatsa da, *gazna* sozi – bank isleri terminine tiyisli soz. *Gasna* – kassa, pul tusiniklari menen baylanisli.

Anla – *angar*. Bul buyriq manili – soz bolip, ekinshi bettegi shaxsqa qarata aytiladi. Birini ornina ekinshisi qollanila beredi. Tubirleri an sozinen bolip, anla sozi hareket manisin anlata, bayqa, serle sozleri menen sinonimles. Al *angar* sozi jeke turghanda *angar* – suw obyektini semantikasina baylanisli soz bolip, suwdin bagit - bagdarin anlata. Tiykarinan suwdin bagit -bagdarina, jonelisine baylanisli paronimni anla sinari uliwma jumsalmaydi.

Paronimler qaraqalpaq tilinde oz ara tubirles sozler menen kelip gana paronim sozler bolip qoymastan, al usas ugimlar arqali da paronimlik xizmet atqaradi. Jariq qawin jarilgan qawindi anlata, al jariq qawin ushin jaqti qawin dizbegi qollanilmaydi. Misali: *jaqti* – *jariq*. Xana jaqti, xana jariq – bul eki misalda da xanani jaqtılı, nurli bolip turıwı nazerde tutiladi. Al jariq sozi jaqti, nurli manisi menen birge bir narseni jirigi, sinigi menen de baylanisli ugimdi anlata. Misali: mayek jariq yagniy singan, shitnagan, sızıq tusken yaki jaramsiz t.b. halatin anlatusi menen birge, diywaldin jarilıwı, shardin jarilıwı, jaranın jarilıwı, qarının jarilıwı uliwma

⁴² Jamolxonov N. Hozirgi ozbek adabiy tili. Toshkent, 2005. 181-184-6.

predmettin korinisindegi nuqsan yamasa turlishel halatin anlata. Biraq atap otulgen misallardağı diywal, shar, qawın, jara – olardin jaqtılanıp, qanday da sawle, nur menen jaqti bolip turıwın uliwma anlatsaydi. *Jaqtı* – *jariq* – jaqtılıq manisin bildiredi. *Jariq* – jaqti manisin de, sanlaq manisin de bildiredi.

§ 62. Paronimlarning soylewde stillik qural sipatında qollanılıwı

Paronimler awizeki soylew tilinde, kirkem shigarmalar tilinde pikirlerdi awisपालı, astarli, ekspressivlik penen qollaniwda belgili orin tutadi. Ekinshiden, paronimler tilde otkir kalamburlardi (soz oyını) jasawda da belgili ahmiyetke iye. Soz sheberleri kirkem shigarmalarda nazik sheberlik, pikirlerdi sergeklik penen anlaw arqalı, paronim sozlerdin manilerin bir pikirdin ekinshisine qollanadi.

Paronimlerden sol shigarmadağı qaharman ham personajlarning xarakterin ashıp beriwde kirkemlik maqsette tiyisli orinlarda paydalanadi. Bul jagday til biliminde **paronomaziya** degen termin menen ataladi.

Belgili soz sheberi, satirik jazıwshı M.Nızanov oz shigarmalarında paronimlerden orinli ham onimli turde qollanilganın ushiratamız. Misali: jazıwshınıń «Qaytıwın bermesiz be?» gurrińinde: ... jetpishinshi jıllardıń bir kúńinde Xalmurat Saparov gazetaniń nawbetshiliginen tunletip kiyatirgan eken. Aldınan ush-tort jol tosarlar shigıp: - ush som beresen! – depti. Bermese awhal shataq. Qaltasin qarasa on somlıgi bar eken. Jol tosarlarğa sonı uslatıpti. Ush som ornına on somga iyelik etken koshe biyzarlar quwanıp ketipti. Biraq, qarasa Xalmurat aga ornınan taysalmaydi.

– Men on som berdim go, sizler ush som soradınız, qaytıwın bermesiz be? – depti, Xalmurat aga.

Buyırıp turgan narseni qoyaber, - «**qaytıwına**» bir judırıq alıp, Xalmurat aga juwasıp uyine **qaytıpti**» (M.Nızanov «Tanlamalı shigarmaları» III tom, 144-bet).

Bul misalda puldin **qaytıwı** ham jazıwshınıń uyine **qaytıwı** waqiyasında atalğan eki paronim sheberlik penen berilgen. Tiykarinan, *qaytıw* ham *qaytıw* adamniń ashıw, ızası

mánisinde paronimlik qatar dúze aladı. Sonday-aq, M.Nızanovtıń «Tańlamalı shıǵarmaları»na kirgizilgen Palwaniyaz «aǵash quyırq»tıń ushırmaq sózlerinen tómendegi mısalda da paronim kalambur sóz maqsetinde jumсалǵan, ótkir kúlkini payda etedi. Mısalı: «Palwaniyaz Moskvaǵa awıl xojalıǵı jetiskenlikleriniń kórgizbesine baradı. Miymanxanaǵa Qıtaylı delegaciya kelip, aldın olardı ornalastırıp bolıw ushın basqalardı irkip qoyǵan eken. Palwaniyaz irkilmesten ótip kete beripti. Miymanxana xızmetkerleri bunı da qıtaylı dep túsinip:

– Siziń familiyańız? – dep soraptı.

– Pal Van YAz! – dep «Aǵash quyırq» irkilmey ótip kete beripti» (M.Nızanov «Tańlamalı shıǵarmaları» III tom, 165-bet).

Bul úzindide «Aǵash quyırq» laqaplı laqqı adamnıń atı, familiası Palwaniyaz Abdullaev. Bul orında Palwaniyaz qıtaylılar tilinde, miymanxanadaǵı jaǵdaydan shıǵıp ketiw ushın, ózin de sırt elli adam sıpatında tutıp ismin qıtayshalap aytadı. Shayır shıǵarmasında usı sıyaqlı paronimaziya qubılıs házil-dálkek, ashshı kúلكi, ayırım orınlarda astarlı mánis-mazmundı ashıp beriw ushın paydalanılǵan.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar:

1. Paronimiya degenimiz ne?
2. Paronimler menen omonimler qalay ózgeshelenedi?
3. Paronimler haqqında qaysı miynetlerde ayılǵan?
4. Paronimlerdeń omofonlarǵa uqsas tárepi bar ma?
5. Paronimler kórkem shıǵarma hám sóylew tilinde qanday maqsetlerde paydalanıladı?
6. Kalambur hám paronomaziya degenimiz ne?

Tayanış túsinikler:

Paronimiya – ayılıwı jaǵman uqsas, biraq mánisi ózgeshe, biriniń ornına ekinshisi jaqınlasıp qollana beretuǵın sózler.

Kalambur – francuzsha sóz, ayılıwı birdey, biraq mánileri hár túrli sózler negizinen payda bolǵan «sóz házili» degen mánini ańlatadı.

Paronomaziya – janlı sóylewde hám kórkem shıǵarmalarda stillik maqsetlerde paydalanıw.

GIPONIMIYA

Ádebiyatlar: 11 [185-188]; 16.

§ 63. Giponimiya

Giponimiya – sóz baylıǵındaǵı leksemalardıń baǵanalı (ierarxiyalıq) baylanıstan kelip shıǵatuǵın máni múnásibetleri. Tarıraq túsinik yamasa máni bildiretuǵın leksemalar keńirek túsinik yaki máni bildiretuǵın leksemalar menen túr (giponim) hám jınıs (giperonim) baylanısında boladı. Bunday baylanıs birlestiriwshi (integral) semalar arqalı iske asadı. Mısalı: *lala* leksemasınıń mánisi *gúl* leksemasınıń máni quramına, *pıshıq* leksemasınıń mánisi haywan leksemasınıń máni quramına kiredi. Bunday basqıshlı múnásibet ilimniń terminologiya sistemasında keń tarqalǵan [11:185].

Leksemalar mánisindegi usınday baylanıs gipo-giperonimiyalıq (túr-jınıs), partonimiyalıq (pútin-bólek) múnásibeti dep qaraladı. Usı arqalı leksemalardıń paradigmatları anıqlanadı. Mısalı: «*kijim*» mazmunlı topar aǵzaları: kóylek, shalbar, tufli, kostyum t.b.

Tildiń sóz baylıǵın sistema sıpatında úyreniwde leksemalardıń gipo-giperonimiyalıq múnásibetlerine súyeniw áhmiyetke iye: tábiyat hám jámiyettegi zatlardıń, waqıyalardıń tildegi atamaları bolǵan leksemalardıń mánilerin hám usı mániler arqalı barlıqtaǵı waqıyalardıń ózleri haqqındaǵı túsiniklerin ulıwmalastırıp hám ayırıp múmkinshiligin beredi.

§ 64. Graduonimiya

Graduonimiya – leksemalardıń máni t dárejelerinde qızalarında belginiń dárejeleniw. Bunday dárejeleniw c dep esaplanadı hám qatardaǵı bas sózge Mısalı: sulıw – shıraylı-kórkem- «belgi» ge

§ 65. Partonimiy

Partonimiya – leksemalardıń mán múnásibetleriniń sáwleleniw. Mısalı:

koridor (bólek). Sonın menen birge, xana (pútin) qapı (bólek) – ayna (bólek) qatarında xana lekseması bas sóz esaplanadı.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Giponimiya degen ne?
2. Gipo-giperonimiyalıq múnásibetlerdi qalay túsinesiz?
3. Graduonimiya hádiyesi haqqında maǵlıwmat beriń.
4. Partonimiya hádiyesin túsindiriń.

Tayanısh túsinipler

Giponimiya – sóz baylıǵındaǵı leksemalardıń baǵanalı (ierarxıyalıq) baylanıstan kelip shıǵatuǵın máni múnásibetleri.

Giponim – túr túsiniǵin bildiriwshi leksema.

Giperonim – jumıs túsiniǵin bildiriwshi leksema.

Graduonimiya – leksemalardıń máni toparları aǵzalarında belginiń dárejeleniwi.

Partonimiya - leksemalardıń máni toparlarında pútin-bólek múnásibetleriniń sáwleleniwi.

TARIYXIY SHÍǴÍSÍ BOYINSHA QARAQALPAQ TILI LEKSIKASÍ

Ádebiyatlar: 3[39-52-b.]; 4 [61-69-b.]; 14[132-233- b.];
6[22-28-b.]; 16[48-53-b.]; 30.

§ 66. Til rawajlanıwınıń xalıq tariyxı menen baylanıshlıǵı

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramınıń rawajlanıw barısın tariyxıy jaqtan qaraǵanımda hár qıylı xalıqlar menen qarım-qatnasta bolıp, sol xalıqlardan awısqań sózler menen tolısıp barǵan. Mongol xalqı (XII-XIII á.); arab, parsı (IX-XIII á.), al XVIII ásirdeń beri qaray rus tilinen sóz awısıw kóbeydi.

Qaraqalpaq tili – qaraqalpaq xalqınıń milliy tili. Ol ásirler dawamında xalıq turmısı tiykarında rawajlanıp búgingi künge deyin haqıyqat mánideǵi ádebiy til dárejesine kóterilgen xalıq tiliniń eń joqarǵı formasınan ibarat. Házirgi qaraqalpaq tili, onıń sózlik quramı, grammatikalıq qurılısı, stillik baylıqları ádewir jetiliskeń tillerdiń qatarınan orın aladı [7:161-b.].

Qaraqalpaq tili ilimiy tiykarda izertlewdiń de obyektine aynaldı. Bul arqalı onıń rawajlanıw nızamları hár tárepleme ilimiy kóz qarasta keńnen úyrenilip hám izertlenip kiyatır. Usınday ilimiy izertlewlerde qaraqalpaq tilinde onıń leksikalıq quramında ózge til birlikleriniń bar ekenligi de ilimiy tiykarda durıs dálillendi.

Máselen, N.A.Baskakov óziniń «Qaraqalpaq tiliniń qısqasha grammatikası» degen ilimiy jumısında qaraqalpaq tiliniń fonetikası, grammatikası boyınsha maǵlıwmatlar beriw menen birge onıń leksikası haqqında da sóz etedi. Bunda qaraqalpaq tili leksikasında arab hám parsı tilleriniń elementleri (birlikleri) ushırasatuǵının atap ótedi [3].

Jáne de, N.A.Baskakov «Qaraqalpaq tili leksikasınıń sostavı hám sóz qurılısı» degen jumısında qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında tariyxıy kóz qarastan sıpatlama berildi. Onda túpkilikli sózler menen birge basqa da tillerden awısqań sózlerdiń bar ekenligi, olardıń awısıwındaǵı tariyxıy jaǵdaylar tuwralı bahatı maǵlıwmatlar beredi. Yaǵnıy házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń leksikasında ózge til bolǵan qıtay hám iran tilleri elementleriniń

orin alatuǵınlıǵı, olardıń da túrkiy tillerine sóz awısıwdıń dáslepki dáwirlerinde kelip kirgenligi sóz etiledi. Jáne usı jumısta qaraqalpaq tiline rus tilinen hám rus tili arqalı awısqaqan internacionalıq leksikaǵa da arnawlı túrde toqtap, bul sózlerdiń basım kópshiligi XX ásirde sońǵı dáwirde awısqaqlıǵın konkret (anıq) faktler tiykarında júdá durıs kórsetedi [7:163-b.].

§ 67. Óz sózlik qatlam

Tildiń sózlik quramınıń tiykarǵı bólegin sol tildiń óz sózleri quraydı. Bul sózler sol xalıqtıń rawajlanıw tariyxı menen bekkem baylanısta boladı. Onıń milliy ózgesheligin kórsetedi.

Qaraqalpaq tiliniń óz sózlik qatlamı – bul onıń tiykarǵı tábiyatın kórsetetuǵın, qaraqalpaqlardıń pútkil rawajlanıw tariyxı menen birge jasap kiyatırǵan, sózlik quramdaǵı milliy ózgeshelikleriniń tiykarǵı kórinislerinen derek beretuǵın sózleriniń jıynaǵı. Máselen, ata, ana, quwanış, qız, ay, kún t.b.

Sózlik quram ishki resurslar esabınan bayǵanda usınday túpkilikli sózlerdiń semantikalıq hám grammatikalıq usıllar menen jańa sóz dóretiwi esabınan: sonday-aq sırtqı resurslar esabınan bayǵanda, basqa tillerden sózlerdiń awısıwı nátiyjesinde hám awısqaqan sózlerdiń qaraqalpaq tiline tán sóz jasaw usılları arqalı jańa sózlerdiń payda bolıwı iske asadı.

Tilimizge basqa tillerden awısqaqan kópshilik sózlerden qaraqalpaq tiline tán sóz jasaw usılları arqalı mánili sózler dóreydi. Kópshilik ilimpazlar bunday sózlerdi óz sózlik qatlamǵa kirgiziwdi maqul kóredi (paxta-kesh; shılıq).

Qaraqalpaq tiliniń óz sózlik qatlamınıń tiykarın **ulıwma túrkiy tillerine ortaqlıq** sózler quraydı, óytkeni qaraqalpaq tili shıǵısı boyınsha túrkiy tilleriniń qatarına kiredi. Sonlıqtan da, bul seymanı quraytuǵın tillerdiń leksikasında ulıwma ortaqlıqtıń usalıqtıń bolıwı nızamlı nárese. Burın bir túrk tili bolǵan házirgi ózbek, qazaqlı, qırǵız, uyǵır, azerbayjan, túrkmen, noǵay, tatar, bashqurt, shuvash, yakut t.b. álbette óz aldına ayırım til bolıp bólinip shıqqanda, olardıń hár qaysısınıń leksikasında sol tillerdiń barlıǵı ushın ortaqlıq sózler boldı. Ol sózler hár tildiń óziniń tariyxı dáwirler dawamında rawajlanıwınıń barısında ayırım fonetikalıq

özgerislerge ushıraǵanı bolmasa, tiykarınan túpkilikli formasın, saqlap qalǵanın kóremiz. Ulıwma túrk tillerine ortaqlıq leksika qaraqalpaq tiliniń óz sózlik qatlamınıń negizin quraytuǵın sózler sıpatında turmıstıń barlıq tarawların qamtıydı. Misalı: aǵash, taw, qır, kól, qus, oraqlı, qulaqlı, jumsaqlı, júweri, arpa, tórt, bes, men, sen t.b. Bul sózlerdiń barlıǵınında negizi bir. Biraqlı, hám tildiń óziniń fonetikalıqlı hám grammatikalıqlı nızamlarınıń talabına, basqa tiller menen salıstırıp qaraǵandaǵı specifikalıqlı ózgesheligine saykes hár tilde hár túrli seması usas ayıladı. Sonıń menen birge túrkiy tilleri, sonıń ishinde qaraqalpaqlı tili de jalǵamalı tiller qatarına kiredi. Jalǵamalı usıl menen sózlerdiń ózgeriwinde túrk tillerine ortaqlıq sózlerde ulıwmalıqlı bar. Qaraqalpaqlı tiliniń óz sózlik qatlamı onıń sózlik quramınıń tiykarǵı toparın quraydı. Onda shıǵısı jalǵınan qaraqalpaqlı tiline tán sózlerde, qaraqalpaqlısha sóz jasaw usılları arqalı basqa túbirlerinen jasalǵan sózler de bar.

Óz sózlik qatlamınıń tariyxı júdá áyyemgi dáwirlerge barıp taqaladı. Ol altay seymasındaǵı tillerde sóylesiwshi xalıqlar ele ajıralıp shıqqay turıp payda bola baslaǵan. Bul dáwirde kóbirek tiykar feyiller, atlıqlı, kelbetlikler dóregen. Bunday sózler ayırım fonetikalıqlı ózgeshelikler menen házir de mongol, túrkiy tillerinde bar. Keyin ulıwma túrkiy leksika júzege kelgen. Bul dáwirde barlıqlı túrkiy tilleri óz ara parqlanbaǵan til edi. Házirgi túbir sózler hám belgili dárejede dórendi sózler payda bolǵan. Sońınan sap qaraqalpaqlı tiliniń sózlik qatlamı júzege kelgen. Bular tiykarınan dórendi sózlerden ibarat. Túbir sózler ulıwma túrkiylik bolıp, qaraqalpaqlı tili qalıpleskennen soń dórendi sózler kóplep payda bolǵan. Degen menen túbir sózler de payda bola bergen. Máselen, túbir *jaz* feyili, onıń atlıqlı túri – *jaz* bar.

Qaraqalpaqlı tiliniń ózine tán sózlerin tómendegi belgileri menen ajıratıw múmkin.

1. Qaraqalpaqlı tilindegi almasıqlı sózler, 20 túbir sanlıqlı sózler, túbir feyiller ózlik qatlamǵa tán.

2. Óz sózlik qatlamǵa tán sózlerdiń túbiri dawıssız (k) + dawıslı (v) + dawıssız (k) tártipte bolıp, ol feyilge tiyisli ekenligi kórinedi. Eger, atlıqlı tiyisli bolsa, onıń feyil jubayı bar ekenligin kóremiz. Eger, onday bolmasa ózlesken sózler dep qaraladı. Máselen, nan

sózi ózlesken sóz. Bunday fonetikalıq quramda feyil joq. **Júzeki** sóziniń túbiri – **júz**. Bul sóz atlıq bolıwına qaramastan, qaraqalpaq tilinde **júz** – feyili de bar. Solay bolǵanlıqtan bul sóz óz sózlik qatlam dep esaplanadı.

3. Qaraqalpaq tilinde geyde k+v, v+k quramlı sózler, feyiller ushırasadı. Yaǵnıy al hám má sózleri sıyaqlı. Bul feyillerdiń bir dawıssız túsip qalǵan. Ádebiy tilde. **Mán** forması bar. Feyildiń II bet kóplik forması –**ın**, **-in**(**alın**, **jaz-ın**).

4. Qaraqalpaq tiliniń sózleri qatara kelgen dawıssızlardan baslanbaydı.

5. Óz sózlik qatlam sózleri v, g, z, l, r seslerinen baslanbaydı. Basqa tilden kirgen sózler dep esaplanadı (gósh, gún, zar, lekin, reje, razı, raxmet, vagon t.b.).

6. f, c, ch, h, sh sesleri bar sózler de ózlestirilgen sózler.

7. Ъ, ь - belgileri menen qollanılǵan sózler de qaraqalpaq tiliniń óz sózleri emes.

2. Túrkiy hám mongól tillerine ortaq sózler

Tildiń sózlik quramı kóplegen dáwirlerdiń jemisiniń nátiyjesi. Eski dáwirde ortaq túrkshe tili óz rawajlanıwınıń barısında bir neshe tilge bólindi, sonıń ózinde burınǵı túbir sózler bólingen hár bir jeke tildiń negizin quradı. Bul fakt tildiń genetikalıq tutaslıǵın, óz ara baylanıstıń bar ekenligin kórsetedi. Qaraqalpaq tiline tán sózler basqa da túrkiy tillerinde gezlesedi.

Atlıqlar: aǵash, tas, suw, bala, kún t.b.

Sanlıqlar: 1,2,3,4,5,6,7; 20,30,40,50,100 mıńt.b.

Kelbetlikler: aq, qara, kók, sarı, jaqsı.

Almasıqlar: men, sen, ol, biz.

Feyiller: kel, bar, tur, qara, ayt t.b.

Bular tek hár tilde fonetikalıq ózgeshelik penen hár qıylı bolıp aytıladı.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında túrkiy tillerge (ásirese, qıpshaq tobına kiretuǵın tatar, noǵay, bashqurt, qazaq, qırǵız, qumıq) ortaq sózler kóplep ushırasadı. Bunıń tiykarǵı sebebi, tómendegishe – (bunday jaǵday kóbinese sózlik qorda kóbirek gezlesedi) sózlik qor óz basınan kóp ásirlerdi ótkergeni bizge tariyxtan málim. Usı dáwirler ishinde bir qáwimdegi xalıqlar

birqansha tuwısqan xalıqlarǵa bólinip, óz aldına millet bolıp, tilleri de qalıplesti. Sonıń nátiyjesinde dáslepki dáwirdegi bir qáwimge xızmet etken tildiń endi bir neshe qáwimge xızmet etetuǵın tuwısqan tillerdiń variantlarınıń kelip shıǵıwı zańlı qubılıs. Al tiykarǵı sózlik qordaǵı sózlerdiń kópshiligi óz túbirin saqlap qalıwı da usı sebepten boladı. Bul tek sózlik qordan ǵana bólinip qalmaq, al onıń grammatikalıq qurılısında da kórinip turadı. Biraq, sózler tiykarǵı mánisin saqlap qalǵan menen hár qıylı jaǵdaylar sebepli geybir fonetikalıq ózgerislerge ushırasadı. Bunı tómendegi salıstırıw mısalınan kóriwge boladı.

Ózbek tilinde	Qaraqalp aq tilinde	Qazaq tilinde	Noǵay tilinde	Tatar tilinde	Bashqurt tilinde	Qırǵız tilinde
Besh	Bes	Bes	Bes	Bish	Bish	Besh
Erta	Erte	Erte	Erte	Irtá	irtá	Erte
Yuz	Júz	Júz	Yuz	Yuz	yez	Júz
Bilán	Menen	Men	Men	Minán	menán	Menen

Türk tilles xalıqlardıń basqa toparındaǵı sıyaqlı qaraqalpaq tili de óziniń tiykarǵı ózgesheligin saqlap qalıplesken. Qaraqalpaq tili usı tiller menen dáslep bir túbirden kelip shıqqanın kóremiz.

Tómendegi mısallardı oqıp qadaǵalań. Qaysı sózler türk tillerine ortaq ekenin aytıp berin. Salıstırıp kórin.

1. Bilga arig ázgi tutib súzin áshit, adamına ugranibak ishka súra (Bilimli adamdı qádirleń, sózin tuńla, aqılın alıp, ámelge asır).

2. Ata oǵlı atal tugar (Atasınıń balası atasına uqsaydı).

3. Árdam bashı – til (Ádeptiń bası - til).

4. Qut bel bálgusa – bilik (Qut belgisi - bilim).

5. Túnda yurap kúnduz sáwnur,

Kichikdá áwlenib ulgazu sáunur.

(Túnde júrgen kúndiz súyiner),

Jaslay úylengen jası úlkeygende súyiner.

Mısallar “Qaraqalpaqstan muğallımı” jurnalındağı U.Seytjanovanın maqalasınan alındı. Mısallardı Maxmud Qashğaridın «Devonu lügatit türk» (kitabınan alğan).

3. **Mongól tilinen kirgen sózler.** Türk tilleri menen mongól tili geneologiyalıq jaqtan alıp qarağanda tuwıs tillerden esaplanadı. Mongollar türk qáwimleri menen qońsı otırıp, olar arasında qatnas bolğan. Sonlıqtan mongól tillerinen türk tillerine, türk tillerinen mongól tillerine sózlerdiń ótip otırıwı zańlı qubılıs. Bul tuwralı türk tillerin izertlewshi N.A.Baskakov türkiy tillerdiń leksikasındağı ayırım sóz qatlamları eski qatlam dep bahalaydı. Mısalı: altun, almurt, ayağa-ayaq, jims-jemis, axa-ağa, bosgo-bosağa hám t.b.

Mongól tilinen kirgen ayırım sózler házir de qollanıladı. Mısalı: aymaq sózin alıp qarań, burın bul sóz awıl-aymaq túrinde qollanılsa, házir tikkeley óz mánisinde qollanılıp júr. Bunday bir tilden ekinshi bir tilge sóz kirgende óz mánisinde qollanılıwı da, al ayırım jağdayda óziniń dáslepki mánisinen awısıp qollanılıwı da múmkin. Mısalı: mongól tilinde ayaq, serbegey, sózleri óz aldına mánili sóz retinde qollanıladı. Al bizde qazan-ayaq, erbegey-serbegey túrinde óz aldına, óz mánisi menen qollanılmaydı. Bunday jağday kópshilik jağdayda sırttan kirgen sózlerde ushırasıp otıradı.

§ 68. Ózgelik qatlam sózleri

Qanday til bolmasın eń dáslep onıń leksikası rawajlanadı. Til uzaq tariyxıy dáwirlerdiń jemisi bolğanlıqtan adamzat jámiyetinde bolıp turğan siyasiy-ekonomikalıq, mádeniy, ádebiy, ideologiyalıq ózgerisler onıń leksikasına hárqıylı jollar menen jańa sózlerdiń eniwine múmkinshilik tuwdırıp otırğan.

Türkiy tillerine, sonıń biri qaraqalpaq tiliniń hárqıylı tariyxıy dáwirlerde iran (lagen, kepkir, peshshe, pároana), arab (kitap, qálem, xat), rus hám basqa evropa tilleri arqalı (texnika, mashina, intermediya, ideal, kuplet) kóplegen leksikalıq birliklerdiń keliwi menen onıń, leksikalıq fondı barlıq dáwirlerde ózgerip otırdı.

Solay etip, qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı óziniń túpkilikli sózleri, tuwısqan Orta Aziya türkiy xalıqlarınıń tiliniń tásiiri hám ózlestirmeleri esabınan bayıp rawajlanıp otırğan.

1. Arab tilinen ózlestirilgen sózler

Qaraqalpaq tiliniń leksikasına arab tilinen sózler awızeki hám jazba túrde qońsı xalıqlardıń tilleri arqalı, sonday-aq tikkeley awıstı [6: 69-b.]. N.A.Baskakov parsısha-tájikshe sózlerdiń qaraqalpaq tiline awısıwın bılay jazadı: «Qaraqalpaq tiliniń leksikasın bahalawda qaraqalpaq tiliniń tolıq mánide házirgi jasap turğan aymağında, yaғnıy Aral jaғasında birge qonıslasqan türkiy hám iran qáwimleri tilleriniń bir-birine jaqın tásiiri jaғdayında qalıpleskenin esapqa alıw kerek[3:70-b]. Haqıyqatında da arablar menen parsılardıń Orta Aziya hám Qazaqstan aymağındağı tásiiri, arab, parsı mádeniyatınıń en jayıwı parsı tillerinen geypara türkiy tillerge, sonıń ishinde qaraqalpaq tiline de ayırım sózler menen terminlerdiń kelip kiriwine alıp keldi. N.A.Baskakov türkiy tilleri leksikasınıń eski qatlamı kóp sanlı türkiy hám mongol tilleri ushın ortaq leksikalıq qatlam ekenligin kórsetedi.

Usınıń menen birge arab hám parsı tillerinen awısqan sózlerdi mánilik xızmeti kóz qarasınan qarap, olardı tematikalıq jobada altı toparğa ajıratadı: diniy mánige iye sózler, ilimiy terminologiya hám abstrakt túsinikler, jámiyetlik-siyasiy terminologiya, óndirislik-ekonomikalıq terminologiya, kúndelikli turmıs leksikası hám abstrakt grammatikalıq mánige iye sózler.

J.Shámshetovtıń «Qaraqalpaq tilindegi shıǵıs tillerinen kirgen sózler tariyxınan» atlı miynetinde qaraqalpaq tiliniń sózlik quramına shıǵıs tillerinen kirgen sózlerdiń tariyxı sóz etiledi. Jumısta arab ózlestirmeleriniń qaraqalpaq tiliniń sózlik quramına kelip kiriw tariyxı, ózlesiw jolları, qollanılıw jiyiligi, sózlik quramdağı tutatuǵın ornı, qollanılatuǵın tarawları, mánilik ózgeshelikleri, fonetikalıq hám morfologiyalıq sıpatlaması tereńirek izertlenedi [17].

Arab tilinen ózlesken sózlerdiń ózine tán belgileri bar:

1. Arab sózleriniń túbirinde shártli túrde 3 dawıssız boladı: kitap, qátip t.b. nur, pán, sır sózlerinde arabsha + **anvar**, funun, asror bolıp qollanıladı.

2. Arabsha sózlerde -me, -mu, -ta qosımtaları bar. Mektep, muslim, tilsim t.b.

3. Arabsha sözlerde –a (e) t, –an qosımtaları bar: miynet, esabat, shaytan, nuqsan t.b.

4. Arabsha sözler *ta* ortadağı qosımta menen qullanıladı: mustaqıl.

5. Arabsha sözlerge –iy kelbetlik jasawshı qosımsha qosıladı: ádebiyat – ádebiy, mádeniyat – mádeniy t.b.

6. Arabsha sözlerde p, ch, g, j sesleri ushıramaydı.

7. Arabsha *ayn* sesi qaraqalpaq tilinde túsirilip qaldırılğan: sanaat, máni.

2. Iran tillerinen kirgen sözler

Iran tillerinen kirgen sözler tómendegi belgileri menen ajıraladı:

1. Qaraqalpaq tilindegi Iran sözleriniń ishinde almasıq, san hám túbir feyiller joq (hámme parsı sózi dep qaraladı, hámme almasıǵı). Lekin túrkiy tiller tariyxında *qamuǵ* sózi bolıp, *qamuǵ*=*qamu*=*qama*=*hama* *m* sesiniń geminaciyası házirgi *hámme* almasıǵın (qos dawıssız) keltirip shıǵarǵan, yaǵnıy bul sóz túrkiy sózi dep qaralıwı kerek.

2. Iran tiliniń sözlerinde k+v+k quram kóp ushırasadı, biraq bárqulla emes (túbiri) bánt, gúwa, bálent t.b.

3. Iran sözleri qatara kelgen dawıssızlardan baslanbasa da, qatar kelgen dawıssızlarǵa tamamlanadı: ant, bálent t.b.

4. Iran tilinen kirgen sözlerde g, l, z, v, r sesler qullanıladı.

5. j, h dawıssızları da ushırasadı.

Rus tili hám ol arqalı Batıs Evropa tillerinen kirgen sözler

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında rus tilinen hám rus tili arqalı Evropa tillerinen kirgen sözlerdi kóplep ushıratıwǵa boladı. Rus tili hám ol arqalı basqa tillerden qaraqalpaq tiliniń sózlik quramına kirgen sözlerdi eki dáwirge bólip qarasa boladı:

1. 1873-jıldan 1917-jılǵa shekem dáwir. Bul dáwirde sol waqtıń jaǵdayına, yamasa sol dáwirdegi qatnas jasaw mútájligin qanaatlandırıp, jámiyettegi jańalıq, xalıq xojalıǵına, basqarıwǵa baylanıshı sözler sheklengen dárejede ǵana kirgeni málim. Mısalı: keńse, paroxod, samovar (samawrın) bolıs, uezd, zavod (zawıt),

galosh (gewish), doktor (duqtır), kirpich (gerbish), krovat (kárawat) hám t.b.

2. XX ásirdeń 20-jıllarınan keyingi dáwir. Buringi awqam mámleketi dáwirinde xalıq xojalıǵınıń hámme tarawında, siyasatta rus tiliniń milletler ara tilge aylanıwı kelip shıqtı. Tilde kóplep jańa sözlerdiń payda bolıwına, olardı hámme xalıqtıń teń qullanıwına alıp keldi. Sonlıqtan, bul dáwirde rus tiliniń sözleri, ol arqalı basqa xalıqlardıń sözleriniń kiriwine jaǵday tuıldı. Mısalı: feodalizm, kapitalizm, elektr, traktor, kolxoz, likbez, staxanovshı, agronom hám t.b. Sol dáwirdegi hám keyingi jıllardağı eldegi barlıq jańalıqlardıń atı (termini) tilimizde kórinip bardı. Tildi jámiyetlik qubılısqa jatqarsaq, sol jámiyettiń rawajlanıwı menen tildiń rawajlanıwı da tikkeley baylanıshı. Eger, jámiyet tez pát penen rawajlansa, tilde tez pát penen rawajlanıp baradı. Bul rawajlanıw tilimizge sözlerdiń kóplep kiriwinen ǵana kelip shıqpaydı. Al tilimizdiń ulıwma qubılısında kórinedi (fonetika, leksika, grammatikada).

Rus tili arqalı Evropa tillerinen de kóplep sözler kirdi hám tilimizdiń seslik quramında grek, latin, nemec, anglichan, francuz, italyan, polyak tilleriniń sözleri payda boldı. Mısalı: alfavit, grammatika, rektor, dekan, tramvay, kabinet, bank, benzin, tomat, limon. Kópshilik sözler tikkeley sol túrinde kirgen bolsa, kópshiligi awdarıp arqalı da kirip otırđı.

Rus tilinen hám ol arqalı basqa tillerden sözler hám terminler eki túrli usıl menen awısqa [6: 77-b.]. 1. Söz hám terminler rus tilindegi túrinde tikkeley awıstı: teatr, kino, progress t.b. Bul usıl qaraqalpaq tiline rus tilinen hám ol arqalı basqa tillerden söz awıswındaǵı eń ónimli usıl boldı. Tikkeley awısqa sözler menen terminlerdiń sanı oǵada kóp.

2. Söz hám terminler awdarılıw usılı arqalı awıstı. Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında ayırım sözlerdiń qaraqalpaq tiline awdarılıwı arqalı dóregen sözler ádewir muǵdarda ushırasadı. Máselen, trudoden, rukopis, stroitelstvo usaǵan sözler rus tilinen awdarılıp, miynet kún, qol jazba, qurılıs túrinde qaraqalpaq tiline awıstı. Usınday jol menen payda bolǵan sözlerdi hám sóz dizbeklerin kalkalar dep ataydı [6: 79-b.].

Ádebiyatlar: 2 [79-88]; 5 [198-203]; 8, 10.

§ 69. Leksemalardıń qollanılıw órisi

Tilde barlıq sózler hámmege teńdey tanıs bolıwı múmkin emes. Leksemalıq quramda til birlikleriniń bunday kópshilikke birdey tanımalılıqqa iye bolmawınıń baslı sebebi, onıń qollanılıw shegarası, xalıq tilinde, ádebiy tilde paydalanıw keńligi menen tikkeley baylanıslı. Leksemalardıń usı sıyaqlı qollanılıw órisine qaray bir qatar ádebiyatlarda **sheklengen hám ulıwma xalıqlıq leksika** dep bólip qarastıradı.

Ózbek til biliminde H.Jamolxonov: «Leksemalardıń qollanılıw órisi shegaralanğan hám shegaralanbağan»⁴³ dep bóledi. Al qaraqalpaq til biliminde E.Berdimuratov: «Qollanılıw órisi jaǵınan sózlerdiń ulıwma eki toparın ajıratadı. Olardıń birinshisi qaraqalpaq tilinde sóylewshi barlıq jámáát ushın ortaq **jalpı xalıqlıq leksika**, al ekinshisi aymaqqa, ya kásipke, ya sociallıq ortalıqqa baylanıslı qollanılıw órisi jaǵınan sheklengen leksika»⁴⁴.

Sózlerdiń qollanılıwın alıp qaraǵanda, hesh bir sóz shegaralanıp yaqı sheklengen halda qollanılmaydı. Olar sheklengen hám sheklenbegen dep bóliwde aymaqqa, kásip iyeleri tilinde hám belgili qatlamlarda (sleng) qollanılıwına qaray ózgeshelenedi.

I. Qollanılıw órisi boyınsha sheklenbegen leksemalar

Ádette, qaraqalpaq tilinde barlıq jastaǵı adamlar ushın hámmege teńdey, barabar túsinikli hám sóylewde birdey tanımalılıqqa iye sózler boladı. Olar qollanılıw órisi boyınsha sheklenbegen leksemalar bolıp, mısalı: adam, tábiyat, terek, men, sen, aq, qara, kitap, dápter t.b. sózler. Bunday hámmege keń tanımalılıqqa iye sózler lingvistikada **ulıwma xalıqlıq leksika** dep te ataladı..

⁴³ Jamolxonov N. Hozirgi ózbek adabiy tili. Toshkent, 2005. 198-6.

⁴⁴ Бердимуратов Е. Хазирги каракалпак тили. Лексика. Нөкис: Билим, 1994. 80-бет.

Qaraqalpaq tiline mámleketlik til biyliginiń beriliwi menen tildiń leksikası óz sózlerimiz benen bayıp barmaqta. XX ásirdiń 90-jıllarınan baslap Mámleketlik til Nızamınıń qabıllanıwı menen qaraqalpaq tiliniń óz sózlerin qayta qarap shıǵıw máseleleri kún tártibinde turdı. Tildiń sózlik qorı qayta qarap shıǵılıp, Terminologiyalıq komitet tárepinen bir neshe sózlikler shıǵarıldı. Bundaǵı tiykarǵı tendenciya óz sózlik qatlamdaǵı sózlerden múmkinshiligi bolǵanınsha paydalanıw, arab, parsı tili sózlerin qaldırıw, rus tilinen kirgen sózlerdi túrkiy sózleri menen almastırıw máseleleri edi. Tildegi burınnan qalıplesip óz sózlerimizdey bolıp ketken shıǵıs tilleriniń sózleri qaldırıldı da, al rus tilinen kirgen sózlerdiń derlik basım kópshiligi qaraqalpaq tiliniń ishki múmkinshilikleri menen almastırıldı.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Shıǵıs tillerinen kirgen sózlerdi qalay biliwge boladı?
2. Qaraqalpaq tilindegi shıǵıs sózleri qashan kirgen?
3. Evropa tillerinen sózler qaysı dáwirde ózlestirilgen?
4. Basqa til elementleriniń belgileri?

Tayanısh túsinikler

Óz sózlik qatlam – tildiń tiykarǵı tábiyatın kórsetetuǵın, qaraqalpaqlardıń pútkil rawajlanıw tariyxı menen birge jasap kiyatırǵan, sózlik quramdaǵı milliy ózgeshelikleriniń tiykarǵı kórinislerinen derek beretuǵın sózlerdiń jıynaǵı.

Ózgelik qatlam - qaraqalpaq tiline júdá kóp shet el sózleri hám atamaları kirip tap ózimizdiń sózlerimizdey bolıp ketken.

II. Qollanilw órisi boyınsha sheklengen leksemalar

Qollanilw órisi boyınsha sheklengen leksemalar xalıq tilinde (dialektlik) kásip-óner leksikasına (belgili kásip iyeleriniń tilinde yaǵnıy kásiplik), sociallıq qatlamlarda (argotizm hám jargonlar) ǵana ónimli qollanılıp, basqalar ushın ayqın, oǵada tanımалılıqqa iye bolmaǵan sózler toparı. Sonday-aq, sóylew tili leksikasında qollanılatuǵın turpayı hám qopal sózler yaǵnıy vulgarizmler de qollanılıwı shegaralanǵan tillik birlikler bolıp tabıladı.

§ 70. Dialektlerge tán sózler

Qollanilw órisi boyınsha sheklengen leksikaǵa kiretuǵın sózlerdiń ayrıqsha, úlken toparınıń birin dialektlerge tán sózler quraydı. Dialektlik sózler belgili aymaqta qollanılıp, sol jerde jasaytuǵın xalıqqa túsinikli, al basqa aymaqtaǵılar ushın onshelli kóp tanımалılıqqa iye emes.

Qaraqalpaq tiliniń dialektlik ózgesheliklerin arnawlı túrde izertlewshilerden rus ilimpazı N.A.Baskakov qaraqalpaq sóylew tili dialektlerin arqa-shıǵıs hám qubla-batis dep bóledi. Ilimpaz dialektler boyınsha 1926-1945-jıllarda jıynalǵan materiallardı ádebiy tilge, qońsılas túrkiy tillerge, eski túrkiy jazıwlarınń esteliklerine tiyisli derekler menen salıstırıp qaraydı. Al, D.S.Nasırov qaraqalpaq tili dialektlerin **arqa** hám **qubla** dialekt dep bólip qaraydı. Dialektizmler termini qaraqalpaq tilinde eki túrli jaǵdayda ushırasadı. Birinshiden, belgili aymaqtaǵı jergilikli xalıq tilindegi sózler dialektizmler termini menen atalsa, ekinshiden kórkem shıǵarmalar tilinde belgili qaharman hám personajdıń xarakterin, qaysı aymaq wákili ekenin, sol waqıyanıń qaysı aymaqta bolıp bolıp atırǵanlıǵın anıq beriw maqsetinde dialektlik sózlerden tiyisli orınlarda paydalanadı. Bunday topardaǵı sózler de dialektizmler bolıp esaplanadı. Bul eki terminniń óz saǵası aymaqlıq sıpatqa iye sózler menen ushılasadı.

Dialektlik sózler de tildiń leksika, grammatika, fonetika tarawları menen baylanıslı. Leksikalıq dialektizmlerdi

H.Jamalxanov eki toparǵa: dialektlik sóz hám dialektlik mánige bólip qarastıradı⁴⁵.

I. Leksikalıq dialektizmler

1. **Dialektlik sóz** – bir uǵımdı ańlatatuǵın sózdiń hám túrli atama (hám túrli formada keliwi) menen atalıwı. Mısalı: Sıyırdıń balası (buzawı) mánisin ańlatatuǵın dialektlik sóz tómendegi formalarda aytiladı. Buzaw (arqa dialekt), -ójek (qubla dialekt), gósala (Kenimex sóylesimi). Bunday ózgeshelikti tómendegi kestede de kóriw múmkin.

Qaraqalpaq ádebiy tilinde	Arqa dialektte	Qubla dialektte	Kenimex sóylesimi (bólekshengen dialekt)
Malaqay	Malaqay//qulaqshın	Qulaqshın//úshqulaq	Telpek
Úlken	Úlken	Ullı	Kátte
Kespas taǵamı	Kespas	Unası	Unash
Shómish	Shómish/ojaw	Shómish	Ojaw
Qamis	Qamis/pishen	Qamis/qamish	Qoǵa
Ilgeshek	Ilgenshek//ilmeshak	Túyregish/túyrewish (iye ilgek)	Iynemát

2. **Dialektlik máni** – Bunda sózdiń sırtqı forması emes, al mánisi dialektke yaki dialekt ishindegi sóylesimlerde tán boladı. Al sózdiń sırtqı forması ádebiy tilde de dialekttegi sıyaqlı birdey bolıp qollanıla beriwı múmkin. Mısalı: **shırpı** sózi dialektlik emes, ol ádebiy tilge tán sóz. Ol ottı alıstırıw ushın qollanılatuǵın tutınıw zatı. Bul sóz **shırpı** forması menen aytilsa da, Kenimex qaraqalpaqları tilinde ottı alıstırıw (russha-spichka) ushın arnalǵan tutınıw zatı emes, pútkilley ózgeshe mánide, yaǵnıy shırpı – seksewildiń otın ushın arnalǵan jıńıshke, mayda, názik shaqaları usılay ataladı. **Qarma** (arqa dialekt) – bul balıqtan islengen taǵam túrin ańlatsa, al qubla dialekt (Ámiwdárya, Nazarxan elati) – úrp-ádet dástúrdiń bir túri, sadaqa túrinde beriletuǵın kishigirim mereke

⁴⁵ Jamolxonov N. Hozirgi ózbek adabiy tili. Toshkent, 2005. 198-201-бетлер.

(marhumdı eslep, qanday da shıǵınlarda amanlıǵı ushın ótkeriletuǵın jıyın, sadaqa) ataması.

Demek, bul birlikler ádebiy tilde de bar, dialektte de dál usı formada qollanladı, biraq mánileri pútkilley ózgeshe. Dialektlik sózler ádebiy tildi bayıtı alıw imkaniyatına iye. Sebebi, ádebiy tilde qanday da túsinikti ańlatıwda bir qatar sóz dizbekleri menen beriletuǵın sóz, dialektte bir ǵana leksema arqalı qollanıwı múmkin. Sebebi, dialektlik sózler – awızeki, janlı sóylew tiliniń bir kórinisi. Mısalı: kúndelikli turmısta azıq-awqatlıq zatlar t.b. nárseler salınatuǵın, bir mártelik paydalanatuǵın polietilen qaltashaları, awızeki sóylewde, dialektte **jıtır** dep qollanıladı. Al, kúndelikli úy kiyimi retindegi jeńil rezinadan islengen (tapochki) ayaq kiyimler bolsa, dialektte **qalqı** dep ataladı. Demek, dialektlik sózler ana tildin sózlik baylıǵınıń tolıǵında rawajlanıwında belgili dárejede ornı bar. Leksikalıq dialektler-hesh qanday grammatikalıq formaların qatnasız, túbir sózlerden bolǵan birlikler. Sonday-aq, ańlatılıwı, qurılısı boyınsha tildin fonetika hám grammatikalıq nızamlılıqlarına da boysınadı. Leksikalıq dialektizmler menen birge fonetikalıq hám grammatikalıq dialektizmler bolıp bólinedi.

II. Fonetikalıq dialektizmler

Bir qatar dialektlik sózler fonetikalıq jaqtan da parqlanadı. Bul dawıslı hám dawıssız sesler sáykesliginde, fonetikalıq nızamlılıqlar, ayırım seslerdin, buwınlardıń túsip qalıwı yaqı birigip ayılıwı t.b. jaǵdaylarında kórinedi. Mısalı: Arqa dialektlik shomanay sóylesiminde:

Manalaw/mánelew – a/e formaları sáykesligi.

Áshekey/áshókóy – e/ó.

Tas búrgin/tas búrgún (ósimlik atı) – i/ú sáykesligi⁴⁶.

Til iliminde «bóleklengen dialekt» dep atalǵan Qaraqalpaqstanın basqa ayaqlarda jasap atırǵan qaraqalpaqlardıń tili, sonıń ishinde Nawayı wálayatı Kenimex qaraqalpaqları tilinde de bir qatar ózgeshelikler ushırasadı.

W≈ǵ dawıslıların almasıwı: awır//aǵır, jamaw//jamaǵ, awnaw//aǵnaw hám t.b. Kenimex sóylesiminde proteza qubılısı: tiri-tirik, ıssı-ıssıq t.b. túrinde ushırasıwı atap ótilgen⁴⁷.

I. **Grammatikalıq dialektler.** Bul qanday da dialektin ádebiy tildegiden basqasha grammatikalıq formaları. Ol tek sóz jasawshı affikslerde ǵana ushırasıp qoymastan, sóz túlewshi, forma jasawshı affiksler, grammatikalıq kategoriyalar menen de baylanıslı.

Arqa dialekt	Grammatikalıq forma	Qubla dialekt	Grammatikalıq forma
Murındıq//murınlıq/ túyeniń moynma tartılatuǵın jip	-dıq/liq	murınsa	-sa
Aǵash ustası	-	aǵashshı	-shı
Ákeldi	-	ákeldiler	-ler
Jiyen(i)	III bet tartım	jiyenisi	i(si) III bet tartım
Kireyshı (kireyde turatuǵın adam)	-shı	kireykeshe	-kesh
Aytıwshı (xabar aytıwshı adam)	-shı	aytı(m)shı	Ayt (túbir sóz)+ım (feyilden atlıq jasawshı)+shı (adam mánisindegi kásipke baylanıslı atlıq jasawshı forma)
Mazarstan	-	mazarat	-at (kópik jalǵawı)
Pillekesh	-kesh	pillekár	-kár

⁴⁶ Бекмуратова Г. Қарақалпақ тилиниң Шоманай сөйлесими. Нөкіс: Билим, 2004. 8-бет.

⁴⁷ Пирскеева А. Кенимех қоракалпақлари шеvasи: филол.фан.номз.дис. ... автореф. Нукус, 2012. 9-бет.

Dialektlik sózler haqqında ilimpazlar D.S.Nasırov hám O.Dospanovlar ádebiy tildegi dialektlik sózlerdi ajratıp qaraw, dialektologiyalıq sózliklerde olardıń beriliw tártibi, principi haqqında tómendegi pikirlerdi bildiredi. Yaǵnıy, tómendegi sózler dialektlik sózler dep esaplanbaydı hám dialektologiyalıq sózliklerge kiritilmeydi:

1. «Qaraqalpaq tiliniń (milliy ádebiy til) norması retinde qabil etilgen sózler;
2. Quramında ádebiy tilge tán grammatikalıq ózgeshelikleri bar sózler;
3. Kásiplik sózler;
4. Kitabiy til elementleri;
5. Ádebiy dubletleri bar sózler (reyim//ireyim, kesew//kósew t.b.);
6. Toponimika, onomastika, antroponimikaǵa baylanıshı sózler»⁴⁸.

§ 71. Leksikalıq, fonetikalıq hám grammatikalıq dialektizmlerdiń stillik qural sıpatında qollanıwı

Dialektizmler kórkem shıǵarmalarda sol shıǵarma qaharmanlarınıń sóylew tili ózgesheliklerin, qaysı aymaqtıń wákilleri ekenligin ashıq-aydın sáwlelendire aladı. Bul shıǵarma tiliniń kórkemligine, stillik ayrıqshalıqlarına da óz tásirin tiygizedi. Biraq, ádebiy tilde, ádebiy sóylew stilinde dialektlik sózlerdi orınsız paydalanbaw kerek.

Belgili jazıwshı T.Qayıpbergenov (Kegeyli rayonu) wákili bolǵanlıqtan, onıń shıǵarmaları tilinde de belgili dárejede arqa dialektlik sózlerdi ushıratamız. Mısalı: Há solay **dáyeksiz** bir nárse bolsa kerek (T.Qayıpbergenov «Baxıtsızlar», 74-bet). Biraq nege ekeni belgisiz, sol qız kókiregine **ǵulǵula** salıp ketken tárizlenedi (T.Qayıpbergenov «Qaraqalpaq qızı», 121-bet).

Nawayıdaǵı suwǵa talasqan baspaqlarday birin-biri iyterisip, bir qısım tarı ushın **ǵıyıqta bas** bolıp atırǵan masaqshılardıǵa qızıǵa

qarap turıp, shabarmanǵa bet burdı (T.Qayıpbergenov «Baxıtsızlar», 180-bet). Haq kewil, ǵárremge aylanǵan kelinshektiń kózlerinen eki tamshı jas shıqtı (T.Qayıpbergenov «Baxıtsızlar», 34-bet). Mısalardaǵı dialektlerden **dáyeksiz**-tiyarsız (ád.tilde), **ǵulǵula** – (ád.tilde táshwish), **ǵıyıqta bas** – talasıw (ád.tilde), **ǵárremlik** – basqınshı, ózin joqarı tutıw (ád.tilde) mánilerin bildiredi.

Kórkem shıǵarmalardaǵı usı sıyaqlı dialektizmlerdiń beriliwi, bul waqıyalar qaysı aymaqtá ekenligin kórsetiw menen birge qaysı dialekt wákili ekenligin bildiredi.

§ 72. Kásiplik leksika

Kásiplik leksika til iliminde professionalizmler dep te júritiledi. Kásibiy leksika sheklengen sıpatqa iye, sebebi bul topardaǵı sózler tek hár bir kásipte islewshı adamlar arasında keń tanımalılıqqa iye, al basqalar ushın biytanı, yaki tanımalılıqqa iye emes. Kásiplik leksika ulıwma xalıqlıq leksikalıq quramınıń tolıwında, baywında da belgili áhmiyetke iye. Kásiplik leksika qanday da kásipke baylanıshı awızeki hám jazba tekstlerde ónimli qollanıladı, biraq ulıwma tillik qollanıw órиси boyınsha ónimli emes. Belgili jazıwshı Q.Mátmuratov Aral teńizi átirapında, Terbenbeste jasap ótken qaraqalpaq xalqınıń XIX ásirdegi turmısı, balıqshılıq penen shuǵıllanıwın tómendegi kásiplik sózler arqalı sheber súwretlegen. Mısalı:

- Men, dim qarap jatpayman aǵa!
- Ne qılasañ sonda?!
- Báhárdegi mına «**kógermey**» bar-ǵo, **kógermey** – balıqlardıń uwıldırıq shashıp, balıq awlawǵa qadaǵan etiletuǵın waqtı ne? ... (Q.Mátmuratov «Terbenbes», 77-bet).
- Men siziń **sholańnızdı** bir ayda balıqqa toltırıp beremen, biraq usı saparı meni Aralskiyge áketetuǵın bolıń (Q.Mátmuratov «Terbenbes», 37-bet).

Sonday-aq, til iliminde kásipke baylanıshı leksikanıń ilimge, texnikaǵa, ilimniń túrli tarawlarına baylanıshı bólimde terminler dep ataladı. Terminler de qollanıw órиси jaǵınan kópshilikke keń tanımalı emes, sonlıqtan ol qollanıw órиси boyınsha sıyrek

⁴⁸ Насыров Д.С., Доспанов О.Д. Қарақалпақ тили диалектологиялық сөзлігі. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1983. 16-бет.

leksikanın ishinde qarastırıladi. Misali: tariyx ilimine baylanışlı terminler (mezazoy, kaynezoy, yura dáwiri t.b.).

§ 73. Kásiplik leksikalardan stillik qural sıpatında paydalanıw jaǵdayları

Kásiplik leksikadaǵı bir qatar kórkem shıǵarmalardıń tilinde súwretlenip atırǵan waqıyanıń qaysı kásip iyeleri arasında bolıp atırǵanlıǵın ańlatıwda, obrazlılıqtı támiyinlewde ónimli qollanıladı. Misali: Q.Mátmuratovtıń «Terbenbes» romanında balıqshı Bogonenko degen rus qırdaǵı diyqannan gúrreńdi sat degen ótinishine, diyqansılıq kásibine baylanışlı sózler arqalı bayanlanadı: «- men bulardı asa báhárden **qosqa qosıp**, jer súrip egin egin, diyqansılıq etemen. Jazı menen ekken eginlerimdi suwǵarıw ushın shıǵırǵa qosaman». Gúzde ekken daqıllarımı orıp jıynap, bulardı **túyekke salaman**, sońınan úyge tasiyman (Q.Mátmuratov «Terbenbes», 41-bet).

«Terbenbes» romanında balıqshılıqqa baylanışlı bir qatar kásiplik sózlerdiń stillik maqsette jumsalǵanlıǵın tómendegi misallardan da kóriwge boladı.

Misali: «Lepes Aralskiyge ketkeli berli, teńizden de, dógerektegi kóllerden de balıq ońlı shıqpay, **sholanı** da, **shańı** da taqırnanıp qalǵan Sharawbay sholanı yarım bolıp, pátikke tiygen balıqlardı kórip, ele shoqınıp tur ...». Jaramlı erkeklerdi teńizge, kólge aydadı. Aw-qural jetpegenlerge: «Úyińizde jatqan menen, birew sizlerge bir nárese bere me? Náreteńiz bolsa kólge shıǵıń, bir shabaq bolsa da ákelip, haqıńızdı alıń» - dep úyme-úy aytırıp shıǵıp edi, adamlar naqlay haqısın aytqan soń **nárete** túye **baspayı** menen **shanışqısın** alıp juwırdı-á kólge qarap (Q.Mátmuratov «Terbenbes», 68-bet).

§ 74. Argotizm hám jargonizmler

Argotizm hám jargonlar – tilde belgili sociallıq toparlardıń tilinde qollanıwı menen sheklengen xarakterge iye. Argotizm hám jargonlar ádebiy tildi bayıtpaydı. Sebebi, bul eki toparda da sózler qollanıwı júrgenligi, tillik aylanısta ekenligi menen xarakterlenedi.

Argotizmler – bul ádebiy tilde bar, sáykes atamalardıń variantları yamasa sınarları. Bul sheklengen leksika ayırım sociallıq toparlar ózleri ańsat túsinetuǵın etip, qolaylastırıp alǵan «jasalma sózler» dep bahalawǵa boladı. Sonlıqtan til iliminde argotizm hám jargonlardı «jasama sóz» yaki «sociallıq dialektler», «sheklengen leksika» dep te qarastıradı. Argotizm hám jargonlar tillik tábiyatı, xızmeti boyınsha usas uǵımlar bolsa da, ańlatılıwı boyınsha bir-birinen ózgeshelenedi.

Argotizmler **jasırın mánini** ańlatıp keledi. Misali: Sawdagerler tilinde «**kók**» («dollar»), *limon* («million sum»), al xızmet orınlarında birewdiń qáwenderi, janashır, ǵamxorshısı bolsa *tanka* («qátere») *krisha* yaki *shifer* («jarılqawshı, qorǵawshı adam» t.b.) túrinde qollanıladı.

Jargonlar argotizmler sıyaqlı jasırın mánini menen birge birewdi kemsitiw yaki obrazlı etip, ekspressiya menen súwretlewdi de bildiredi. Misali: *keypiyatı 100* (keypiyatı aǵla, joqarı dárejede), *keypiyatı 5* (keypiyatı ayrıqsha), *keypiyatı 0* (keypiyatı joq, kewilsiz mánilerinde). Student er balalar tilinde (men «*mina qızǵa sinıp qaldım*») sol qız aldında ashıqlıq mánisinde, *shashıp taslaw* – tóbeles, jánjellerde basqalardan kúshi basım keliwi, *gáptiń vandamı* – gáptiń eń itibarlı jeri, toqeteri, *uyıqlatıp ketiw* – pánt berip ketiw hám t.b. qollanıladı. Argotizm hám jargonlar túrli sociallıq toparlarda, belgili taypa adamları arasında qollanıwı, olardıń mánisi bir-biri ushın jeńil túsinikke iye. Xalıqtıń kópshilik qatlamı ushın keń tanımалılıqqa iye emes. Misali: giyabentlerdiń, urı-ǵázzaplardıń, sawdagerler, student – jaslar tilinde, ishiwshilikke berilgen adamlar toparında ózli-ózi túsinetuǵın óriste qollanıladı. Sonlıqtan da, lingvistikada bunday topardaǵı (argotizm hám jargonlardı) sleng qatlam dep te júritiledi.

§75. Vulgarizmler

Vulgarizm – latinsha «turpayı, qopal» degen mánini bildiredi. Vulgarizmler bul sóylew mádeniyatınıń, sóylewdiń tazalıǵın buzatuǵın faktlardan biri sanaladı. Ol ádebiy tildi bayıtpaydı. Biraq, qarapayım sóylew tilinde bar bolıp, kórkem shıǵarmalarda personajlardıń qanday xarakterdegi adam ekenligin ayqın

kórsetedi. Shıǵarmalarda vulgarizmler qaharmanlar tilinde monolog hám dialoglıq bayanlawlarda ushırasadı. Vulgarizmler qaharmanın etikalıq hám estetikalıq mádeniyatın, mánáwiyat kelbetin súwretlewde stilistikalıq qural sıpatında qollanladı. Mısalı: S.Májitov shıǵarmaların arawlı izertlegen B.Dılanov onıń dóretpelerinen vulgarizmlerdi mısalǵa keltiredi:

– há atańa nálettiń ǵarı seniń, há kózi aqpaǵır, há qarızıńnıń astında qalǵır, seni satıp beremiz seni, há beretuǵın atı Shámshet bolıstıń ısqatına jarasın⁴⁹.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Sheklengen leksika degenimiz ne?
2. Sheklenbegen leksika degenimiz ne?
3. Sózler qaysı táreplerine baylanıslı sheklengen sıpatqa iye boladı?
4. Qaraqalpaq tilinde dialektler qanday toparlarǵa bólip úyreniledi?
5. Leksikalıq dialektizmlerdiń ózgesheligi qanday?
6. Grammatikalıq dialektizmler degenimiz ne?
7. Fonetikalıq dialektizmler degenimiz ne?
8. Dialektizmler stillik qural sıpatında qollanıla ma?
9. Kásiplik leksika qalay parqlanadı?
10. Terminler sheklengen leksikanıń qaysı túrine kiredi?
11. Argotizm hám jargonlardıń bir-birinen parqı qanday?
12. Kórkem shıǵarmalarda sheklengen leksikadan sóylewdiń qaysı túrlerinde stillik qurallar sıpatında paydalanıladı?

Tayanısh túsinikler

Ulıwma xalıqlıq leksika – qollanılawı boyınsha kópshilikke túsinikli hám shegaralanbaǵan, qollanılawı sheklenbegen til birlikleri.

Dialektizmler – qollanılawı aymaqqa qaray sheklengen leksika, jergilikli xalıqtıń tillik ózgeshelikleri.

Dialektizm sóz – dialektke tán sózler.

Dialektizm mánis – sózdiń ádebiy tilge hám basqa dialektlerge, sóylesimlerge salıstırǵanda aymaqlıq ańlatatuǵın mánisi.

Grammatikalıq dialektizm – qanday da dialektiń ózine tán grammatikalıq formalar arqalı parqlanadı.

Kásiplik leksika - qollanılawı belgili kásip ónerge baylanıslı sheklengen leksika.

Argotizmler – awızeki sóylewde jasırın mánili sózler.

Jargonizmler – jasırın mánini ańlatıw menen birge qanday da adam, onıń hár túrli belgileri bórttirilip beriletuǵın sheklengen leksika.

Vulgarizmler – adamdı kemsitiw t.b. mánilerde qollanılatuǵın turpayı hám qopal sózler toparı.

⁴⁹ Диланов Б. Сейфулғабит Мажитов шығармаларының тили. Нөкіс: Билим, 2017. 27-бет.

§ 76. Qaraqalpaq tili leksikasında eskiriw hám jańalanıw procesleri

Ádebiyatlar: 2 [114-127], 4 [36-41], 5 [204-210].

Til bul – sistema. Ol ózine tán quramğa iye. Bul sistema jámiyetniń rawajlanıwı, ondağı túrli ózgerisler nátiyjesinde bárqulla ózgeriste. Til birgelkili hám turaqlasqan tillik tábiyatqa iye emes. Sebebi, jámiyettegi hár túrli saladağı ózgerisler tilge de óz tásirin ótkermewi múmkin emes. Bul tábiyiy qubılıs jámiyettegi ilimiy, texnikalıq, ruwxıy, ekonomikalıq hám siyasiy tarawlardağı rawajlanıwlar – tildiń tariyxın hám búgingi kóz qarası ólsheminde ana tilimizge bir qatar terminlerdiń, ulıwma til birlikleriniń jańadan kirip keliwin, tilimizde aylanısqa túsiwin támiyinlewi menen bir qatar sózlerdiń, leksemalardıń, atamalarđıń jańadan kirip keliwin yamasa eskiriwin, arxaiklewiwin payda etedi. Demek, basqa da tiller sıyaqlı qaraqalpaq tilinde de eskiriw hám jańalanıw procesi – bul úzliksiz process. Bul óz gezeginde: istorizm, arxaizm, neologizmlerdiń dawamlı túrde payda bolıwında belgili áhmiyetke iye.

§ 77. Leksikalıq istorizmler

Istorizmler til iliminde **tariyxıy sózler** degen atama menen de júritiledi. Ol ótmishte jámiyet penen ómir súrgen, óz dáwirinde ónimli qollanılğan, biraq búgingi kúnde qollanılıwı ónimli sózler. Leksikalıq istorizmlerdi ózbek til biliminde H.Jamolxonov: «Ótmish waqıyalığı bolğan nárse – hádiyselerdiń atamaları» dep kórsetedi⁵⁰. Al qaraqalpaq til biliminde E.Berdimuratov: «Jámiyet rawajlanıwınıń belgili bir dáwirinde ómir súrgen, biraq házir turmıstan shıqqan sózler gónergen sózler dep, olardı **istorizmler** hám **arxaizmler** dep ataydı»⁵¹. Mısalı: **Eliwlik** – eliw úyge basshı adam. **Júzbası** – áskeriy islerde júz nókerge basshılıq etiwge

⁵⁰ Jamolxonov N. Hozirgi ózbek adabiy tili. Toshkent, 2005. 205-бет.

⁵¹ Бердимуратов Е. Хэзирги карақалпақ тили. Лексикология. Нөкіс: Билим, 1994. 117-бет.

bekitilgen adam. **Jez, baqır tiyin, shayı** – ertedeги pul birligi. [istorizmler tiykarınan bir neshe ásirler, uzaq jıllar dawamında sózlerdiń eskiriwi dep uǵınıladı. Biraq, jámiyettegi túrli siyasiy ózgerisler menen istorizmlerdiń payda bolıwı oǵada qısqa waqıttı da óz ishine alıwı múmkin. Mısalı: Gárezsizlikke shekem rus tiliniń tásiiri, usı xalıqtıń siyasatı menen kirgen tilimizdegi bir qatar sózler búgingi kúnde istorizmge aylandı. Mısalı „Peduchilishe, SPTU, Rayono, sovxoz, byuro t.b. Biraq leksikalıq istorizmler xalıqtıń tilinde qollanıwdan shıǵıp, yaki ulıwma ónimsiz qollanılsa da, sózlik quramda, kórkem shıǵarmalar tilinde t.b. saqlanıp qaladı.

§ 78. Leksikalıq arxaizmler

Leksikalıq arxaizmler de leksikalıq istorizmler sıyaqlı leksemalardıń eskirgen, qollanıwı ónimsiz bolğan atamaları. Leksikalıq arxaizmlerdiń istorizmlerden eń baslı ózgesheligi – onda burın qollanılgan atama, waqıttıń ótiwi menen tillik xızmeti ekinshi atamaǵa júklenedi yaǵnıy ekinshi bir atamanıń awıswı arqalı qollanıw jedelligi de páseńlesedi. Al, gónergen sózler búgingi kúnde dál sol mániste leksemalar menen atalmaydı.

H.Jamolxonov leksikalıq arxaizmlerdi arxaizm leksema hám arxaizm semema dep 2 toparǵa bólip qarastıradı⁵².

Arxaizm leksema – búgingi kúnde turmısımızda bar uǵımnıń eski ataması. Mısalı: **nóker** – erte waqıtlardağı áskeriy islerge alınatuǵın er adamlar. Bunday áskeriy xızmettegi er adamlar házirgi waqıtta da qollanıladı, yaǵnıy olar **ásker** dep ataladı.

Arxaizm – semema – bul búgingi tilimizde bar bolğan leksemanıń eskirgen mánisi. Mısalı: Jası alpıs úshke kirgen **mamalar** «baxtım qara» - deydi **shaldan** ayrılса (Ájiniyaz «Ayrılса»). Bul mısalda **mama** sózi házirgi waqıtta perzent ushın óz anasına múráját etiwde etiket sóz sıpatında qollanılsa, ol ertede úlken jastağı kempir analarǵa baylanıslı qollanılgan. «**Shal**» sózi de usı taqılette qartayǵan er adam mánisin ańlatadı.

⁵² Jamolxonov N. Hozirgi ózbek adabiy tili. Toshkent, 2005. 205-207-б.

§ 79. Arxaizmlesiw hádiyesiniń grammatikalıq birliklerde ushırasıwı

Arxaizmlesiw tek ǵana jeke sózlerde ǵana emes, al grammatikalıq formalarda da ushırasadı. Mısalı: ya/ye: quriya – keyinge, beriye-ońǵa. Orxon-Enisey jazıwlarında ráwısh jasawshı ya/ye affiksi qollanılsa, búgingi kúnde –ǵa/-ge baris sepligi qosımtası túrinde qollanıladı. Sonday-aq, Orxon-Enisey esteliginde shárt meyil jasawda –sar/-ser affiksi jumsalǵan bolsa, al búgingi kúnde –sa/-se túrinde qollanıladı. Mısalı: Barsar-barsa, erser-erse t.b.

§ 80. Leksikalıq arxaizmlerdiń leksikalıq istorizmlerden ózgeshelikleri

Istorizm – tariyxıy sózler dep te júritiledi. Leksikalıq arxaizmlerdiń leksikalıq istorizmlerden bir qatar ózgeshelikleri bar. Birinshiden: leksikalıq arxaizm bul búgingi kúnde qollanılatuǵın predmet, zat-nárse, qubılıslardıń eskirgen ataması. Arxaizmler burın basqasha atama menen atalsa da, házir sol uǵım ekinshi bir atama menen ataladı. Al tariyxıy sózler bolsa bunday sınarlarǵa iye emes.

Ekinshiden: leksikalıq arxaizm tildiń tariyxıy rawajlanıwı dáwirinde anaw yaki minaw túsiniktiń ekinshi bir atamalar menen atalıwı. B.Dilanov belgili aǵartıwshı shayır S.Májitov shıǵarmalarındaǵı eskirgen sózlerdi tómendegi mısallar arqalı analizlep kórsetedi.

Toǵın iymege kúsh penen birge tásil de kerek.

Siltige salıp qoyıp juwıp keptirdi (S.Májitov).

Toǵın – arbanıń dóńgelegine iyip islengen yarım dóńgelek aǵash, al **silti** – qarabaraqtıń kúlin suwǵa salıp tındırıp, sonıń suwınan kir juwıw ushın paydalanıladı. Bular tariyxıy sózler.

Arxaizmler zaman koloritin, real tariyxıy jaǵdaylardıń túrli kartinasın sáwlelendiriw ushın qollanıladı.

Mısalı: Jetpeslikten **kóterimge** pul alıp, kúnde tólewinen shıǵa bermediń.

Qonaq jer tappay shay purıshta jatıp edi, azanda **jambas pulıńdı** ber dep jazdırmadı (S.Májitov).

Kóterim (arxaizm) – ústemege, procentke qarız alıw (házirgi sóz).

Jambas pul (arxaizm) – kirey pulı (házirgi sóz).

Al tariyxıy sózlerdiń arxaizmlerden ózgesheligi olarda arxaizmler sıyaqlı ekinshi sınarları bolmaydı.

Úshinshi ózgesheligi: Leksikalıq arxaizmlerde olardıń qollanıwında eskiriw arxaizmlesiw, qollanıwında ónimli bolıwı aktivlesiwı – bul eki process sinonimler arqalı júzege keledi. Al, tariyxıy sózlerde pútkilley ózgeshe, olar sinonimler arqalı ańlatılmaydı.

Mısalı: ... Onnan soń da qarız boldı ma bul Joldas, tapsa – **qasań gewish**, tappasa jalań ayaq qara muz ılaydı keship qardı qars-qars basıp ketip baratır bul Joldas, tapsa **sherim etigin** jambasına basıp, tappasa **kóńdey** jalań ayaqları menen muz bar ma, úki bar ma túsip baratır (Q.Mátmuratov «Terbenbes», 53-bet). Bunda qasań gewish, sherim etik – tariyxıy sózler.

§ 81. Leksikalıq neologizmler

Leksikalıq neologizmler – tilge jańadan kirgen sózler. Olar ulıwma xalıqtıń barlıq qatlamına teńdey tanımalılıqqa iye bolmaǵan sózler. Qaraqalpaq tiline kelip kirgen shet til ózlestirmeleri, terminler oǵada kóp. Biraq, biz olardıń barlıǵın neologizmlik sıpatqa iye sózler dep esaplay almaymız. Sebebi, bir qatar jańadan kirgen sózler kúndelikli qollanıwına qaray keń tanımalılıqqa iye bolıp ketiwi de múmkin. Mısalı: spiker, skaner, modem, feksimel, prezentaciya, slayd, flipchart. «Hár qanday neologizm dáslep ayırım shaxs sóylewinde júzege keledi, bunday waqıtta ol jeke sóylew neologizmi dep ataladı» - dep kórsetedi H.Jamolxonov⁵³.

Jeke neologizmler til biliminde stillik neologizm termini menen de júritiledi. Bunday neologizmler kórkem shıǵarmalardıń tilinde de ushırasıp, biraq ol xalıq tárepinen qabıl etilmese, qollanıwına neologizmlik sıpatqa iye bolmaydı. Qaraqalpaq til biliminde E.Berdimuratov neologizmlerdi qollanıwına qaray: «Kóbinese tildiń sózlik quramında belgili orıńǵa iye, kópshilik ushın birdey,

⁵³ Jamolxonov N. Hozirgi ózbek adabiy tili. Toshkent, 2005. 208-6er.

ulıwma qabil etilgen jańa sózler – jalpı neologizmler. Al, anaw yaki minaw jazıwshınıń ğana tilinde ushırasatuǵın neologizmlerdi **stillik neologizmler**, yaǵnıy jeke adamnıń tilinde ğana ushırasatuǵın **jeke neologizmler**, ádebiy tildin leksikasınan tolıq orın alǵan neologizmlerdi jalpı neologizmler dep ataǵan maqul»⁵⁴ - dep kórsetedi.

Jeke neologizmler kórkem shıǵarmalardıń tilinde kóplep ushırasadı. Mısalı: ... Ele bilmey otırsań ba, ózimizdin oralskiyer ğoy **orısı ğobız** – garmon menen qosıq aytıp kiyatırǵan (Q.Mátmuratov «Terbenbes», 113-bet). Bul **qoyma** – sklad dep edi (Q.Mátmuratov, 16-bet).

Bunda rus tilindegi kórkem saz ásbabı garmon – **orısı ğobız** túrinde, al sklad sózi **qoyma** túrinde berilip, jeke neologizmlerdi payda etken. Tiykarınan, jeke neologizmler stillik xarakterge iye. Jeke neologizmnin bir abzallıq tárepi, eger basqa neologizmlik sıpattaǵı sózlerdin ana tilimizde variantları jeke neologizm túrinde kelip, keń qollanıw órisine iye bolsa, keń tanımalılıqqa iye bolsa, ol milliy ádebiy tildi bayıtı aladı. Sońǵı jıllarda kirip kelgen licey, kolledj, basqarma, kadastr, internet t.b. sózler jaqın jıllarda kirip kelse de, házirgi waqıtta keń tanımalılıqqa iye, yaǵnıy neologizm halattan shıǵıp, kúndelikli leksikalıq qatlam birliğine ótti. Demek, til úzliksiz rawajlanıwda eken, usı sıyaqlı neologizm sózler qollanıw aktivligine qaray neologizmlik xızmetten zamanagóy qatlamǵa ótip otıradı.

§ 82. Leksikalıq neologizmnin túrleri

Leksikalıq neologizmlerdi eki toparǵa bólip úyreniwge boladı.

1. **Neologizm leksema** – bunda til birliǵi, atama neologizmlik sıpatqa iye boladı. Mısalı: videokonferenciya, audiovizual, elektron húkimet, elektron imza t.b.

2. **Neologizm** – **semema** – bunda tikkeley sózdiń ózi neologizm bolıp qoymastan, onıń mánilerinen biri neologizm boladı. Mısalı: Qol telefon – telefonnıń kóleminiń kishiligi qolǵa uslawǵa iqshamlıǵına qaray usılay atalǵan.

Neologizmlerdiń payda bolıwınıń bir qatar jolları bar. Birinshiden, neologizmler basqa tilden kirgen sózler arqalı ózlestiriledi. Mısalı: skringing, akva plast t.b.

Ekinshiden, qaraqalpaq tilindegi sózler arqalı jasaladı. Bir ayna (mákeme atı), PSMU (pikir, sebep, mazmun, ulıwmalastırıw) – interaktiv usıl ataması, AL – Akademiyalıq licey, KÓK – kásip óner kolledji t.b. Sonday-aq, tilimizde bar uǵımnıń ataması sinonimler arqalı da jasaladı. Mısalı: Sóylesim (dialektlik atama govor termini ornına paydalanılıp atırǵan lingvistikalıq termin). Dál atlıq (konkret atlıq uǵımın ushın alınǵan termin t.b.).

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Tildegi eskiriw hám jańalanıw procesi degenimiz ne?
2. Leksikalıq tariyxıy sózler degenimiz ne?
3. Leksikalıq arxaizmlerdiń qanday ózgeshelikleri bar?
4. Tariyxıy sózlerdiń sınarları bola ma?
5. Leksikalıq neologizm degenimiz ne?
6. Stillik neologizm, jeke neologizm degenimiz ne?
7. Jalpı neologizm qanday ózgeshelikke iye?

Tayanısh túsinikler

Jedel sózler – kúndelikli turmısımızda xalıqtın keń túrde qollanıw kiyatırǵan sózleri.

Siyrek qollanılatuǵın sózler – leksikalıq qatlamnan derlik shıǵıp baratırǵan, keń tanımalılıqqa iye bola almay atırǵan sózler.

Tariyxıy sózler – tariyxıy dáwirler dawamında belgili bir túsiniklerdin atamaları retinde qollanıw, keyin jámiyetlik turmıstın rawajlanıwına baylanıslı shıǵıp qalǵan sózler.

Leksikalıq arxaizmler – anaw yaki minaw túsiniktin gónergen ataması. Ol házirgi waqıtta tilimizde bar bolǵan waqıyalıqtın eskirgen ataması.

Leksikalıq neologizm – keń tanımalılıqqa tolıq iye bolmaǵan, jańadan kirgen sózler.

Jeke neologizm – ayırım adamlardıń sóylew tilinde payda bolǵan neologizmler.

⁵⁴ Бердимуратов Е. Хазирги каракалпак тили. Лексикология. Нөкис: Билим, 1994. 124-б.

Ádebiyatlar: 4 [88-114], 10; 11.

§ 83. Til stilleri haqqında

«Stilistika» termini til hám ádebiyattanıw ilimlerinde XIX ásirdeń ortalarınan baslap qollanıla basladı. «Stil» sózi grek tilinen *stylos* - taxtaǵı jazıw ushın súyir etip shıǵarılgan tayaqshanı ańlatadı. Filologiya iliminde stilistika eki mánide túsiniledi:

1. Til sóylew stilistikası,
2. Kórkem ádebiyat stilistikası.

Olardıń birinshisi házirgi ádebiy til hám ádebiy sóylewdiń stillik sistemasın izertleydi, al ekinshisi ádebiy shıǵarmalardıń stillik ózgesheligin sonday-aq ayırım jazıwshınıń yamasa ádebiy aǵımınıń stilin tekseredi.

Lingvistikalıq stilistika – tildiń stiller sistemasın izertleydi.

Til stilistikası – ádebiy tildegi sózlerdiń, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń, sóz formalarınıń hám konstrukciyanıń stillik qatnasların, olardıń stilistikasınıń belgilerin anıqlaydı.

Sóylew stilistikası – sóylew materialların stillik differenciyaǵa sáykeslep qurıw nızamlıqların úyrenedi.

Stil probleması, onı anıqlaw, klassifikaciyalaw hám onıń til iliminde alatuǵın ornın belgilew elege shekem tartıshı máselelerdiń biri bolıp kiyatr.

Stildi anıqlawda rus tilshi-ilimpazları M.V.Lomonosov, A.X.Vostokov, V.V.Vinogradov, A.I.Efimov hám t.b. kóp jumıs isledi. Tyurkologiyada da stil máselesine keyingi waqıtlarda ayrıqsha dıqqat awdarıla basladı.

Akademik V.V.Vinogradov *til stilin* «Hár qanday ádebiyat yamasa jazıw janrına hár qanday turmıs tarawına, belgili bir sociallıq jaǵdayǵa sáykes semantikalıq jaqtan qabıllanǵan til qurallarınıń sisteması» – sıpatında qaraydı.

E.Berdimuratov: – «... *stil* – bul, haqıyqatında da, tildiń tariyxıy rawajlanıwınıń barısında turmıs tarawına, til arqalı qatnasıqtıń túrli formalarına, konkret jaǵdayǵa baylanıshı leksika-semantikalıq,

grammatikalıq t.b. boyınsha sol tarawǵa funkcionallıq beyimligi menen qalıplesken til qurallarınıń sisteması sıpatında kórinedi»⁵⁵ – deydi.

§ 84. Funkcional stiller

Til adamnıń turmıs xızmetine baylanıshı hár qıylı funciyalardı atqaradı.

Tildiń eń áhmiyetli jámiyetlik funciyaları mınalardan ibarat: 1) pikirlesiw, 2) xabarlaw, 3) tásir etiw, usınday funciyalardı atqarıw ushın tariyxıy rawajlanıwında tildiń ayırım bóleksheleri sıpatında olardıń ózine tán bolǵan ayrıqsha leksika-frazeologiyalıq, geypara morfologiyalıq quralları qalıplesedi. Tildegi bunday bóleksheler tildiń funkcional stilleri dep ataladı.

Qollanıw tipine qaray funkcional stiller eki toparǵa bólinedi:

1. Birinshi toparǵa ilimiy, publicistikalıq hám rásmiy isler stilleri kiredi. Olar monolog túrinde qollanıladı.

Tildegi funkcional stiller tómendegishe klassifikaciyanadı:

I. Kitabıy stiller:

1. Ilimiy stil.
2. Rásmiy isler stili.
3. Publicistikalıq stil.
4. Kórkem ádebiyat stili.

II. Sóylew stili

Ayırım izertlewshiler tárepinen kórsetilip júrgen «Saltanatlı stil», «satıralıq stil» hám t.b. túsinipler tek til qurallarınıń emocionallıq hám ekspressivlik belgileriniń kóriniwini bolıp esaplanadı.

1) Ilimiy stil

Ilimiy stil ádebiy tildegi kitabıy stillerdiń qatarına jatadı. Ondaǵı bayanlaw monolog túrinde, logikalıq jaqtan dálili, oylanıp dúzilgen gáplerden quralıp, bul stilde ádebiy til normalarına sáykes bolǵan til qurallarınan paydalanadı.

⁵⁵ Бердимуратов Е. Хазирги қарақалпақ тили. Лексикология. Нөкіс: "Билим", 1994, 89-б.

Leksikalıq ózgeshelikleri: Ilimiy stildin leksikasında ilimniń hár bir tarawınıń ózine tiyisli terminleri qollanıladı.

Ádebiy tildin rawajlanıwında kórkem sóz sheberleri menen bir qatar da ilim hám mádeniyat xızmetkerleriniń, olar dóretken ilimiy ádebiyatlardıń áhmiyeti ullı. Ádebiy tildi dóretiwshiler tek jazıwshılar ǵana emes, ilimiy stildi payda etiwde hám qalıplestiriwde ilimpazlardıń, ilimiy ádebiyatlardıń ornı girewli.

Sonǵı jılları dúnya ilimiy oylarına baylanıslı geypara miynetler qaraqalpaq tiline awdarıldı. Olar tábiyat hám jámiyettiń ilimlerine sáykes maǵlıwmatlar beriwge sebepshi boldı.

Bul jaǵday qaraqalpaq tilinde ilimiy stildin, soǵan sáykes qatlamnıń dórewinde belgili ornı iyeleydi. Ásirese xalıq bilimlendiriw isleriniń, qaraqalpaq iliminiń dáwir talaplarına sáykes kem-kem rawajlanıp barıwı bul processke unamlı tásir jasadı.

Qaraqalpaq ilimpazlarınıń miynetleri úlken-úlken monografiyalıq shıǵarmalar, toplamlar, maqalalar, bayanatlar túrinde qaraqalpaq tilinde basıp shıǵarılıp, ilimiy ádebiyatlar fondına qosıldı.

Bul qaraqalpaq ádebiy tilinde ilimiy stildin belgili funkcionallıq stillerdiń biri dárejesine erisiwin, onda ilimiy terminologiyalıq leksikanıń qalıplesip hám rawajlanıwın támiyinledi.

2) *Rásmiy isler stili*

Rásmiy isler stili júdá turaqlı, óziniń belgili janrı, leksikası, frazeologiyası hám sintaksislik toplamlarına iye. Bul stilde belgili bir shtamp kóbirek qollanıladı. Rásmiy isler stili quramına arza, málimleme, daǵaza, schet, til xat, isenim qaǵaz, shaqırıw xat hám t.b. kiredi.

3) *Publicistikalıq stil*

Publicistikalıq stil yamasa siyasiy-ideologiyalıq stil jámiyettegi siyasiy-ideologiyalıq qatnaslardı biliriw ushın xızmet etedi. Sonıń ushın ol gazetalarda, siyasiy-jámiyetlik jurnallar, radio hám televideniye de paydalanıladı. Publicistikalıq stil jazba hám awızeki formalarda da qollanıla beredi.

Publicistikalıq stil:

1. Gazeta –publicistikalıq stil.

2. Agitaciyalıq stil (shaqırıq, lozunglar)

3. Rásmiy siyasiy-ideologiyalıq stil túrlerine bólinedi.

4) *Kórkem ádebiyat stili*

Kórkem ádebiyat stili yamasa kórkem sóz – oydı hám sezimdi obraz arqalı sáwlelendiretuǵın ayrıqsha óner. Til kórkem shıǵarmada ayrıqsha estetikalıq xızmet atqaradı.

Adam óz oyın jetkeriw ushın ǵana sóylesip qoymaydı, kewil xoshlıǵın, sezimlerin emociyasın bildiriw arqalı adamlardıń da sana sezimine tásirin tiygizedi. Ol tásir sóylew tilimizde aytıwshınıń óz túsiniǵı boyınsha óz oyın til biyliǵı arqalı jetkize biliwinen bolsa, jazba ádebiy tilde jazıwshınıń ómir tanıwına, dúnya seziniwine, kóz qarasına sol ómir faktlerin jıyınaqlap, juwmaqlastırıp obrazlı til menen, jazıw stiline boladı. Kórkem shıǵarmada sózler terilip, belgili stillik maqsette qollanıladı. Kórkem shıǵarmada kóplegen qaharmanlar boladı. Olar unamlı, unamsız obrazlarǵa bólinedi. Olardıń hár qaysısınıń óz aldına jeke sırtqı pishini-portreti jasalıp, is-háreketleri, oy-órisi, ómir tanıwı súwretlenedi. Ol qaharmanlardıń til ózgeshelikleri boladı. Solay etip, tipik obrazlar jasaladı.

Kórkem shıǵarmanıń tili eki túrge bólinedi: prozalıq hám poeziyalıq. Al dramalıq shıǵarmada kóbinese sóylew tiliniń elementleri paydalanıladı. Prozalıq shıǵarmalar óz ishine kitabi hám sóylew tilleriniń elementlerin qamtıyadı. Poetikalıq shıǵarmalardıń tili ulıwma xalıqlıq tildin nızamlılıqlarına sáykes bolsa da, óziniń specifikalıq ózgesheliklerine iye boladı.

Ádebiy shıǵarmanıń negizgi quralı – til jazıwshı shıǵarmasınıń tili, onıń stil ózgesheligi shıǵarmanıń mazmun, ideyalıq tárepleri menen baylanıslı qarawdı talap etedi.

Jazıwshınıń stili – kórkem shıǵarma jazıwshınıń stillik ózgesheligi, onıń óziniń ómir tanıwına, shıǵarmasınıń ideyalıq mazmunına sáykes ulıwma xalıqlıq til baylıǵın meńgerip, onı qalay qollanǵanınan bayqaladı. Al jazıwshılardıń til birliklerin qollanıw usılları birgelki bolmaydı. Hár bir shayır jazıwshılardıń ózinshelik ayrıqshalıǵı boladı. Hár shayır jazıwshınıń ózinshelik stil ayrıqshalıǵı jazıw usılı xalıqlıq tildin tiykarında qalıplesip jetisedi.

§ 85. Sóylew tiliniń stili

Sóylew stili adamlardıń pikir alıswında sóylesiwinde paydalanıladı. Kúndelikli turmıstaǵı sóylew tilinde erkinlik bar. Bunda gápler soraw, juwap túrinde qısqa bolıp quraladı. Sóylew tili stilinde ulıwma leksikaǵa kiretuǵın sózler paydalanıladı. Sonday-aq, dialektizmler, turpayı sózler keńnen qollanılıp, onda ádebiy norma saqlanbaydı. Leksikanıń bul túrleri sóylewde, sóylewshiniń jaǵımlı yamasa jaǵımsız emociyanı bildiriwine qaray hár túrli reńlerge iye boladı. Onday reńlerdi sóylewshiniń intonaciyasınan da ańǵarıwǵa boladı.

Sóylew tiliniń stili dialog arqalı beriledi. Awızeki sóylewde aytıwshınıń kewil xoshlıǵı, sezimi erkin, jeńil túsiniledi.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Ulıwma qollanılıwshı leksika degende ne túsinesiz?
2. Sóylew tili leksikasınıń ózgesheligine ne?
3. Kitabiy stildiń túrleri qanday?

Tayanısh túsinipler

Ilmiy stil - logikalıq informaciyanı xabarlap, onıń haqıyqıy ekenligin dálilleydi. Sonlıqtan da, onıń leksikasında hám grammatikasında ózine tán bolǵan ózgeshelikleri boladı.

Lingvistikalıq stilistika – tildiń stiller sistemasın izertleydi.

Kórkem ádebiyat stili – óziniń obrazlılıǵı, emocionallıǵı, jalpı xalıqlıq túsiniqliligi, kórkem sóz sheberiniń shıǵarmanıń ideyasına, janrlıq ózgesheligine, qurılısına, estetikalıq talaplarına sáykes xalıq tilinen dóretiwshilik penen paydalanıw zárúrligi arqalı iske asadı [4:110].

Stil - [gr.stylos- usıl < lat.stylus < fr.style- xat jazıw ushın arnalǵan tayaqsha] - óziniń ayırım sózlerine, frazeologiyalıq dizbeklerine, toplamları hám konstrukciyalarına iye bolǵan, tildiń basqa túrlerinen óz elementleriniń ekspressivlik ózgeshelikleri menen ajralatuǵın ulıwma tildiń bir turi.

Stilistika - jeke hám janrlıq stillerdi, hár qıylı til birlikleriniń ekspressivlik- emocionallıq qásiyetlerin izertleytuǵın til iliminiń tarawı.

Til stilistikası – ádebiy tildegi sózlerdiń, frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń, sóz formalarınıń hám konstrukciyanıń stillik qatnasların, olardıń stilistikasınıń belgilerin ańıqlaydı.

Sóylew stilistikası – sóylew materialların stillik differenciyaǵa sáykeslep qurıw nızamlıqların úyrenedi.

Publicistikalıq stil - jámiyettegi siyasiy-ideologiyalıq qatnaslardı biliriw ushın xızmet etedi.

Rásmiy isler stili - rásmiy isler stili júdá turaqlı, óziniń belgili janrı, leksikası, frazeologiyası hám sintaksislik toplamlarına iye, bul stilde belgili bir shtamp (özgermeytuǵın sóz hám toplamlar) kóbirek qollanıladı. Rásmiy isler stili quramına *arza, maǵlıwmatnama, daǵaza, til xat, isenim qaǵaz, esap, akt, protokol, shártnama, xarakteristika, buyırıq, shaqırıw xat* hám t.b. kiredi.

Ádebiyatlar: [4; 7;19;22]

§ 86. Frazeologiya haqqında ulıwma maǵlıwmat

Frazeologiya – til iliminiń bir bólimi bolıp, ol tildiń sózlik quramındaǵı frazeologizmler haqqında maǵlıwmat beredi.

Frazeologizm. Tilde kem degende eki yamasa bir neshe leksikalıq birliklerdin dizbeginen turatúǵın quramalı dúziliske iye, biraq mánisi jaǵınan bir sózge barabar, erkin sóz dizbekleri menen sózlerden (qospa sózlerden) ayqın ajıralıp turatúǵın birlikler bar. Olardıń tujırmalı, astarlı, awıspalı mánilerdi ańlatıwı jáne obrazlı sıpatqa iye bolıwı frazeologizmge tán quramalı qásiyetlerdiń jıyınıtıǵın kórsetuǵın jáne bir belgi. Frazeologizm komponentleri ańlatqan mánilerden basqa máni bildiredi. Solay etip, eki yamasa bir neshe sózlerdiń turaqlasqan dizbeginen ibarat bolıp, quramındaǵı komponentleriniń mánilerinen basqa frazeologiyalıq (leksikalıq) mánini bildiretuǵın, turaqlı quramı hám qurılısı menen ajıralıp turatúǵın birlikler tilde **frazeologizmler** dep júritiledi.

Frazeologizmler (ayırım ádebiyatlarda **frazeologiyalıq sóz dizbekleri, frazemalar**) til arqalı kúndelikli qatnas jaǵdayında pikirdi tolıq, ózine tán boyawları menen jetkeriwde ayrıqsha xızmet atqaradı. Usı kóz qarastan olardıń ózgeshe bir leksikalıq-semantikalıq belgilerge iye bolǵan milliy tildiń ayrıqsha toparı retinde kózge túsetuǵınlıǵı belgili. Onda xalıqtıń ásirler boyı payda etken ushqır qıyallarınıń, danalıǵınıń, sóz dóretywshiliginiń ájayıp úlğileri saqlanǵan.

Türkiy tiller, sonıń ishinde qaraqalpaq tili de sózlik quramda ayrıqsha topar bolıp tanılauǵın frazeologizmlerge oǵada bay. Haqıyqatında da, frazeologizmler óziniń obrazlılıǵı, tereń mániligi menen kózge túsetuǵın hár bir millet tiliniń ózgeshe bir kórinisi bolıp tabıladı. Erte dáwirlerden beri xalıq tilinde qollanıw kiyatırǵan frazeologizmlerdiń ózine tán ekspressivlik boyawları, tereń mániligi hám tásirsheńligi menen aytılayın degen pikirge funkcionallıq jaqtan dállik hám ózgeshe bir tús beredi. Sonlıqtan da, frazeologizmler kórkem shıǵarmada súwretlewdiń leksikalıq-semantikalıq, stilistikalıq qurallarınıń biri sıpatında keńnen qollanıladı.

Frazeologizmler bir neshe sózlerdiń jıyınatınan qurılǵanı menen dara-dara sózler sıpatında qaralmaydı. Quramındaǵı barlıq sózler jıynalıp bir mánini ańlatıp keledi. Frazeologizmlerdiń quramındaǵı hár qanday orınsız ózgeris frazeologizmiń semantikalıq jaqtan da, grammatikalıq jaqtan da buzılıwına alıp keliwi múmkin. Bul nárse frazeologizmdi onıń neshe sózden turıwına qaramastan, leksikalıq bir birlik sıpatında qarap, sózlik quramınıń ayrıqsha bir toparı retinde qarastırwdı talap etedi.

Ulıwma til iliminde sózlik quramdaǵı frazeologizmlerdiń basqa sózlik toparlardaǵı leksikalıq elementlerdegi ózgesheliklerin hám ayırmashılıqların salıstıra otırıp, olardıń basqa sóz dizbeklerinen ayırılauǵın tiykarǵı belgilerin professor E.Berdimuratov qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdiń eń tiykarǵı bir neshe belgilerin ajratıp kórsetedi. Bul pikirler durısın alǵanda ulıwma til biliminde, sonday-aq tyurkologiya iliminde frazeologizmlerdi anıqlawdıń házirge shekemgi baǵdarlarına hám nátiyjelerine qurılǵan. Olar tómendegishe:

1. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri tilimizde jeke leksikalıq birlikler sıpatında tayar túrinde qalıplesip ketken sóz dizbeklerinen esaplanadı.
2. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri mánilik jaqtan obrazlı sıpatqa iye bolıp keledi.
3. Frazeologiyalıq sóz dizbegin quraytuǵın jeke komponentler ózleriniń qalıplesken turaqlı ornına iye bolıp keledi.
4. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin bóleklerge bóliwge bolmaydı.
5. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin quraytuǵın jeke komponentler jıynalıp barıp, bir sintaksislik xızmet atqaradı.
6. Frazeologiyalıq sóz dizbeklerin basqa tilge sózbe-sóz awdarıwǵa bolmaydı⁵⁶.

Haqıyqatında, frazeologiya ilimine baylanıslı ilimiy-teoriyalıq baǵdarlardıń tırnaǵınıń qalanıwı shveycar-francuz alımı Sh.Ballidiń lingvistikalıq miynetleriniń XX ásirdiń baslarında «Французская стилистика» (1909) payda bolıwınan baslanadı. Frazeologiyalıq

⁵⁶ Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалшақ тили. Лексикология. Нөкіс: “Билим”, 1994, 131-133-бетлер.

söz dizbekleri Ferdinand de Sossyurdiñ «Курс общей лингвистики» (1916) miynetinde söz etildi.

Ferdinand de Sossyur tilde tayar túrinde ushirasatuğın söz dizbekleri bar ekenligi hám olardıñ tiykarğı sıpatların óz waqtında-aq söz etken edi⁵⁷.

Frazeologiya túrkiy til biliminde ásirimizdiñ dáslepki jıllarınan baslap arawlı izertlew obyektlerine aynaldı. Túrkiy tillerdiñ frazeologiyası máselelerin izertlew tariyxında salmaqlı izertlewshiler sıpatında biziñ kóz qaramızdan belgili tyurkologlar S.K.Keñesbaev hám Sh.URaxmatullaevlardı tilge alsaq boladı. Olardıñ bul másele boyınsha arawlı izertlewleri túrkiy frazeologiyasınıñ payda bolıwı hám rawajlanıwında úlken rol atqardı⁵⁸.

Ózbek frazeologiyasına arnalğan dáslepki miynetler 50-jıllardıñ basında payda boldı. Olardıñ qatarına Sh.Raxmatullaev, Ya.D.Pinxasov, A.Shomaqsudov, M.Xusainovlardıñ kandidatlıq dissertaciyaların kirgiziw múmkin⁵⁹. Bul miynetlerde ózbek tiliniñ frazeologizmleri struktural-semantikalıq klassifikaciyası tiykarında úyrenildi. Frazeologizmler semantikalıq birigiwshiligi jağnan frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq ótlesiwler hám frazeologiyalıq dizbeklerge ajratıldı.

⁵⁷ Ferdinand De Sossure Course in General Linguistics. Paris, 1992, 41-b.

⁵⁸ Кеңесбаев С.К. Устойчивые сочетания слов казахского языка (парные слова, идиомы и фразы). АДД. –Алма-ата, 1944. Фраzeологические парные выражения в казахском языке. //Известия АН КАЗ ССР, Серия филологическая, 82, вып. VI, 1952,3-13 –б.; О некоторых особенностях фразеологических единиц в казахском языке. //Известия АН Каз ССР, Серия филология и искусствоведения, вып. I-II, 1954, 6-2-б. ; Қазақ тилинің фразеологиялық сөздиғи. –Алматы, 1977; Рахматуллаев Ш. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц в современном узбекском языке. АКД. М., 1952; Ўзбек тилининг қисқача фразеологик лугати. Тошкент, 1964; Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. Тошкент, 1965; Нутқимиз кўрки. Тошкент, 1979.

⁵⁹ Рахматуллаев Ш.У. Основные грамматические особенности образных глагольных фразеологических единиц современного узбекского языка. АКД. М., 1952, 16-б.; Пинхасов Я.Д. Фразеологические выражения в языке произведения Хамида Алимджана. АКД. Ташкент, 1953, 19-б.; Шамаксудов А.Ш. Язык сатиры Мухими (Лексика и фразеология). АКД. Ташкент, 1956, 18-б.; Хусаинов М. Фразеология прозы писательницы Айдын. АКД. Самарканд, 1959, 18-бет.

Soñğı jıllarda ózbek tili frazeologiyası sezilerli dárejede rawajlanıp ketti. Ózbek tiliniñ frazeologiyasına arnalğan miynetlerdiñ ishinde frazeologizmlerdiñ ayırım strukturalıq tipleri, stillik qollanıw ózgeshelikleri haqqındağı izertlewler, frazeologiyalıq sózlikler payda bola basladı. Ózbek tiliniñ frazeologiyası boyınsha arawlı ilim-izertlew jumısları alıp barılıp atır, monografiyalar, sabaqlıq hám oqıw qollanbalar baspadan shıqtı hám sózlikler dúzilip járiyalandı.

Sonıñ menen birge belgili leksikologlar Sh.Raxmatullaev, A.Mamatov, B.Yoldashevlarđıñ izertlewleri⁶⁰ jarıq kórdi.

Qaraqalpaq tili frazeologiyasınıñ ayırım máseleleri haqqında E.Berdimuratovtıñ «Házirgi zaman qaraqalpaq tili. Leksika» (Nókis, 1964) atlı miynetin atap kórsetiwge boladı.

Soñınan frazeologizmlerdiñ sózliklerde beriliw máseleleri S.Nawrızbayeva tárepinen arawlı izertlendi⁶¹. Keyingi waqıtları bul taraw boyınsha bir qansha ilimiy maqalalar járiyalandı⁶² hám frazeologiyalıq sózlikler dúzildi⁶³. Degen menen qaraqalpaq tili

⁶⁰ Рахматуллаев Ш. Некоторые вопросы узбекской фразеологии. АДД. Ташкент, 1968; Маматов А.Э. Проблемы лексико-фразеологической нормы в современном узбекском литературном языке. АДД. Ташкент, 1991; Йўлдашев Б. Ҳозирги ўзбек тилида фразеологик бирликларнинг функциональ-услубий хусусиятлари, докторлик диссертацияси. Тошкент, 1993; Йўлдашев Б., Бозорбаев К. Ўзбек тилининг фразеологик лугати. Самарканд, 1998.

⁶¹ Наурызбаева С.Т. Типы именных фразеологических единиц каракалпакского языка и их отражения в каракалпакско-русском словаре. АКД. М., 1967; Наурызбаева С.Т. Фразеологические единицы в каракалпакско-русском словаре. Ташкент, 1972.

⁶² Ешбаев Ж. Ҳазирги каракалпак тилиндеги фразеологиялық тиркеслерди классификация жасау мәселелери. //Вестник ККФАН УзССР, 1964, N 3. 135-139-б.; Фразеологиялық вариантлар көркем шығарманың тийкаргы сүүретлеу куралларының бири. //Совет Қаракалпакстаны, 1978, 9-август; Каримов К. Каракалпак тилиндеги жуп фразалық бирликлер хэм олардың лексика-семантикалық гейпара өзгешеликтери //Совет муғаллими, 1973, 23-июнь; Өбдимурастов К. Фразеологизмлер – тилимиздин бай гэзийнеси //Совет Қаракалпакстаны, 1989, 17-январь; Турабаев А.Ш. О составлении фразеологического словаря каракалпакского языкознания. Нукус, 1983, 187-193-б.

⁶³ Ешбаев Ж. Қаракалпак тилининг қисқача фразеологиялық сөздиғи. Нөкис, 1985; Жумамуратов Т. Русско-каракалпакский словарь фразеологизмов для школьников. Нукус, 1985.

frazeologiyasının hâzirge deyin jeterli dárejede izertlenilmey kiyatırǵan máseleleri kóp.

§ 87. Frazelogizmler hám sóz dizbekleri

Frazeologiyalıq sóz dizbekleri sırtqı kórinisinen erkin sóz dizbekleri hám qospa sózler menen uqsas bolıp keledi. Biraq, olar hár qıylı birlikler bolıp, bir-birinen tiykarǵı ayırmashılıqları menen ajıraladı.

1. Erkin sóz dizbegi – sintaksislik birlik, ol sóylew barısında qáiplesedi, komponentleri erkin, basqa sózler menen almasırladı, hár bir komponent óz aldına máni bildiredi, komponentler hár qıylı gáp aǵzalarının xızmetin atqaradı.

2. Frazelogizm – quramalı birlik, mánisi bir sózge barabar, sóylew barısında burınnan turaqlı qáiplesken tayar birlik túrinde paydalanıladı, komponentleri turaqlı, basqa sózler menen almasırlımaydı, onda máni ózgeriske ushıraydı yamasa máni ańlatılmaydı, komponentleriniń bári jıynalıp barıp bir máni ańlatadı, sonlıqtan gápte bir gáp aǵzası xızmetin atqaradı. Mısalı: til úyreniw, anasına qaraw – erkin sóz dizbegi, til biriktiriw, kewline qaraw – turaqlı sóz dizbegi.

Qaraqalpaq tilindegi erkin sóz dizbekleri menen Frazelogizmlerdiń basqa da bir qansha ózgeshelikleri bar [19:37-b.].

§ 88. Frazelogizmler hám qospa sózler

Frazelogizmler qospa sózler menen de geypara uqsaslıq hám ayırmashılıqlarǵa iye. Olar, ásirese, sostavlı sózlerge sırtqı kórinisi jaǵınan jaqın bolıp keledi. Qospa sózlerden frazeologizmlerdiń ayırmashılıǵı olar mánini obrazlı sıpatlaydı. Sonıń menen birge, frazeologizmler jup sóz túrinde de ushırasadı. Ayırım sózler juplasıp yamasa tákirarlanıp frazeologizmiń quramında keledi [19:42-43-b.].

Qaraqalpaq tilindegi sózlerdiń jasalıw usılların izertlep A.Bekbergenov sostavlı sózler menen frazeologizmlerdiń ayırmashılıqların kórsetedi:

«1) Sostavlı sózler (ásirese, sostavlı terminler) nominativlik funkciyada (bir predmettiń ataması sıpatında) qollanıladı hám hár qanday ekspressiv mániǵe iye bolmaydı. Al, frazeologizmler ushın

idiomalıq, ekspressivlik qásiyet olardıń jasalıwındaǵı qollanıwındaǵı eń tiykarǵı belgi bolıp esaplanadı.

2) Frazelogizmler belgili bir jeke sózdiń ekspressivlik ekvivalenti, sinonimi bolıp keledi: at ústi – ústirtin, kózdi ashıp jumǵansha – júdá tez, al sostavlı terminler tek bir mánilik bolıp, sinonimlik qatarǵa iye bolmaydı.»⁶⁴

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Frazelogizm degen ne?
2. Frazelogizmler haqqında túsinik.
3. Frazelogizmlerdiń tiykarǵı belgileri.
4. Frazelogizmlerdiń basqa leksikalıq birliklerden ayırmashılıqları.
5. Erkin sóz dizbekleri menen frazeologizmlerdiń uqsaslıq hám ayırmashılıq belgileri.

Tayanış túsinikler

Frazelogizmler - tilimizde jeke leksikalıq birlikler sıpatında tayar túrinde qáiplesip ketken sóz dizbeklerinen esaplanadı;

– frazeologizmler mánilik jaqtan obrazlı xarakterge iye bolıp keledi;

– frazeologizmdi quraytuǵın jeke komponentler ózleriniń qáiplesken turaqlı ornına iye bolıp keledi;

– frazeologizmdi quraytuǵın jeke komponentler jıynalıp barıp, bir sintaksislik xızmet atqaradı;

– frazeologizmlerdi bóleklerge bóliwge bolmaydı;

– frazeologizmdi basqa tilge sózbe-sóz awdarıwǵa bolmaydı.

Frazelogizmler – sırtqı kórinisinen erkin sóz dizbekleri menen uqsas, erkin sóz dizbeklerinen joqarıda atap ótilgen belgileri menen ajıralıp turadı.

⁶⁴ Bekbergenов А.Қарақалпақ тилинде сөзлердің жасалығы. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1979. – 24-б.

Ádebiyatlar: [4; 7;19;22]

**§89. Frazeologizmlerdiń semantikalıq birigiwshiligi
boyınsha túrleri**

Frazeologizmler ózleriniń leksikalıq-semantikalıq sıpatına qaray júdá quramalı qubılıs bolıp esaplanadı. Olar idiomatizm, emocionallıq-ekspressivlik belgileri menen tildegi basqa sózler hám sózler dizbeginen ayrılıp turadı. Frazeologizmlerdiń bul ózgeshe bir ózinshelik sıpatı olardıń tilde uzaq dáwirler dawamında ómir súriwine sebepshi boladı. Emocionallıq – bul bizdi qorshağan dúnyadağı qubılıslarğa, háreketlerge, zatlarğa sezim arqalı berilgen subyektivlik baha. Onı bárqulla frazeologizmlerdiń mánisinen tabıwǵa boladı.⁶⁵

Frazeologizmlerdiń quramında qansha sóz bolıwına qaramastan, olar barlıǵı jıynalıp barıp ulıwma bir mánini ańlatadı, emocional-ekspressivlik mánini bildiredi.

Frazeologizmlerdiń ayırım komponentleriniń ulıwma sóz dizbegi ańlatatuǵın pütün mánige qatnası hám grammatikalıq jaqtan óz ara baylanısw dárejesi boyınsha birdey bolmay, hár túrli bolıp keledi. Usıǵan baylanıslı ulıwma frazeologizmlerdi frazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler dep úshke bóliwge boladı.

1. Frazeologiyalıq ótlesiwlerdi hesh qanday bóleklerge bóliwge bolmaydı, quramındaǵı komponentleri óziniń tiykarǵı leksikalıq mánisin derlik joytıp jibergen sóz dizbekleri. Sonlıqtan, frazeologizm ańlatatuǵın máni jeke komponentleriniń mánisine hesh qanday qatnas jasamaydı, olardıń jeke mánilerinen hesh qanday gárezli emes: Jelkemniń shuqırı kórsin degen frazeologizm turmayman, ketip qalaman degendi ańlatadı. Bul mániniń jeke komponentler ańlatatuǵın mániler menen hesh qanday baylanıstı joq. Jelke, shuqır, kóriw degen sózler bir dizbekke grammatikalıq

⁶⁵ Кайдаров А.Т. Особенности стилистического употребления синонимных и вариантных фразеологизмов в уйгурском литературном языке. - Исследования по тюркологии. Алма-Ата, 1969, 159-бет.

jaqtan júdá bekkem baylanısqan. ...quramındaǵı komponentler ózleriniń mánilerin pútkilley joytıp, basqa, awıspalı mánide keletuǵın frazeologizmler **frazeologiyalıq ótlesiwler** delinedi [19:50].

2. Frazeologiyalıq birlikler – bular frazeologiyalıq ótlesiwlerge qaraǵanda biraz jumsarǵan sóz dizbekleri. Eger frazeologiyalıq ótlesiwdi quraytuǵın komponentleriniń mánileri pütün sóz dizbegi ańlatatuǵın mániden birotala alıs, hesh qanday jaqınlaspaytuǵın bolsa, frazeologiyalıq birliklerde ayırım komponentler ulıwma pütün mánige jaqın keledi. Olardıń jeke mánileri jıynalıp barıp, sóz dizbeginiń astarlı túrdegi pütün ekinshi mánisin quraydı.

Frazeologiyalıq ótlesiwlerden ózgesheligi frazeologiyalıq birliktegi komponentlerdiń bári mánisinen birotala, tolıq ayrılıp qalmastan, geyparalarınıń mánilerine jaqın keledi. Demek, frazeologiyalıq birliklerdiń mánileri ayırım komponentlerdiń mánilerinen úzilip, qashıqlasıp ketpesten, birewiniń mánisine baylanısw keledi. Bunday frazeologizmler **frazeologiyalıq birlikler** delinedi [19:50].

Frazeologiyalıq birlikler obrazlılıq ekspressivlik xarakterge iye bolıp keledi.

3. Frazeologiyalıq dizbekler – quramındaǵı komponentleriniń jeke mánileri júdá anıq, ulıwma mánige tikkeley baylanıslı. Turaqlı xarakterge iye sóz dizbekleriniń bir túri: qabaq úyiw, júz qızartıw, ǵaz moyın t.b.

Quramındaǵı komponentler mánilerin saqlaǵan, biraq olar óz aldına bólek máni ańlatpastan, bári birge ulıwmalıq, bir mánige iye bolıp keledi. Olar usı jeke mánilerdiń birigiwinen frazeologiyalıq mánini payda etedi. Solay etip, quramındaǵı sózler dáslepki, jeke turǵandaǵı mánisin birotala joǵaltpastan, bári birigip bir máni bildiretuǵın birlikler **frazeologiyalıq dizbekler** delinedi [19:51]. Frazeologiyalıq dizbekler frazeologizmlerdiń basqa túrleri usap kóbinese obrazlılıqqa hám mánilik ótkirlikke iye bolıp keledi.

Frazeologizmler sóz shaqaplarına qatnası boyınsha tórt túрге bólinedi.

1. Feyil mánili frazeologizmler: Bas qatırıw, kózge ilmew, bel baylaw, qoy awzınan shóp almaw t.b.

FRAZEOLGİZMLERDİN QURILISI HÁM MÁNI MÚNÁSİBETLERİNE QARAY TÚRLERİ

Ádebiyatlar: [4; 7;19;22].

§ 90. Frazeologizmlerdiń forma múnásibetine qaray túrleri

Frazeologizmler qurılısı (strukturası) jaǵınan **sóz dizbegi, jay gáp** hám **qospa gáp** túrinde keledi. Eki komponentli, sonday-aq teńles eki komponentli, úsh komponentli, tórt komponentli bolıp keledi hám onnan da kóp komponentlerden turadı.

Sóz dizbegi (nominativlik) túrindegi frazeologizmlerge aspannan túskenдей, awız pisiw, jaqtı kózinde, jeti júyresinen ótiw birlikleri kiredi. Olar strukturası jaǵınan sóz dizbegine sáykes keledi. Al, artımda bala-shaǵam qalıp baratırǵan joq, ulımnıń ulına, qızımın qızına aytıp ketermen - frazeologizmleriniń qurılısı sóz dizbeginen basqasha, gáplik (predikativlik) belgilerge iye bolıwı menen ózgeshelenedi.

Jer jarılmadı, men kirmedim, awa deseń, awa deydi, nawa deseń, nawa deydi - qospa gáp túrindegi frazeologizmler [19:68].

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler arasında teńles eki komponentli frazeologizmler ózgeshe dúzilisi menen ajralıp turadı. **Teńles eki komponentli frazeologizmler** termini dáslepki ret onı arnawlı izertlegen G.Aynazarovnıń miynetlerinde paydalanıldı. Dúzilisi boyınsha frazeologizmler bir bólekten de, eki bólekten de turadı. Bir bólekten turatuǵın frazeologizmler kem degende eki yamasa bir neshe komponentlerden qurala beredi. Aq degeni alǵıs, qara degeni qarǵıs; birde biye, birde túye; hám urı, hám ústem sıyaqlı frazeologizmler dúzilisi jaǵınan ózgeshe. Mısalı:tilimizde etegi elpi, jeńi jelpi yamasa etek-jeńdi túrip, etek-jeńi jelibrep túrinde jumsalatuǵın frazeologizmler bar: Gárip anam bizlerdiń qaramızdı kóriwden *etek-jeńi jelibrep*, jalǵızımın izine dosları erip kelipti, qudayǵa shúkirligin jetkerip, qay jerge otırǵızarın bilmey, páyik boladı (G.E.).

G.Aynazarova bunday frazeologizmlerdi salıstıra úyrenip: «Tilimizdegi usınday eki bólekten turatuǵın, ózine tán bolǵan ózgesheliklerge iye ayrıqsha dúzilme sıpatında kózge taslanatuǵın

2. Atlıq (substantivlik) mánili frazeologizmler: is haqı, temir jol, kóz qıyığı, awız bastırıp t.b.

3. Kelbetlik (adyektivlik) mánili frazeologizmler: ashıq júzli, qara bet, kókiregi keń, ǵaz moyın t.b.

4. Ráwısh mánili frazeologizmler: kóz benen qastıń arasında, bir awızdan, kózdi ashıp jumǵansha t.b.

Frazeologizmlerdiń eń tiykarǵı derekleri bolıp xalıq awız eki ádebiyatınıń derekleri, kórkem ádebiyat, kásiplik ortalıq, awızeki sóylew tili, basqa tillerden kirgen ózlestirmeler esaplanadı.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha frazeologizmlerdiń túrleri?

2. Frazeologiyalıq ótlesiwler degen ne?

3. Frazeologiyalıq birlikler degen ne?

4. Frazeologiyalıq dizbekler degen ne?

5. Frazeologizmlerdiń derekleri degen ne?

6. Frazeologizmlerdiń sóz shaqaplarına qatnası boyınsha túrleri qanday?

Tayanısh túsinipler

Frazeologizmlerdiń komponentleriniń semantikalıq jaqtan birigiwshiligi boyınsha túrleri – Frazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler.

Frazeologizmlerdiń sóz shaqaplarına qatnası – Atlıq mánili frazeologizmler, kelbetlik mánili frazeologizmler, ráwısh frazeologizmler, feyil mánili frazeologizmler.

Frazeologiyalıq ótlesiwler - quramındaǵı komponentler ózleriniń mánilerin pútkilley joytıp, basqa, awıspalı mánide keletuǵın frazeologizmler.

Frazeologiyalıq birlikler - mánileri ayırım komponentlerdiń mánilerinen úzilip, qashıqlasıp ketpesten, birewiniń mánisine baylanısıp kelgen frazeologizmler.

Frazeologiyalıq dizbekler - quramındaǵı sózler dáslepki, jeke turǵandaǵı mánisin birotala joǵaltpastan, bári birigip bir máni bildiretuǵın birlikler.

eki komponentli frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń bunday túrin teńles eki komponentli frazeologizmler dep atawdı maqul kórdik» deydi.⁶⁶

§ 91. Frazeologiyalıq sinonimiya

Frazeologizmler bay mánilik ózgesheliklerge iye. Olar, kóbinese, jeke sózler menen mániles bolıp keledi hám olardıń emocionallıq-ekspressivlik sinonimi sıpatında belgili. Mısalı: *júregi suwlaw – qorqıw, awzın ashtırmaw – sóyletpew, qulaq qaǵıs etiw – aytıw, kóz taslaw – qaraw.*

Frazeologizmlerdegi mánilik jaqtan ayqın kórinip turatuǵın jáne bir sıpatlı belgi olardıń óz ara sinonim bolıwı esaplanadı. Frazeologiyalıq sinonimler qaraqalpaq tiliniń sarqılmas bir baylıǵı bolıp, mánilik ráńbe-ráńligi, ótkirligi, tásirliǵi menen sıpatlanadı. Hár qıylı komponentlerdiń qatnasında yamasa bir sózdiń bir neshe frazeologizmlerdiń quramında keliwi menen de frazeologiyalıq sinonimler payda boladı. Mısalı: úrip awızǵa salǵanday – júzimniń suwınday – ay dese awız bar, kún dese kózi bar (sulıw) hám t.b.

Frazeologizmler dara sózge salıstırǵanda sıpayı hám turpayı mánilerdi de bildiredi: tuwıw – jas bosanıw, urısıw – betin julıw. Dara sózlerdiń emocionallıq-ekspressivlik boyawǵa iye sinonimi degende olardıń mánilik jaqtan ótkir, tásirli, obrazlı bolıp keliwine dıqqat etiledi. Mısalı: urısıw, keyisiw, bir-birinen kewli qalıw mánilerin bildiretuǵın, olarǵa sinonim bolıp keletuǵın frazeologizmlerdiń qollanıwına itibar berip qaraǵanda olardıń máni kúshi ayqın kórinedi: Sol, awır jılları *sen menge barıp*, buringıday jerge, suwǵa talasıp *jaǵa jirtısp jaman sózdiń basına barıw* pútkilley toqtap qaldı (J.Á.).

Qaraqalpaq tili sinonimleriniń baylıǵın onıń frazeologiyalıq sinonimiyası da ayqın kórsetip turadı [19:86-b.].

§ 92. Frazeologiyalıq variantlar

Geypara frazeologizmlerdiń quramındaǵı komponentleriniń ayırımları turaqlı boladı da, al birewleri ózgermeli boladı.

⁶⁶ Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde ten'les eki komponentli frazeologizmler.No'kis, 2005, 13-14-6.

Komponentleriniń ózgerip yamasa basqa sóz benen awmasıp turıwı **frazeologizmlerdiń arasındaǵı variantlılıq**ı payda etedi [22:26-b.]. Variantlas frazeologizmler ayırım komponentleriniń ózgergeni menen mánileri birdey bolıp, qarım-qatnasta olar biri ekinshisiniń ornına jumsala beredi.

Frazeologiyalıq variantlılıq degende frazeologizm mánilik ózgeriske ushıramaydı, yaǵnıy onnan basqa mánidegi frazeologizm payda bolmaydı, al komponentler basqa sózler menen ózgeretilip yamasa almasırılıp qollanıladı: **awız** biriktiriw – **til** biriktiriw; duzi **tutıw** – duzi **urıw**; **iyńi** túsiw – **eńsesi** túsiw t.b. [19:90-b.].

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Frazeologizmlerdiń qurılısı boyınsha túrleri qanday?
2. Frazeologizmlerdiń komponentlik quramı.
3. Sóz dizbegi túrindegi frazeologizmler.
4. Jay gáp túrindegi frazeologizmler.
5. Qospa gáp túrindegi frazeologizmler.
6. Teńles eki komponentli frazeologizmler.
7. Frazeologizmler ortasındaǵı mánilik qatnaslar.
8. Frazeologiyalıq sinonimler.
9. Frazeologiyalıq variantlar.

Tayanış túsinikler

Qurılıs jaǵınan frazeologizmlerdiń túrleri – sóz dizbegi túrindegi, jay gáp túrindegi, qospa gáp túrindegi frazeologizmler.

Frazeologiyalıq sinonimler - bir qıylı mánilerge iye bolǵan frazeologizmler.

Frazeologiyalıq variantlılıq - frazeologizmiń komponentleri basqa sózler menen ózgeretilip yamasa almasırılıp qollanıladı.

Teńles eki komponentli frazeologizmler - eki bólekten turatuǵın, ózine tán bolǵan ózgesheliklerge iye ayırıqsha dúzilme.

FRAZEOLGİZMLERDİN TARIYXÍY SHÍGÍSÍ BOYÍNSHA TÚRLERİ

Ádebiyatlar: 4 [158-161]; 7 [149-151].

§ 93. Frazeologizmlerdiń eki qatlamǵa ajratılıwı

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler tariyxıy shıǵısı jaǵınan túpkilikli frazeologizmler hám quramında ózgelik qatlam elementleri bar bolǵan frazeologizmler túrinde qaraladı [19:150-b.].

Túpkilikli frazeologizmler – kóplegen túrkiy tillerge ortaq hám túpkilikli sózler dógerinde payda bolǵan: awzına bek bolıw; ashsa alaqaında, jumsa judırında (bolıw); qolın suwıq suwǵa urmaw.

Quramında arab, parsı (parsı-tájik) tillerinen kirgen sózler ushırasatuǵın frazeologizmler - **ózelik qatlam elementlerine qatnaslı frazeologizmler**: kózden ğayıp (arab) bolıw; jolǵa rawan (parsı) bolıw; on qolınan ónerı (parsı) tamǵan.

§ 94. Dáwirge qatnası boyınsha frazeologizmlerdiń túrleri

1. Istorizm frazeologizmler – ózleri ańlatatuǵın túsiniklerdiń turmıstan shıǵıwı, góneriwi sebepli qollanılıw jedelliginen ayırılǵan frazeologizmler: ğarǵıs urıw, albaslı basıw t.b.

2. Arxaizm frazeologizmler – ańlatatuǵın túsinikleri bar, biraq olar basqa atamalar menen awmasqan, dáslepki atama gónergen.

3. Neologizm frazeologizmler – jańa túsiniklerdiń atamaları túrinde payda bolǵan frazeologizmler.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Frazeologizmlerdiń tariyxıy shıǵısı jaǵınan túrleri?
2. Jańa hám gónergen frazeologizmlerdiń sózlik quramdaǵı ornı.
3. Frazeologiyalıq arxaizmler.
4. Frazeologiyalıq istorizmler.
5. Frazeologiyalıq neologizmler.
6. Frazeologizmlerdiń qollanıwdan shıǵıp qalıwı.

Tayanısh túsinikler

Qollanılıw órisi boyınsha frazeologizmler – jańa frazeologizmler, gónergen frazeologizmler.

Gónergen frazeologizmler - 1. Istorizm frazeologizmler; 2. arxaizm frazeologizmler.

Tariyxıy shıǵısı jaǵınan frazeologizmler - túpkilikli hám ózgelik qatlam elementlerine qatnaslı frazeologizmler.

LEKSIKOGRAFIYA

Ádebiyatlar: 2 [161-184], 5 [227-280], 10 [50-54].

§ 95. Leksikografiya

Sózlík dúziwdiń teoriiyası menen principlerin, sózliktiń túrlerin izertlewshi, onıń belgili bir sistemasın islep shıǵıwshı til biliminiń tarawı leksikografiya⁶⁷ delinedi.

Leksikografiya teoriiyası hár túrli sózliklerdi dúziw jumıslarınıń tájiriybelerin ilimiy jaqtan ulıwmalastırw tiykarında hám leksikologiyalıq izertlewler menen olardıń jetiskenliklerine súyeniw arqalı jasaladı. Sózlikler dúziwde, olardıń sapasın arttırıwda leksikografiya teoriiyasınıń áhmiyeti ayrıqsha. Sózliklerdi dúziwde bir qansha teoriyalıq hám ámeliy máseleler izertlew jumısların júrgiziwde talap etedi. Olardıń ishinde mınaday máselelerdi kórsetiwge boladı: Sózdiń leksikalıq mánilerinıń tipleri, sóz mánilerinıń sózlikte beriliw tártibi, polisemiya qubılısı menen omonimiya qubılısınıń ayırmashılıǵı, frazeologizmlerdiń beriliw principleri, sózlikke kiretuǵın dórendi sózlerdiń túrleri, sózlerge beriletuǵın anıqlama hám t. b.

Sózliklerde sózlerge hár túrli jaqtan sıpatlama beriledi. Usıǵan baylanıslı, leksikografiyalıq jumısqa til biliminiń hár túrli tarawlarınıń, mısalı leksikologiyanıń, grammatikanıń hám stilistikanıń sózlerge xarakteristika beriw kóz qarasınan qaraladı.

Mısalı:sózdiń mánilik jaǵı túsindirme sózlikte de, awdarma sózlikte de eń áhmiyetli másele bolıp esaplanadı. Olarda sóz aldı menen mánilik jaqtan anıqlanadı. Sózlik dúziwde sózlerge grammatikalıq xarakteristika beriw de zárúr boladı. Sózlerdiń grammatikalıq jaqtan qaysı leksika-grammatikalıq toparǵa (sóz shaqabına) tiyisli ekenligi sózliklerde tiyisli belgiler arqalı kórsetiledi.

Qaraqalpaq tilinde sózlik dúziw XX ásirniń 20-30-jılları baslandı. Qońsı xalıqlardıń sózlik islew tájiriybelerinen paydalana otırıp Q.Ayımbetov tárepinen («Orıssha-qaraqalpaqsha is júrgiziw

⁶⁷ Leksikografiya – grektiń lexicon hám grapho degen sózlerinen alınǵan, til biliminiń sózlik dúziwdiń teoriiyası menen ámeliy táreplerin izertleytuǵın tarawı

atamalar sózligi», 1934-j.) birinshi awdarma sózlik islep shıǵıldı. Bul sózlik sol waqıtta rus tilin úyreniwge, dáwir talabınan kelip shıqqan hár qıylı jańalıqlardıń atamalarınıń mánisin ashıwǵa, awdarmalar islewde, oqıtıw islerinde paydalanıldı. Sonıń menen birge, sol dáwirdegi sabaqlıqlardıń keyninde de awdarma sózlikler berilip barıldı. Bunday birinshi sózliklerdiń dúziliwi keleshekte sózlik dúziwdiń tiykarın salıwǵa sebepshi boldı.

1939-1940-jıldan baslap rus grafikasınıń tiykarındaǵı qaraqalpaq álipbesiniń islenip shıǵılıwına baylanıslı kópshilik sózliklerdi dúziw isi qolǵa alındı.

§ 96. Sózliklerdiń maqsetine qaray túrleri

Sózliktiń túrleri. Sózlikler dúziliw maqsetine qaray II tipte boladı.

- 1) enciklopediyalıq sózlikler;
- 2) lingvistikalıq sózlikler.

Lingvistikalıq sózlikler hár qıylı maqsette dúziledi, yaǵnıy dúziliw maqsetine qaray a) túsindirme sózlik, á) awdarma sózlik; b) tariyxıy sózlik, v) etimologiyalıq sózlik, g) salıstırmalı sózlik; d) dialektologiyalıq sózlik, e) keri sózlik, j) orfografiyalıq sózlik, z) orfoepiyalıq sózlik, i) morfemikalıq sózlik, y) jiyilik sózlik.

Túsindirme sózlik - ádebiy tildegi ulıwma hám jiyi qollanılatuǵın sózlerdi qamtıp, olardıń mánilerin tallap túsindiriwde, ádebiy tildiń leksikalıq, semantikalıq normaların kórsetiwde maqset etedi. Túsindirme sózlikte sózler semantikalıq, grammatikalıq, stilistikalıq jaqtan túsindiriledi. Sózliktegi mánisi túsindiriletuǵın sóz *reestr sóz* dep ataladı, qaysı sóz shaqabına kiretuǵın belgiler arqalı kórsetiledi. Sózge anıqlama sinonim arqalı beriledi. Kórkem ádebiyattan mısallar, sitatalar beriledi.

Reestr sózdiń anıqlaması, oǵan berilgen túrli grammatikalıq, stilistikalıq t.b. minezlemeler keltirilgen mısallar *sózlik maqala* dep ataladı. Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi» I tom, 1982-j.; II tom 1984-j.; III tom 1988-j.; IV tom 1992-jılı shıqtı.

Bul sózlik akademik S.Kamalovtıń bassılıǵında N.Dáwqaraev atındaǵı til hám ádebiyat institutı xızmetkerleri tárepinen dúzilgen.

Awdarma sózlikler. Eñ kóp taralğan sózliklerdiñ biri awdarma sózlik. Bul sózliklerde ekinshi bir tildiñ sózleri ana tiline yamasa ana tiliniñ sózleri ekinshi bir tilge awdarıladı. Oñday sózlikler eki tilli de, kóp tilli de bolıwı múmkin. Eki tilli sózliktiñ qatarına N.A.Baskakovtıñ redaktorlawında «Russha-qaraqalpaqsha sózlik» (1947-jıl), D.S.Nasırov, K.U.Ubaydullaevlar dúzgen «Qaraqalpaqsha-russha sózlik» (1958), T.S.Safiev dúzgen «Qısqaşa russha-qaraqalpaqsha sózlik» (1962) hám N.A.Baskakovtıñ redaktorlawında 1967-jılı shıqqan «Russha-qaraqalpaqsha sózlik»ti jatqarıwǵa boladı. Qurbanazarov P., Dosanov T. tárepinen dúzilgen sózlik «Anglichansha-qaraqalpaqsha sózlik» (1968-j) dep ataladı.

Dialektologiyalıq sózlikler. Dialektologiyalıq sózlikler bir millet tiliniñ ishindegi jergilikli dialektlerge yamasa govorlarǵa tiyisli sózlerdi ǵana óz yashine aladı. Bunday sózlikler belgili tildegi dialekt hám govorlardı bir biri menen salıstırıp izertlew, úyreniw jumıslarında kóp járdem beredi. N.A.Baskakovtıñ «Qaraqalpaq tili» miynetiniñ (t.I.,M.,1951) aqırında qosımsha retinde dialektologiyalıq sózlik berilgen (317-938-b).

Professorlar D.S.Nasırov hám O.Dospanov tárepinen dúzilgen «Qaraqalpaq tiliniñ dialektologiyalıq sózligi» 1983-j. «Qaraqalpaqstan» baspasınan shıqtı. Bul sózlik qaraqalpaq awızeki sóylew tiliniñ quramındaǵı dialektler menen sóylesimlerdeñ ózgesheliklerin qamtıtuǵın 6000 nan aslam sózdi óz ishine aladı.

Orfografiyalıq sózlikler hár bir tildiñ qabil etilgen orfografiyalıq normaların durıs jazıw durıs qollanıwdı támiyin etiw ushın dúziledi. Qaraqalpaq tiliniñ «Qısqaşa orfografiyalıq sózligi» 1941-j. qabil etilgen alfavit hám orfografiya qaǵıydaları tiykarında dúzilip, baspadan shıqtı. 1959-jılı shıqqan sózlik 1957-jılı qabil etilgen alfavit hám orfografiya qaǵıydaları tiykarında dúzildi.

Bunnan soñ qaraqalpaq tiliniñ orfografiyalıq sózligi 1980, 1990-jılları basılıp shıqtı. 1997-jılı «Qaraqalpaq tilinin' imla so'zligi» álipbeniñ soñǵı ózgerisine baylanıslı shıqtı.

Orfoepiyalıq sózlikte ádebiy tildegi hár bir sózdiñ aytiliw normaları beriledi. «Qaraqalpaq tiliniñ orfoepiyalıq sózligi» 1959-jılı shıqtı.

Úsh tillik awdarma terminologiyalıq sózlik 1992-jılı A.Pirniyazova, D.Seytova hám E.Fayzullaeva tárepinen shıqtı. «Anlichansha-russha-qaraqalpaqsha jámiyetlik-siyasiy atamalar sózligi» dep ataladı. («Bilim», 1992).

QR Ministrler Sovetiniñ biyligi menen 1990-jıldıñ 1-martınan baslap QR Ministrler Sovetiniñ janında respublikalıq terminologiyalıq komitet (Terminkom) dúzildi⁶⁸.

Terminkom háreket etip turǵan jılları (1990-2000-jj.) rejege muwapıq jumıslar islendi. Dáslep professor D.S.Nasırov (1990-1992- jj.), bunnan soñ professor E.Berdimuratov (1992-j. baslap) basshılıq etken Terminkom atamaların tártipke túsiwin, sózlikler shıǵarıwdı, baspa sóz, radio hám televidenie jumıslarında atamaların qollanıwın tártipke salıwdı, terminologiya máseleleri boyınsha ilimiy-ámeliy konferenciya otkeriwdi ámelge asırdı. Sol jılları konferenciya shólkemlestirilip, onda sózlik quramdaǵı terminlerdi hár tárepleme úyreniw, ilimiy-izertlew jumısların keñ hám joqarı dárejede júrgiziw, olardı házirgi zaman talapları, ádebiy tillerdiñ rawajlanıw nızamlarına sáykes tártiplestiriw hám qollanıwı boyınsha belgili normaǵa túsiw, sistemalastırıw, teoriyalıq tiykarların islep shıǵıw kún tártibine qoyılıp keldi⁶⁹. Terminkom aǵzalarınń tikkeley qatnasıwı menen qaraqalpaq tilindegi ilim-texnika tarawları boyınsha otızdan aslam awdarma, túsendirme sózlikler baspadan shıqtı.

Qaraqalpaq tilindegi sózlikler

Abdikamalov B. hám t.b. «Fizikadan russha-qaraqalpaqsha terminler sózligi». Nókis: Qaraqalpaqstan, 1989.

Abipov G., Aytbaev Q., Erejepov S. «Orissha-qaraqalpaqsha botanika sózligi». Nókis: Ilim, 1995.

⁶⁸ Қазақстан АССР Министрлер Советі жанындағы республикалық терминологиялық комитеттің бюллетени. Нөкіс: Қазақстан, 1991. № 1. 21-6.

⁶⁹ «Қазақша тили терминологиясы ҳәм орфографиясын жетилистириў мәселелери» бойынша илимий-әмелий конференция программасы. Нөкіс, 1991; «Тиллердин өз-ара қатнаслары жағдайында Хәзирги қазақша тилинин терминологиясын тәртиплестириў мәселелери» бойынша илимий-әмелий конференцияның программасы. Нөкіс, 1991.

Ayımbetov Q. Orıssha-qaraqalpaqsha is júrgiziw atamaları sózligi. «Qızıl Qaraqalpaqstan», 1934, № 110, 111, 114, 116, 118; 119, 121, 123, 125, 128, 129, 131, 132, 134, 160.

Allamuratov A. hám t.b. «Qaraqalpaq tilinde kórkem óner terminleriniń qısqasha sózligi». Nókis: Bilim, 1992.

Axmetov S., Baxadırova S. «Folklorlıq terminlerdiń qısqasha sózligi». Nókis: Bilim, 1992.

Axmetov S. Ádebiyattanıw terminleriniń qısqasha sózligi. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1972.

Baymuratov Q., Nurjanov O. «Mektep matematikası terminleriniń russha- qaraqalpaqsha sózligi». Nókis: Bilim, 1992.

Baltabaev SH. Botanika boyınsha russha-qaraqalpaqsha terminologiyalıq sózlik. Tórtkúl, 1941.

Bekbawliev O., Mambetnazarov Q. «Qaharmanlıq dástanlarındaǵı ózlestirme sózlerdiń túsiniǵi». Nókis: Bilim, 1992.

Bekbergenov, Paxratdinov K. «Qısqasha orıssha-qaraqalpaqsha sózlik». Nókis: Bilim, 1992.

Berdimuratov E., Kamalov A. «Jámiyetlik-siyasiy terminlerdiń orıssha-qaraqalpaqsha sózligi». Nókis: Bilim, 1993.

Berdimuratov E., Qutlımuratov B. «Mektep turmısına baylanısh terminlerdiń orıssha-qaraqalpaqsha qısqasha sózligi». Nókis: Bilim, 1993.

Berdimuratov E., Qutlımuratov B., Karimullaev F. «Is qaǵazlarınıń orıssha-qaraqalpaqsha sózligi». Nókis: Bilim, 1994.

Berdimuratov E., Kamalov A. «Qaraqalpaqstan Respublikasınıń Konstituciyasında qollanılatuǵın terminler hám atamaların qısqasha qaraqalpaqsha-ózbekshe-orıssha sózligi». Nókis: Qaraqalpaqstan, 1995.

Bektaev Q., Nasırov D. Ayımbetov M. «Orıssha-qaraqalpaqsha matematikalıq sózlik. Nókis: Bilim, 1992.

Bulatov S.B. Fizika boyınsha terminlerdiń russha-qaraqalpaqsha sózligi. Tashkent, 1939.

Ibragimov S., Janipov «Qısqasha nemceshe-qaraqalpaqsha sózlik». Nókis: Bilim, 1995.

Izimbetov E., SHarifullina F. «Qaraqalpaq tiliniń kerı alfavit sózligi». Nókis: Qaraqalpaqstan, 1993.

Jemuratov T. «Fizika terminleriniń túsindirme sózligi». Nókis: Bilim, 1996.

Dospanov O., Jumashiev K. «Qısqasha orıssha-qaraqalpaqsha sózlik». Nókis: Bilim, 1993.

Dospanov O. h.t.b «Qaraqalpaqsha-orıssha oqıwshılar sózligi». Nókis: Bilim, 1994.

Kamalov Q., Qutlımuratov B. «Jol qatnası terminleriniń orıssha-qaraqalpaqsha qısqasha sózligi». Nókis: Qaraqalpaqstan, 1995.

Karibaeva A.U. «Fizikalıq tárbiya hám sport boyınsha russha-qaraqalpaqsha terminologiyalıq sózlik». Nókis: Bilim, 1990.

Karimxojaev SH. «Diyqanshılıq terminleriniń qaraqalpaqsha túsindirme sózligi». Nókis: Bilim, 1995.

Qaraqalpaq tiliniń orfografiyalıq sózligi. (Q. Maqsetov, D.S. Nasırov, E.Dáwenov, t.b.). Nókis: Qaraqalpaqstan, 1980.

Qosnazarov Q. h.t.b. «Pedagogika-psixologiya terminleriniń orıssha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi». Nókis: Bilim, 1994.

Qısqasha siyasiy sózlik. (Avtor-sostavitel I.V. Lexin. Perevod na karakalpakskiy yazık K.Maxsudova). Nókis: Qaraqalpaqstan, 1975.

Ómirbaev E. Geografiyalıq terminler menen atamaların orıssha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi. Nókis: Bilim, 1993.

Ótenov T., Tájımuratov M. Botanika terminleriniń, russha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi. Nókis: Bilim, 1991.

Maksudova M.A. SHet til sózleriniń russha-qaraqalpaqsha sózligi. Nókis: Bilim, 1992.

Nasırov D. h.t.b. Orıssha-qaraqalpaqsha lingvistikalıq terminler sózligi. Nókis: Bilim, 1992.

Pirnazarov S., Ayımbetov M. Infómatika hám esaplaw texnikası boyınsha qısqasha russha-qaraqalpaqsha terminler sózligi. Nókis: Bilim, 1992.

Reymov R., Sultamuratov M. hám t.b. Russha-qaraqalpaqsha zoologiyalıq terminler sózligi. Nókis: Bilim, 1992.

Русско-каракалпакский словарь. Под ред. Н.А.Баскакова. М.: Советская энциклопедия, 1967.

Sadikov E. h.t.b. Baylanis terminlerdin orissha-qaraqalpaqsha qisqasha sózligi». Nókis: Qaraqalpaqstan, 1995.

Tórebekov M., Saribaev Q. Tariyxıy terminlerdin hám atamalarin qaraqalpaqsha túsindirme sózligi». Nókis: Bilim, 1996.

Bazarbaev J., Buranov M., Qurbaniyazov G., Pirmazarova A., Ayapov Sh. Ózbekshe-qaraqalpaqsha hám qaraqalpaqsha-ózbekshe sózlik. Tashkent, 2011.

Qutlimurat ulı B., Karimulla ulı E., Saxıy ulı D., Berdimurat ulı M. Sawda tarawı boyınsha terminlerdin orissha-qaraqalpaqsha sózligi. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1996.

§ 97. Tañlangan tiller muğdarına qaray sózliklerdin túrleri

Tañlangan tillerdin muğdarına qaray sózlikler: bir tillik, eki tillik hám kóp tillik bolıp bólinedi, «Qaraqalpaq tilinin omonimler sózligi» (Q.Paxratdinov, Q.Bekbergenov. Nókis: Qaraqalpaqstan, 2015). **Bir tillik sózlikler:** «Russha-qaraqalpaqsha sózlik» (A.Turabaev, K.Seitova, K.Qoshanov, K.Saparov, Z.Turabaeva Tashkent, SHarq, 2011) «Russha-qaraqalpaqsha sóylesiw sózligi» (D.O.Dospanova, M.T.Mambetmuratova. Nókis: Qaraqalpaqstan, 2011); «Russha-qaraqalpaqsha lingvistikalıq terminler sózligi» (D.S.Nasırov, A.Bekbergenov, A.Járimbetov. Nókis: Bilim, 1992); «Pedagogika-psixologiya terminleriniń orissha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi» (Qosnazarov Q., Abipov G., Pazilov A. Nókis: Bilim, 1994); «Sawda tarawı boyınsha terminlerdin orissha-qaraqalpaqsha sózligi» (B.Qutlimurat ulı, E.Karimulla ulı, D.Saxıy ulı, M.Berdimurat ulı. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1996); «Ádebiyattanıw atamalarınń orissha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi» (S.Axmetov, J.Esenov, Q.Járimbetov. Nókis: Bilim, 1994); «Ózbekshe-qaraqalpaqsha hám qaraqalpaqsha-ózbekshe sózlik» (J.Bazarbaev, M.Buranov, G.Qurbaniyazov, A.Pirniyazova, Sh.Ayapov. Tashkent, 2011) hám t.b. bular **eki tillik sózlikler.** **Sunday-aq,** «Anglichansha-russha qaraqalpaqsha jámiyetlik-siyasiy atamalar sózligi» (Seytova D.U., Pirniyazova A.K., Fayzullaeva E.M. Nókis: Bilim, 1992); «Ósimliklerdin russha-latinsha-

qaraqalpaqsha atamaları sózligi» (B.Sh.Sherbaev. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1978) hám t.b. bular **kóp tillik sózlikler.** Eki tillik hám kóp tillik sózliklerdin kópshiligi hár túrli taraw terminlerine arnalğanlıqtan awdarma jumıslarında belgili áhmiyetke iye.

§ 98. Sóz yaki atama mánileriniń ańlatılıwına baylanışlı sózlik túrleri

Sóz yaki atama mánilerine bir qatar sózliklerde túsiniq berilip, ańqlastırılıp kórsetiledi. Hár qanday sózdin mánisine sózlikte túsiniq beriliw yaki berilmewine qaray 1. Túsindirme sózlikler; 2. Túsindirme emes sózlikler bolıp bólinedi.

Qaraqalpaq tilindegi túsindirme sózliklerge «Qaraqalpaq tilinin túsindirme sózligi» I, II, III, IV tomlar (Nókis: Qaraqalpaqstan, 1982, 1984, 1988, 1992); «Qaharmanlıq dástanlardaǵı ózlestirme sózlerdin túsiniq» (O.Bekbawliev, Q.Mámбетnazarov. Nókis: Bilim, 1992), «Ádebiyattanıw atamalarınń orissha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi» (S.Axmetov, J.Esenov, Q.Járimbetov. Nókis: Bilim, 1994) hám t.b. sózlikler kirse, al túsindirme emes sózliklerge sóz yaki atamanıń alfavit tártibine qaray izbe-izlikte toplastırılıp hám jaylastırılıp, hár birine arnawlı túsiniq berilmegen sózlikler kiredi. Oǵan: «Qaraqalpaq tilinin orfografiyalıq sózligi» (D.S.Nasırovtin redaktorlawında. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1990), «Qaraqalpaq tilindegi shet til ózlestirmeleriniń orfografiyalıq sózligi» (K.M.Qoshanov, S.J.Shinnazarova. Nókis, 2016), «Qaraqalpaq tilinin qisqasha orfoepiyalıq sózligi» (O.Dospanov, M.Qálenderov, R.Esemuratova, K.Dáwletbaev. Nókis: Bilim, 1992) hám t.b. sózlikler kiredi.

§ 99. Obyekti hám predmetine qaray ózgeshelenetuǵın sózlikler

Sózliklerde qamtılıp atırǵan máselege qaray bir qatar túrlerge bólinedi. Atap aytqanda:

1. Terminologiyalıq sózlikler: «Fizikadan russha-qaraqalpaqsha terminler sózligi» (Abdikamalov B., hám t.b. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1989), «Orissha-qaraqalpaqsha botanika sózligi» (Abipov G., Aybaev H., Erejepov S. Nókis: Bilim, 1995), «Jámiyetlik-siyasiy terminlerdin orissha-qaraqalpaqsha sózligi»

(Berdimuratov E., Kamalov A. Nókis: Bilim, 1993), «Is qağazlarınıń orıssha-qaraqalpaqsha sózligi» (Berdimuratov E., Qutlmuratov B., Karimullaev K. Nókis: Bilim, 1994), «Orıssha-qaraqalpaqsha matematikalıq sózlik» (Q.Bektaev, D.Nasırov, M.Ayımbetov. Nókis: Bilim, 1992), «Jol qatnası terminleriniń orıssha-qaraqalpaqsha qısqasha sózligi» (Q.Kamalov, B.Qutlmuratov. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1995) hám t.b.

2. Frazelogiyalıq sózlikler: «Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi» (J.Eshbaev. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1985), «Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler» (Q.Paxratdinov, Q.Bekniyazov. Nókis: Bilim, 2012).

3. Orfografiyalıq sózlikler yamasa imla sózlikleri: «Qaraqalpaq tiliniń orfografiyalıq sózligi» (Q.Maqsatov, D.S.Nasırov, E.Dáwenov. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1980), «Qaraqalpaq tiliniń orfografiyalıq sózligi» (D.S.Nasırovtıń redaktorlıǵında. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1990), «Qaraqalpaq tiliniń orfografiyalıq sózligi» (Baslawısh mektep oqıwshıları ushın) (O.Dospanov, M.Qalenderov, R.Esemuratova, Q. Dáwletbaev. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1989), «Qaraqalpaq tilindegi shet til ózlestirmeleriniń orfografiyalıq sózligi» (K.M.Qoshanov, S.Shınnazarova. Nókis, 2016), «Qaraqalpaq tiliniń imla sózligi» (Nókis, 1997).

4. Orfoepiyalıq sózlikler: «Qaraqalpaq tiliniń orfoepiyalıq sózligi» (Á.Nurmaxanova, S.Nietullaev. Nókis: Qaraqalpaq mámleketlik baspası, 1959), «Qaraqalpaq tiliniń qısqasha orfoepiyalıq sózligi» (O.Dospanov, M.Qalenderov, R.Esemuratova, Q.Dáwletbaev. Nókis: Bilim, 1992).

5. Antropologiyalıq sózlikler: «Ismińizdiń sırı nede?» (O.Dospanov, D.Dospanova. Nókis: Qaraqalpaqstan, 2009), «Qaraqalpaq ádebiyatı klassik shayırları shıǵarmaları tilindegi antroponimler sózligi» (O.T.Sayımbetov, O.Dospanov, N.Sayımbetova. Nókis: Bilim, 2013), «Qaraqalpaq tiliniń orfografiyalıq sózligi» (D.S.Nasırovtıń redaktorlıǵında. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1990-jil kitabında 355-385-betlerde. Er adam hám hayal-qızlar atları berilgen), sonday-aq, N.A.Baskakovtıń «Karakalpakskiy yazık» (I tom. Moskva-1951-jil

«Dialektologiyadan materiallar» kitabında 399-403-betlerde er adamlar hám hayal-qızlardıń isimleri berilgen) hám t.b.

6. Toponimikalıq sózlikler: «Geografiyalıq terminler menen atamaların orıssha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi» (E.Ómirbaev. Nókis: Bilim, 1993).

7. Sinonimler sózligi: «Qaraqalpaq tili sinonimleriniń qısqasha sózligi» (M.Qalenderov. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1990).

8. Jiyilik sózlik: «Berdaq tańlamalı shıǵarmalarınıń alfavitli-jiyilik sózligi» (D.S.Nasırov, M.Q.Ayımbetov. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1993).

9. Dialektologiyalıq sózlikler: «Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligi» (D.S.Nasırov, O.Dospanov. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1983), «Qaraqalpaq dialektologiyasınan shınıǵıwlar jıynaǵı» (A.Pirekeeva. Nókis: Bilim, 2017. Bul miynettiń 60-72-betlerinde Nawayı wálayatı Kenimex rayonında jasawshı qaraqalpaqlardıń tilindegi ózgeshelikler boyınsha qısqasha sózlik berilgen).

10. Tariyxıy sózlik: «Qaraqalpaq ádebiyatı klassik shayırları shıǵarmaları tilindegi antroponimler sózligi» (O.Sayımbetov, O.Dospanov, N.Sayımbetova. Nókis: Bilim, 2013), Ájiniyaz. «Bozatawlı názálim» (M.Nızanovtıń baspaǵa tayarlawında. Bul kitaptıń sońında 142-155-betlerde A.Murtazaevtıń dúzgen Ájiniyaz shıǵarmaları boyınsha tariyxıy sózligi usınılǵan. Nókis: Bilim, 2014).

11. Internacional sózler sózligi: «Shet til sózleriniń russha-qaraqalpaqsha sózligi» (M.A.Maqsudova. Nókis: Bilim, 1992).

12. Keri sózlik (tezaurus sózlik): «Qaraqalpaq tiliniń keri alfavit sózligi» (E.Izimbetov, F.Sharifulina. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1993).

13. Omonimler sózligi; «Qaraqalpaq tiliniń omonimler sózligi» (Q.Paxratdinov, Q.Bekbergenov. Nókis: Qaraqalpaqstan, 2015), «Учебный словарь омонимов русского языка» (A.Umarov. Qaraqalpaqsha elementler menen. Nókis: Bilim, 1992).

14. Antonimlar sózligi: «Qaraqalpaq tili antonimleriniń qısqasha sózligi» (M.Qudaybergenov, T.Bashirov. Nókis: Bilim, 1995).

Qaraqalpaq tiliniń leksikografiyasında aldağı waqıtları izertleniwı kerek máseleler, dúziliwi zárúr bolǵan sózlikler qatarı oǵada kóp. Atap aytqanda, etimologiyalıq sózlikler, naqıl hám maqallar sózligi, frazeologizmlerdiń túsindirme sózligi, ideografiyalıq sózlikler, tariyxıy sózlikler, semiotikalıq sózlikler hám t.b. akademiyalıq tiptegi sózliklerdi dúziw óz sheshimin kútip turǵan mashqalalardan bolıp esaplanadı.

Tekseriw sorawları hám tapsırmalar

1. Leksikografiya neni izertleydi?
2. Enciklopediyalıq sózlik degenimiz ne?
3. Lingvistikalıq sózlikler degenimiz ne?
4. Sózlikler tańlangan tillerdiń muǵdarına qaray qalay bólinedi?
5. Sózlikler sóz yaki atama mánileriniń ańlatılıwına baylanış qalay bólinedi?
6. Sózlikler obyektı hám predmetine qaray qalay ózgeshelenedi?
7. Sózliklerdiń bunnan basqa da qanday túrlerin bilesiz?

Ádebiyatlar dizimi

Rásmiy ádebiyatlar

1. Karimov I.A. Joqari mánawiyat – jeńilmes kúsh. – Toshkent: «Mánawiyat», 2008.
2. Karimov I.A. Ona yurtimiz baxtu iqboli va buyuk kelajagi yo'lida xizmat qilish — eng oliy saodatdir – Toshkent: «O'zbekiston», 2015.

Tiykarǵı ádebiyatlar

3. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. IV том, Лексика. Нукус, 1996.
4. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили. Нөкис, 1994.
5. Berdimuratov E. Házirgi qaraqalpaq tili terminleri. Nókis, 1999.
6. Пирниязов Қ., Пирниязова А. Қарақалпақ тилиниң лексикасы. Нөкис, 2004
7. Dawletova. Ha'zirgi qaraqalpaq tilinin' fonetikasi. Nókis, Qaraqalpaqstan, 2012

Qosımsha ádebiyatlar

8. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. Нөкис, 2005
9. Бекбаулов О. Қарақалпақ тилиндеги өзлестирме сөзлердиң қолланылыўы. – Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер–Нөкис:Қарақалпақстан, 1971, 133-144
10. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, 1990.
11. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональлық стиллериниң раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. Нөкис, 1973.
12. Jamolxonov N. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2005.
13. Қалендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық, структуралық, лексика-семантикалық өзгешеликleri. Нөкис, 1989.

14. Qurbaniyazov G. Leksema sememalarin aniqlawda leksikalıq konteksttiñ roli. //Qaraqalpaqstan muğallimi, 1995, №4, 82-86-betler.

15. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976, 132-233-бетлер.

16. Нейматов Х., Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. Тошкент, 1995

17. Миртожиев М.М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси. Тошкент, 2000, 50-54-betler.

18. Pirniyazov Q., Pirniyazova A. Qaraqalpaq tilinin' fonetikasidan a'meliy ha'm laboratoriyalıq jumislar. No'kis, 2009

19. Шамшетов Ж. Каракалпак тилиндеги шығыс тиллеринен кирген сөзлер тарихынан. Нөкис, 1984.

20. Турабаев А. Рус хэм каракалпак лексикографиясынан қысқаша мағлыўматлар-Қаракалпак тили бойынша изертлеўлер-Нөкис, 1971, 145-158

21. Yusupova B. Qaraqalpaq tilinin' frazeologiyası. Toshkent, 2014

22. R. S. Ginzburg, S. S. Khidekel, G. Y. Knyazeva, A. A. Sankin A course in modern English lexicology. Moscow, 1979

23. Ferdinand De Sussure Course in General Linguistics. Paris, 1992

Sózlíkler

24. Ешбаев Ж. Каракалпак тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис, 1985.

25. Жақсымуратов Қ. Медицина терминлериниң русша-каракалпакша қысқаша түсиндирме сөзлиги. Нөкис, 1989.

26. Кәримхожаев Ш. Дийқаншылық терминлериниң каракалпакша түсиндирме сөзлиги. Нөкис, 1995.

27. Қалендеров М. Каракалпак тилинің қысқаша синонимлер сөзлиги. Нөкис, 1990.

28. Каракалпак тилинің түсиндирме сөзлиги. I-IV томлар. Нөкис, 1982-1992.

29. Қутлымуратов Б. хэм т.б. Жол қатнасы терминлериниң орысша-каракалпакша сөзлиги. Нөкис, 1995.

30. Насыров Д., Бекбергенов А., Жәрімбетов А. Русша-каракалпакша лингвистикалық терминлер сөзлиги. Нөкис, 1979.

31. Насыров Д. хэм т.б. Математика терминлериниң русша-каракалпакша сөзлиги. Нөкис, 1992.

32. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологиялық лугати. – Тошкент, 2000.

33. Русско-каракалпакский словарь. М., 1967.

Elektron bilimlendiriw resurslari

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.ziyonet.uz
4. www.ndpi.uz
5. [http://padeji.ru/leksikologiya/predmet-i-zadachi-lexsikologii](http://padeji.ru/leksikologiya/predmet-i-zadachi-leksikologii)

Tayanish túsinikler

6. **Leksikografiya** – til biliminiñ sózlikler menen shuǵıllanatuǵın tarawı.
7. **Enciklopediyalıq sózlikler** – qanday da uǵım haqqında keń, ulıwmalıq túrde maǵlıwmat, túsinik beriletuǵın sózlik.
8. **Lingvistikalıq sózlikler** – til birlikleri boyınsha túsinik beretuǵın sózlik.
9. **Bir tillik sózlikler** – materiallarǵa túsinik tek bir tilde beriledi.
10. **Kóp tillik sózlik** – materiallarǵa túsinik, eki yaki onnan da kóp tilde beriledi.
11. **Túsindirme sózlik** – ádebiy tilde ulıwma hám jiyi qollanılatuǵın sózlerdi qamtıp, olardıń mánilerin tallap túsiniredi.
12. **Túsindirme emes sózlik** – sóz yaki terminniñ mánilerine arnawlı túsinik berilmegen sózlik.

- 13. Terminologiyalıq sózlikler** – hár túrli tarawlarda qollanılátuǵın terminler haqqında maǵlıwmat beretuǵın sózlik.
- 14. Reestr sóz** – sózliktegi mánisi túsindiriletuǵın sóz.
- 15. Sózlik maqala** – reestr sózdiń anıqlaması, oǵan berilgen túrli grammatikalıq, stilistikalıq t.b. túsiniqler berilgen mısallar.
- 16. Awdarma sózlikler** - Bul sózliklerde ekinshi bir tildiń sózleri ana tiline yamasa ana tiliniń sózleri ekinshi bir tilge awdarmalanadı.

Mazmunı

Alǵı sóz	3
§1. «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili» kursınıń obyektı, maqseti hám wazıypaları	4
§2. Házirgi qaraqalpaq tiliniń ulıwma sıpatlaması	4
§3. Qaraqalpaq tiliniń izertleniwi	5
§4. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń mámleketlik til xızmetindegi orını	8

FONETIKA

§5. Fonetika – til sesleri haqqında ilim, fonetikanıń izertlew obyektı	10
§6. Fonetikanıń tarawları	11
§7. Fonetikanıń izertlew aspektleri	14
§8. Qaraqalpaq tiliniń seslik dúzilisi	20
§9. Ses, hárip, fonema	21
§10. Dawıslılardıń fonologiyalıq sıpatlaması	23
§11. Dawıssızlardıń fonologiyalıq sıpatlaması	24
§12. Qaraqalpaq tilinde singarmonizm	27
§13. Sóz qurılısındaǵı ayırım seslik qubılıslar	32
§14. Redukciya	33
§15. Eliziya	34
§16. Epenteza	36
§17. Proteza	37
§18. Metateza	38
§19. Buwın hám onıń jasalıwı	41
§20. Buwınıń túrleri	42
§21. Qaraqalpaq tilinde sózlik pát	42
§22. Orfoepiya haqqında túsiniqler	46
§23. Jazıw hám onıń áhmiyeti	51

§24. Jazıwdıń tariyxı	52
§25. Álipbe	54
§26. Qaraqalpaq álipbesiniń tariyxıy qalıplesiw jaǵdayları	55
§27. Qaraqalpaq tiliniń imlası hám onıń tiykarǵı principleri	58
§28. Ayırım háriplerdiń jazılıwı	59
§29. Túbir hám qosımtalardıń jazılıwı	61
§30. Kómekshi hám qospa sózlerdiń jazılıwı	62
§31. Sózlerdi ótkermelew	62

LEKSIKOLOGIYA

§32. Leksikologiyanıń obykti, predmeti hám wazıypaları	64
§33. Leksikologiyanıń túrleri	64
§34. Leksikologiyanıń basqa pánler menen baylanısı	66
§35. Leksikologiyada sóz baylıǵınıń sistema sıpatında úyreniliwi	66
§36. Sóz – tildiń eń áhmiyetli nominativ birliǵi	68
§37. Leksemalar leksikalıq birlik sıpatında	69
§38. Sózdiń leksikalıq mánilerinıń túrleri	71
§39. Sózdiń tuwra hám awısqa mánileri	72
§40. Leksikalıq monosemiya	74
§41. Leksikalıq polisemiya	74
§42. Leksikalıq máni rawajlanıwı haqqında ulıwma maǵlıwmat	78
§43. Sóz mánisiniń awısıw usılları	79
§44. Sózlerdiń kóp mániligi (Polisemiya)	86
§45. Sóz mánisiniń keńeyiwi	97
§46. Sóz mánisiniń tarayıwı	91
§47. Etimon haqqında maǵlıwmat	96
§48. Leksikalıq sinonimiya	98
§49. Kontekstlik sinonimler	100
§50. Sinonim bola almaytuǵın jaǵdaylar	101

§51. Sinonimlerdiń hár túrli leksikalıq qatlamǵa tán bolıwı	102
§52. Sinonimiya hám polisemiya	103
§53. Leksikalıq antonimiya	105
§54. Kontekstlik antonimler	106
§55. Antonimlik juplıq	106
§56. Enantiosemiya	107
§57. Antonimiya hám polisemiya	108
§58. Antonimlerdi belgilew ólshemleri haqqında	109
§59. Antonimlerdiń stillik qural semasındaǵı sıpatlaması	110
§60. Leksikalıq omonimiya	112
§61. Paronimiya	116
§62. Paronimlerdiń sóylewde stillik qural sıpatında qollanıwı	119
§63. Giponimiya	121
§64. Graduonimiya	121
§65. Partonimiya	121
§66. Til rawajlanıwınıń xalıq tariyxı menen baylanıslılıǵı	123
§67. Óz sózlik qatlam	124
§68. Ózgelik qatlam sózleri	128
§69. Leksemalardıń qollanıw órisi	133
§70. Dialektlerge tán sózler	134
§71. Leksikalıq, fonetikalıq hám grammatikalıq dialektizmlerdiń stillik qural sıpatında qollanıwı	138
§72. Kásiplik leksika	139
§73. Kásiplik leksikalardan stillik qural sıpatında paydalanıw jaǵdayları	140
§74. Argotizm hám jargonizmler	140
§75. Vulgarizmler	141
§76. Qaraqalpaq tili leksikasında eskiriw hám jańalanıw procesleri	144
§77. Leksikalıq istorizmler	144

§78.Leksikalıq arxaizmler	145
§79.Arxaizmesiw hádiysesiniń grammatikalıq birliklerde ushırasıwı	146
§80.Leksikalıq arxaizmlerdiń leksikalıq istorizmlerden ózgeshelikleri	146
§81.Leksikalıq neologizmler	147
§82.Leksikalıq neologizmniń túrleri	148
§83.Til stilleri haqqında	150
§84.Funkcional stiller	151
§85.Sóylew tiliniń stili	154
§86.Frazeologiya haqqında ulıwma maǵlıwmat	156
§87.Frazeologizmler hám sóz dizbekleri.....	160
§88.Frazeologizmler hám qospa sózler	160
§89.Frazeologizmlerdiń semantikalıq birigiwshiligi boyınsha túrleri	162
§90.Frazeologizmlerdiń forma múnásibetine qaray túrleri	165
§91.Frazeologiyalıq sinonimiya	166
§92.Frazeologiyalıq variantlar.....	166
§93.Frazeologizmlerdiń eki qatlamǵa ajratılıwı.....	168
§94.Dáwirge qatnası boyınsha frazeologizmlerdiń túrleri	168
§95.Leksikografiya.....	170
§96.Sózliklerdiń maqsetine qaray túrleri.....	171
§97.Tañlanǵan tiller muǵdarına qaray sózliklerdiń túrleri	176
§98.Sóz yaki atama mánileriniń ańlatılıwına baylanıslı sózlik túrleri	177
§99.Obyekti hám predmetine qaray ózgeshelenetuǵın sózlikler	177
Ádebiyatlar dizimi.....	181

Esletpe ushın

Esletpe ushın

Abdinazimov Sh.N., Pirniyazova A.Q., Shinnazarova S.J.

**HÁZIRGI QARAQALPAQ
ÁDEBIY TILİ
FONETIKA, LEKSIKOLOGIYA**

Redaktori: A.Abdujalilov
Ko'rkem redaktori: Y.O'rinov
Tex. Redaktori: Y.O'rinov
Operatori: N.Muxamedova